

ACTA UNIVERSITATIS CAROLINAE - PHILOSOPHICA ET HISTORICA 2/1996

STUDIA SOCIOLOGICA XI

K SOCIOLOGICKÉ REFLEXI

M O D E R N I Z A C E

Vědecký redaktor: PhDr. Jiří Šubrt

Recenzovali: doc. PhDr. Pavel Machonin, CSc.
doc. PhDr. Radomír Havlík, CSc.

OBSAH

Úvodem	7
--------------	---

Stati

Ivan Mucha: K problematice identity světa (Sociologie a fenomenologie)	9
Jiří Šubrt: Luhmannův teoretický pokus o postžení komplexity moderní společnosti ..	21
Oleg Suša: K interpretaci modernizace v podmínkách současné krize životního prostředí	37
Jiří Buriánek: K pojetí zločinnosti v hypermoderní společnosti	61
Jitka Havlová: Osobní počítač - jeden ze symbolů modernizace	85
Jana Duffková: Životní styl a počítače v domácnosti (Esejistické poznámky)	105
Ivana Mazálková, Dirk Taenzler: K transformaci jednoho českého strojírenského koncernu. Změna kontinuitou – kontinuita změnou:	119

Zprávy

Sociologický pohled na transformaci polské společnosti (Jan Sedláček)	137
O smyslu sociologické komparace (Sdělení a pár poznámek na okraj jednoho pracovního pobytu) (Richard Růžička, Yukino Sato)	145
Centrum pro kriminologický výzkum Univerzity Oxford (Jiří Buriánek)	149

Recenze

Tom R. Tyler: Why People Obey the Law (Jiří Buriánek)	151
---	-----

ÚVODEM

Odborná orientace pracovníků katedry sociologie na filozofické Fakultě Univerzity Karlovy je poměrně různorodá, sahá od nejobecnějších otázek sociologické teorie až k aplikovanému empirickému výzkumu a dotýká se i řady odvětvových sociologických disciplín. Najít jedno téma pro společné vystoupení na stranách sborníku je proto vždy poněkud obtížné. Tentokrát jsme za společného jmenovatele našich příspěvků zvolili otázku modernizace. Je to téma široké a přitom aktuální; je diskutováno v české sociologické obci (viz např. Sociologický časopis 2/1996) a odráží se v něm trendy soudobé světové sociologie (reprezentované např. A. Tourainem, A. Giddensem, U. Beckem, N. Luhmannem, J. Alexanderem aj.). Sborník, jako je tento, si pochopitelně nemůže činit nárok na postížení problematiky v celé šíři a komplexnosti; jde tedy spíše jen o jakési dílčí sondy do vybraných oblastí, které jsou předmětem zájmu jednotlivých autorů. Doufáme, že i takto sestavená „mozaika“ přiblíží čtenáři některé významné rysy soudobých společenských procesů.

Jiří Šubrt

K PROBLEMATICE IDENTITY SVĚTA (SOCIOLOGIE A FENOMENOLOGIE)

IVAN MUCHA

Sociologie vznikla v 19. století jako věda, která si vytkla za cíl odstranit krizový stav tehdejší společnosti. Různé sociologické teorie hledaly jak příčiny tohoto stavu, tak i cesty k jeho překonání. Sociologie byla od samého počátku vědou o společnosti nacházející se permanentně stavu krize. To platí v jistém smyslu dodnes jak pro dominující teorie systémové (zaměřené na popis chování sociálních mechanismů, v nichž je stav krize jako ohrožení jednoty systému i způsob řešení zakalkulován),¹⁾ tak specifickým způsobem i pro fenomenologickou sociologii či pro sociologické teorie inspirované fenomenologií.

Také o současné společnosti plné rozporů a paradoxů můžeme říci, že je ve stavu permanentní krize. Na jedné straně obrovský technickoekonomický rozvoj moderní civilizace a s ním spojený blahobyt v bohatých zemích dnešního světa a na druhé straně chudoba většiny obyvatel ostatních zemí. V současném světě existují obrovské rozdíly v životní úrovni a životním stylu obyvatel. V moderní sociologické literatuře převládají kritické, skeptické a pesimistické soudy nejen o stavu moderní společnosti, ale také o perspektivách jejího dalšího vývoje. Je to zvláště nápadné při srovnávání současného stavu s nadějemi na sociální, národní, politické a jiné emancipace, které byly základem úvah i činů sociálních reformátorů předchozích generací. Mnohé jejich vize byly realizovány, ale s nepředpokládanými důsledky.

1. Vize smyslu dějin a její zánik

Optimismus sociálních reformátorů se opíral o ideu jednotného uskutečňování dějinného smyslu, která má svůj původ v teologických eschatologických naukách středověku. Filozoficky nejpropracovaněji byla formulována u Hegela a sociálně-politicky nejučinněji působila v socialistickém hnutí. Předpokladem jejího rozšíření v 19. století bylo reálné zlepšování podmínek života mnoha jedinců i některých sociálních vrstev, které jako by potvrdzovalo filozofickoteoretické teze hegelovské filozofie.

V devatenáctém století, v době formování moderní společnosti, se objevují i úvahy, které tyto optimistické racionalistické vize zpochybňují. Počínaje Nietzschem a Kierkegaardem přes Heideggera až k současným francouzským filozofům²⁾ můžeme

¹⁾ Systémové teorie zachycují způsob, jakým jsou krizové momenty eliminovány systémovou diferenciací. Viz N. LUHMANN, *Ökologische Kommunikation*, Opladen 1986, str.214 a n.

sledovat přímou linii a návaznost. V jejich dílech je zpochybněna idea kontinuity uskutečňování smyslu dějinného vývoje v intencích prozřetelnosti, tedy to, oč se opírala sociální reformační hnutí a co bylo koneckonců i prostým výrazem obecně sdílené důvěry v lepší budoucnost. Cíl a záměr této kritiky jistě nebyl anarchistický či nihilistický, i když se některé názory těchto autorů mnohdy stávaly argumenty nihilistických destruktivních sociálně-politických hnutí.

Rozum, Logos, Vernunft jsou synonyma řádu, uspořádání, harmonie kladené proti neuspořádanosti, chaosu. Protikladení kosmu a chaosu, Boha a ďábla, dobra a zla je pouze relativizací univerzálního nároku principu rozumu, věčné pravdy, Boha, absolutna. Rozum v koncepci řeckého „Logu“ a „Vernunftu“ německé klasické filozofie je vymezen univerzalisticky. Také lidská zkušenost, prožitky, obraznost podléhají konečnému verdiktu závazného kritéria rozumového soudu. Řecká koncepce filozofie a vědy založená na Logu umožnila specifický rozvoj racionálního myšlení tím, že mezi myšlení, vědomí, rozum a realitu, skutečnost, položila rovnítko, že je v jistém smyslu považovala za identické. Novověká věda tvoří nejvyšší stupeň vývojové řady založené řeckou filozofií. V principu Logu a Vernunftu je obsažen nárok na absolutno. Filozofie a věda usilovaly o univerzální výklad toho, co se děje, uskutečňuje, co je a co platí bezesbytku. Toto výkladové zaměření filozofie hledající neměnný řád univerza proniklo v pokleslé podobě sekularizované představy o smysluplnosti lidského života a dějin do běžného vědomí člověka.

Radikální odmítání představy dějinného smyslu a pokroku můžeme chápat také jako důsledek ztráty významu autorit a tradice způsobené rozvíjením kritického rozumu. Kritický rozum zpochybňuje dogmatizující tendence objektivního rozumu vyjádřené v dobově dominantních institucích a idejích, jejich identitě. S narůstajícím zpochybněním významu objektivních hodnot, národních, sociálních, sociálněpolitických a náboženských ideálů proniká do vědomí člověka a do sociálního života vůbec pocit osamocенosti, ztracenosti, beznaděje. Reakcí na tuto situaci je i výrazný individualismus a egoismus, který aktivuje ty vlastnosti, které spatřují konečný cíl a smysl života v uspokojování subjektivních potřeb, zájmů a zálib. V oblasti intelektuální se to projevuje množstvím individuálních postojů opírajících se o subjektivně stanovená hodnotová kritéria bez jednotné báze komunikativní korelace.

Jaká je povaha kritického rozumu zaměřeného proti všem podobám transgresovaného rozumu objektivního? Kritický rozum je intersubjektivní a odmítá základy spekulativního, objektivně platného tematizování rozumu ztotožněného s civilizačně působící racionalitou moderních systémů společnosti. Objektivní rozum je rozum nekritický, tematizovaný jako jedině možný výsledek usuzování, směřující k určení identických významů jedinci oktrojovaných. Je to rozum, který má moc, který formuje a sobě podřizuje subjekt, jedince, a to nejen ve smyslu rozumu zákonitostí ekonomických, ale i rozumu zákonů státu či rozumu politického rozhodování podřazujícího všechny individuální námitky jeho autoritě. Kde se bere síla a přesvědčivost tohoto zdůvodnění, když ze zkušenosti víme, že nic nepodléhá tak rychle změnám jako objektivita vědeckého poznání, paradigmata vědecké pravdy?

²⁾ Ze současných francouzských filozofů se tímto tématem zabývají především J. Derrida a J. Baudrillard. Hlavní slovo však měli již zemřelí M. Foucault a G. Deleuze.

Intersubjektivita kritického rozumu je proti tomu založena na předpokladu, že identitu významů nelze chápat jako skutečnou, ale spíše jako možnou. Základním požadavkem tedy není jako u objektivního rozumu podřízení se, ale možnost chápat objektivitu komunikovaného smyslu také jinak, než jak ji vnucují aktualizující přítomné systémy vědění, případně systémy moci.³⁾

Objektivní, neměnné, věčné bylo tradičně ve vztahu k jedinci tematizováno jako transcendentně metafyzické. S otřesem metafyziky došlo i k otřesu autorit na tomto pojetí závislých a ke ztrátě jejich významu. Objektivita hodnotových předpokladů byla následně zdůvodňována vědeckým myšlením, argumenty poznané pravdy, analogicky pravdám matematickým.

Ztráta tradičních autorit je evidentní. Bezperspektivnost životních orientací, názorová změť postmodernismu, skepse a hyperkritičnost ke všemu tradovanému je realitou současného sociálního života. Zvláště patrné je to v podmínkách takové společnosti, která jedincům umožňuje žít podle jejich individuální, pragmatické životní filozofie, oživované a posilované drobnými úspěchy jako stvrzením její pravdivosti či opravdovosti. Směřování k privatizaci života, k lhostejnosti, skrývající se také za pojmy svobody a tolerance, je vyjádřením dominujícího životního postoje v moderní společnosti, ale také, jak to označují francouzští filozofové, narůstáním barbarismu novopohanství. Tím je myšlena redukce člověka na bytost, jejímž jediným cílem je osobní prospěch, hmotářství nezajímající se o záležitosti veřejné, společné, sociální či politické. Je to utíkáni se k životu v rovině oikos bez ohledu na polis, která se v moderní době proměňuje ve víceméně dobře fungující systém politické moci, který působí stejnou objektivní a na člověku nezávislou silou jako příroda. Jako by byla popřena aktivita a úsilí předchozích generací, které usilovaly o vytvoření člověku přiměřeného světa.

Krise rozumu, symptomatická pro dnešní dobu, není krizí technického rozumu, ale je krizí rozumu kulturního, lidského rozumu, humanity, zdravého lidského rozumu, common sense, jakožto rozumu konstruktivního, tvořivého, perspektivního a také rozumu kritického. Moderní doba omezila možnosti jeho působnosti tím, že jej učinila nekompetentním při řešení životně důležitých situací. Místo něj oktrojovala kompetenci rozhodnutí vědeckého rozumu, efektivity, blahobytu, síly, moci. Řešení, která nabízí tento typ rozumu, nedostačují. Jsou zdrojem lidského osamocení, ztráty životní perspektivy, štěstí, naděje. To je rub absence otázky po smyslu dějin.

2. Fenomenologie a hledání přirozeného světa Lebensweltu

Na tuto situaci reagovala fenomenologie vyhrocením dualismu otázek, které si na jedné straně klade filozofie a na druhé věda. O metodě vědecké, ve smyslu vykazatelného, evidentního, přesného myšlení se nepochybovalo. Šlo jen o to vymezit kompetenci vědeckého myšlení při řešení otázek, které byly bytostně spjaty, popřípadě formulovány filozofií a opíraly se o životní zkušenost.

³⁾ O kontrolní a regulativní moci systémů vědění jako systémů moci viz M. FOUCAULT, *Slova a věci*. Archeologie humanitních věd, Bratislava 1987.

Vývoj fenomenologické filozofie směřoval, s ohledem na tematiku jednotného názoru a jednotného smyslu, identity, k zdůraznění významu světa našeho života (Lebensweltu), předvědeckého světa a jeho jistot jako základu všech dalších tematizací.⁴⁾ Životní svět je tak chápán jako ztracený svět identity, jehož znovunalezení vyžaduje také nový výklad elementárních, podstatných situací sociálních, elementární sociální zkušenosti každého jedince, základní báze veškerého tematizování lidského světa.⁵⁾ Filozofie a sociologie zde nachází společný předmět zájmu a dnes dokonce vzniká dojem, že téma přirozeného světa – Lebensweltu je jedním ze základních témat obou disciplín ovlivněných fenomenologií.

Objevení se pojmu přirozeného světa - Lebensweltu souvisí s krizovou situací moderní doby, se ztrátou životní orientace moderního člověka i s rezignací na přijetí autoritativně předkládaných, oktrojovaných či vnucovaných modelů smyslu jednání v současných společenských systémech. Cesta k nalezení životního světa jako základní skutečnosti lidského života ustavující jeho další významy je především výrazem pokusu o nalezení jistoty životní. Je to pokus o stanovení významů indiferentních k časové proměnlivosti, tedy v jistém smyslu i pokus o nalezení světa zborcených hodnot metafyzických a transcendentních. Jde zde především o založení jednotného názoru a základu zkušenosti jako vědomého znovuprožití celku skutečnosti.

Životní svět – Lebenswelt je také světem běžných jistot každodenního života, svět reálně platných významů, které určují chování jedinců, jejich myšlení i vůli fundamentálním způsobem. Víme, že tento svět rutinního jednání, skutečných motivů jednání, mechanického vykonávání požadovaných úkonů, přizpůsobení a adaptací je velmi těžko přístupný, že se skrývá za verbalizovanými, objektivovanými, výkladovými schémata, která jsou výrazem odvolávání se k autoritám, k tomu, co je považováno za správné, platné, důležité, tedy k tomu, co má význam, který přesahuje přítomné situace i prostor, v němž se jedinec pohybuje.

Fenomenologická filozofie Husserlova staví koncepci životního světa – Lebensweltu transcendentálně fenomenologicky, když Lebenswelt zkoumá ve vztahu k dějinám a ke krizi rozumu-Vernunft.⁶⁾ Je zde přítomna pochybnost o tom, že „co je rozumné je také skutečné“ Hegelovy filosofie. V přirozeném postoji Lebensweltu neplatí, že „vor der Reflexion kein Praedikat wirklich ist“. Náš první impuls je chápat vše představané v přirozeném postoji v Lebensweltu bezprostředně jako reálné. Rozlišení fikce a reality, normálního a anormálního je výsledkem racionalizace zakládající se na hlubších vrstvách Lebensweltu, které dosud nebyly explikovány (tedy před Husserlem) a tvoří základ nejen lidské orientace ve světě, ale také toho, co je reálné. Tyto hlubší struktury však nelze objasnit bez přijetí základních axiomat socializovaného přirozeného postojů, tedy existence inteligentních, vědomím vybavených spolubližních (Mitmenschen), a předpokladu podobné zkušenosti (Erfahrbarkeit) s předměty ži-

⁴⁾ Kritický rozbor tohoto pojetí Lebensweltu jako ztraceného ráje podává H. BLUMMENBERG v knize *Lebenszeit und Weltzeit*, Frankfurt a.M., 1986, v části nazvané *Das Lebensweltmissverständnis*, str.7-69.

⁵⁾ V myšlení francouzského strukturalismu je tento postup zásadním způsobem kritizován a odmítán. Místo od identity vycházejí poststrukturalistické a postmodernistické studie od difference, například J. DERIDA. *L'écriture et la différence*, Paris 1967. K tomu dále M. PETŘÍČEK: *Úvod do současné filosofie*, Praha 1992 a V.DESCOMBES, *Stejně a jiné*, Praha 1995.

⁶⁾ E. HUSSERL, *Krise evropských věd*, Praha 1972.

votního světa mými spolubližními. Lebenswelt je intersubjektivní, je to sociální svět, jak říká A. Schutz „ každodenní životní svět“ (alltägliche Lebenswelt)⁷⁾. Nacházíme se vždy ve světě, který je samozřejmě skutečný a jehož problematizace je teprve výsledkem vědeckého a filozofického myšlení.

Přes všechny pochybnosti, které se dnes objevují při uvažování o možnostech tematizace Lebensweltu, je třeba zdůraznit jeho nezastupitelnost při analýze základních určení sociálního světa. A není to jen fenomenologie, která se tímto problémem zabývá. Uvažování o Lebensweltu obohatilo bezesporu možnosti sociologické analýzy obecně. Svědčí o tom i postupné pronikání tohoto pojmu do sociologického myšlení, které není vyhraněně fenomenologické.

Zájem o Lebenswelt vedl i k obrácení pozornosti ke světu každodennosti, k popisu základních mechanismů sociální orientace jedinců, rutinního jednání, které se o Lebenswelt opírají, nicméně obsah tohoto pojmu nevyčerpává zcela. Mechanizovaná schémata každodenního světa, jednání, myšlení, cítění jsou z hlediska každodennosti funkční, to znamená, že jsou vřazena do předpokládaného horizontu totality, která je nositelem smyslu. Tento horizont tvoří právě Lebenswelt. Použitím kategorií, které obracejí pozornost k podmínkám reálného, konkrétního jednání, se neodkrývají subjektivní představové podněty či motivace jednání. Odkrývá se celý svět, v jehož rámci jsou takové motivace, představy a projekce jednání teprve možné. Je to svět jiných struktur, než je ten, který analyzují systémové teorie.

Analýza Lebensweltu se může opírat i o pojetí, která jsou mimo pozornost systémových přístupů, tedy o určité fenomény, které jsou diskontinuítní. Systémové teorie, vědecké teorie v užším slova smyslu, jako výpovědi o zákonitostech dění předpokládají vždy určitou kontinuitu, která akcentuje významy dominantní. Při rozboru dějinného vývoje jsou tyto akcenty teprve projekcemi interpretace, jimž v realitě sociální situace, v Lebensweltu určitých období nic reálného neodpovídá nebo to nelze z něj odvodit. Lebenswelt se svým nárokem na totalitu je artikulací zkušenosti světa a života, která ve své komplexnosti zahrnuje jak prvky kontinuity, tj. předpoklady vývoje, evolučních řad, kauzálních souvislostí, tak i diskontinuity, pevných významů petronifikovaných, stálých, neměnných či nově ustavených, které jsou nezbytné z hlediska funkcionální rovnováhy daného světa. To, co je považováno za nutné, a to, co za nahodilé, je teprve výsledkem racionalizace a interpretací, které již překračují horizont Lebensweltu. Zkoumání diskontinuit, marginálních problémů, může vést k odhalení příčin změn v lidském životě i ve světě. Je to předpoklad pochopení například toho, proč určité události mají generativní význam, tedy proč (z hlediska tradičního schématu výkladu) mohou být považovány za nahodilé a přitom se stávají základem nových zkušeností, nové životní orientace a podstatně ovlivňují myšlení, cítění, jednání. Prostředky k takovým interpretacím nabízí rozvíjením pojmového aparátu a nových kategoriálních schémat právě fenomenologická sociologie.

Analýza Lebensweltu se opírá o fakt, že základní lidská zkušenost se neděje v poloze individuálně-subjektivního poznání mimo hranice bezprostředních vztahů k dru-

⁷⁾ A. Schutz v knize A. SCHUTZ, T. LUCKMANN, *Strukturen der Lebenswelt*, Frankfurt a. M. 1979, část nazvaná *Die Lebenswelt des Alltags und die naturliche Einstellung*, str. 25-47.

hým jedincům. Individuální zkušenost je spolupodmíněna zkušeností druhých. Jedinec se pohybuje ve světě spolusdílených a spoluvytvářených významů, ve světě komunikovaného smyslu a intersubjektivitu. Odkrytí těchto základních struktur je nenahradi-
telné, protože bez něj neporozumíme základní intenci lidského porozumění životní situaci. To se netýká jen vztahů k druhým lidem, ale také k přírodě a k dějinám. Rutinní jednání, samozřejmé a nereflektované významy každodenní zkušenosti jsou základem životních jistot, mohou však být vykládány také iluzorně, fiktivně, jestliže zdůrazňují čistě privátní, individuální či parciální skupinové zájmy a významy. Čím je sociální systém diferencovanější, tím větší a silnější je tendence tohoto falšujícího pars pro toto. Paradoxně jsou tomuto typu nebezpečí více vystaveny moderní diferencované společnosti. Komplikovanost vztahů, značná diferenciací činností, životních stylů, orientací, možností adaptace vede k zdůrazňování toho, co je v daném okamžiku utilitární nebo z hlediska momentálního nároku systému nejefektivnější. Privatizace života jako obrana proti tlaku systému je umožněna právě ve vyspělé společnosti, která materiální nezávislost a intelektuální samostatnost privatizace života dovedla na nejvyšší stupeň ve smyslu nabízené, institucionálně zajištěné soběstačnosti, systémově zakalkulované. Moderní společenské systémy, které vykonávají na jedince obrovský tlak, z něj dělají manipulovatelný element systému, silně atakují svět každodennosti a zakrývají nebo mají tendenci zakrývat podstatné dimenze toho, co přes veškerý tlak systému nese svět každodennosti, tedy lidský rozměr přirozeného postoje Lebensweltu. Nabízená možnost úniku do privátní sféry je přímo systémem způsobena, ale na ní postavená identita lidského života a světa je fiktivní.

3. Jistota a pravdivost Lebensweltu

Nyní si můžeme položit otázku, co je základem jistoty a pravdivosti, hodnotového významu Lebensweltu, která tvoří širší rámec jistot každodenního jednání. Je jasné, že povaha této jistoty není ontologicky zakotvena ve smyslu starší metafyziky. Dnes se často spatřuje příčina současné krize společnosti právě v absenci takového principu, lapidárně řečeno v absenci Boha. Zůstaneme-li však u předpokladu Lebensweltu jako základní jednotné roviny lidského vztahování ke světu předmětů, věcí a osob, pak je zde tato otázka položena radikálně novým způsobem. Jestliže se určité odpovědi vyčerpaly, přestaly platit, ztratily svou funkci a zanikly, neznamená to ještě, že nebudou hledány nové.

Zodpovězení základních otázek po smyslu bytí nemůže být nikdy definitivní ani jednotně akceptované. Je ale zaměřeno právě k této předpokládané jednotě, k možnosti nalezení univerzální jistoty. Racionalistická filozofie ji hledala a domnívala se, že ji našla, v modelu vědeckofilozofického myšlení novověku jako jediné skutečně závazné autority a měřítko všech významů. Že je to řešení iluzorní, o tom svědčí krize moderní společnosti, znejistění světa, rozbití tradičních hodnotových systémů, rozbuřelý relativismus a pragmatismus egoistických postojů, v nichž se projevuje absence Boha a ztráta legitimacy.

Aplikace pojmu Lebenswelt může také změnit sociologické výklady morálky, autority a tradice. Morálka je sociologicky pojímána jako reálně fungující sociální systém,

kteřý reguluje a kontroluje sociální vztahy. Zdůrazněním obecně-funkcionálního významu je dána možnost srovnávání různých morálek, podobností a odlišností jejich obsahu v jednotlivých společnostech. Je to vlastně popis mechanismů funkcí a činností, jejich diferenciací formální i obsahové, který nejobsáhleji zachycují teorie strukturalistické a systémové. V duchu evropské tradice si však nemůžeme odpustit otázku, co je základem konstituce, ustavení systémů morálky a předpokladem jejich trvání i změn. Především proto, že v dějinách evropského myšlení byly základní principy morálky konstituovány fundamentálním způsobem přinejmenším třikrát. V modelu antickořeckém, křesťanskostředověkém a novověkovědeckém.

Autorita rozumu měla vystřídát autoritu tradice přinejmenším od osvícenství. Osvícenství pouze důsledně formulovalo a rozvíjelo tendenci, která je trvale přítomná v evropských dějinách a vychází z podstatného určení člověka jako rozumné bytosti. Základní problém stále spočívá v určení tohoto rozumu. To se pohybuje ve dvou krajních polohách. Jednou z nich je ta, která dříve zajímala křesťanskou dogmatiku i antickou koncepci světa idejí, tedy ontologicko-metafyzickou teorii o jistotě myšlení, racionálním výkladu světa neměnných hodnot a autorit, podstat, bytí, toho, co jest. Druhá poloha je v neustálém racionálním zpochybňování odpovědi na otázku, co je podstatou bytí, či otázky po podstatě bytí samé. Jestliže intence prvního směřování byla od rozumu k tradici, pak druhá je od tradice k rozumu. Toto napětí je přirozené a je napětím, které je vlastní i Lebensweltu, ale které jako by zmizelo a nebylo dále reflektováno v současné vědě společenské, ani ve filozofii. Rozum v modelu novověké vědeckotechnické civilizace hypertrofuje i v systémových teoriích do popisu změn, dění, vývoje jako nutného samopohybu, kde tradice má jen funkcionální, a nikoliv fundamentální význam.⁸⁾ Podobně jako všechny normativní a hodnotové systémy.

Z tohoto hlediska můžeme říci, že ztrátu životních jistot do značné míry způsobuje právě rozvoj tohoto typu racionality. Spíše nežli zkušenost, individuálně závazné, zodpovědnost, životní horizont prožívání a podobněji zajímá samovývoj systému, tedy systémová racionalita, popis vývoje moderní společnosti v kategoriích, které se vyznačují instrumentálně operativními postupy a které redukují svět člověka na prostor závaznosti mechanicky založené.

K povaze tradice patří to, že je transcendentní, tedy svou povahou přesahuje aktuální podobu toho, co je považováno za významné a co je součástí komunikovaného smyslu v současné interakci. Moderní společnost transcenduje významy technickovědecké civilizace a to, co je tradiční v původním slova smyslu a patří do transcendentní roviny očekávání, naděje, komunikuje v redukovaných významech momentální účelovosti a efektivity. Tím je porušeno napětí mezi přirozenými postoji Lebensweltu a orientací ve světě podle aktuálních požadavků toho, co trvá, a toho, co se mění.

Integrita společnosti však nemůže být budována jen na schématech běžné komunikace a interakce. Taková tematizace problematiky sociální interdependence, která pronikla do sociologie posledních let a měla velký význam při výkladu jevů moderní spo-

⁸⁾ To se týká především pojetí autopoietických systémů. Základním způsobem je tento postup již naznačen v práci N. LUHMANN, *Soziale Systeme*, Frankfurt a.M. 1984, v části Selbstreferenz und Rationalität, str. 593-647.

lečnosti, vedla svojí utilitárností i k vyprázdnění časového horizontu minulosti a s tím spojené absenci historického pohledu při analýze konkrétní společnosti. Každé konkrétní společenství má své časové horizonty, jejichž popis předpokládá i sebrání značného množství konkrétních fakt a údajů. Všimá si situací jednání, jejich okolností, možných kauzálních souvislostí, které nemůžeme bez zkreslení zachytit v systémové teorii, ale musíme vykládat v interpretacích možné zkušenosti. Lebenswelt je světem faktické konkrétnosti, ve kterém se prolíná to, co je komunikováno, intersubjektivní s tradovaným. Jednota zkušenosti není založena na komunikovaném smyslu, ale spíše na přiblížení se, na shodě či odklonu od tradovaného smyslu. Ten není kladen jako samozřejmý, ale musí být stále hledán, odkrýván, argumentován. Příklon k reduktivním teoriím smyslu systémového typu vede často k akcentování iluzorních jistot či identit, které jsou výsledkem pouhého popisu daného pohybu či mechanismu sociálního celku a vlastního jádra identity se nedoberou.

4. Nazření a ideace sociální skutečnosti

Fenomenologická sociologie v protikladu k tradiční sociologii zakládá identitu společenství, prožívání a jednání na tom, co je názorné. To je případ jak starší fenomenologie dvacátých a třicátých let, tak i fenomenologie současné. Je to předpoklad trvání základních, podstatných určení životních a sociálních situací, které tvoří základ každého společenství. Jejich deskripce fenomenologická je tak zároveň nazřením fundamentální roviny, ze které se pozvedají ideální konstrukce reálného sociálního světa. Realita moderní společnosti je zachycována vědeckou, ideální činností.

Popis sociálního organismu společnosti se tedy děje v ideacích opírajících se o to, co je názorné. Důraz na názorné, fundamentální či podstatné bývá v jiných sociologických teoriích často zaměňován za významy fungování v kontextu prakticko-operacionálního, technického, ideologickopolitického či jiného modelu dobově dominantního. Tento zájem o ontické, prezentovaný v pluralitě sociologických přístupů, je však také důvodem diferenciací výkladových postupů sociální skutečnosti a nese s sebou ztrátu sociální a životní identity. Heideggerovo zjištění o nadvládě onoho, *das Man*, zapomenutosti bytí je v sociologii možno chápat jako zapomenutí názornosti fundamentálních významů lidského soužití. Akcentování ideální činnosti vědecké teorie, nové racionality rozvíjené novověkou vědou, vede také k zastření prožívání významu skutečnosti v její konkrétní názornosti jako jednoho ze základních určení životní orientace.

Při kritice fenomenologické sociologie dochází často k mylnému závěru, že určení identického názoru ve fenomenologii znamená zároveň určení identity smyslu. Je sice pravda, že identické nazření může být základem identického smyslu, ale identický smysl se nemusí vždy opírat o identický názor. Je to především proto, že zatímco názor má význam mezní, stále přítomný, jasný, neartikulovaný, je smysl vždy výsledkem artikulace, ve které se uplatňuje interpretace, argumentační mnohvrstevnost a také diferenciací východisek. Bez vztahu k názornému, jasnému, evidentnímu je rozum hypertrofován a ve své expanzivní schopnosti, sebevymezení, sebereference, sebeurčování přesahuje hranice zkušenosti ve fundamentálním filozofickém významu,

a opouští tak oblast přirozeného, naivního, žitého smyslu. Identita smyslu rozumových konstrukcí se pozvedá nad, ale také mimo svět žitých významů Lebensweltu. Identita smyslu v tomto kontextu může také být založena na něčem, co není identitou názoru, což je jedním ze znaků moderní civilizace, která v moderních sociálních systémech vnucuje jedinci prostřednictvím institucionálně mocenských autorit vzorce chování, myšlení, jednání, prožívání, životní orientace. Otázka názorové identity ve fenomenologickém smyslu není vůbec položena, stejně tak jako se nebere v úvahu význam rozumu a zkušenosti v kontextu žitého života. Subjektivní, privátní, individuální je tak posunuto do oblasti nepodstatného, náhodného, kontingentního.

Názorová identita ve schématech fenomenologické sociologie byla tematizována zpočátku pod vlivem Husserlova určení názoru jako podstatného předpokladu existence základních pojmů logiky, matematiky, přírodních věd, jazyka vůbec. Názorová identita kategorií a pojmů však není zcela totožná s názorovou jednotou regionu sociální skutečnosti, který nás zajímá. Velké téma fenomenologické sociologie je konstituce světa, tedy vlastně pokus o založení jednotného názoru, který je zároveň předpokladem možnosti porozumění sociální skutečnosti.

Hlavní otázkou pak je, na čem se zakládají autority tohoto jednotného názoru a zda nám zde postačí typ konstituce opírající se o autentické nazření a jistoty analogické nazíranému regionu čísel, pojmů, kategorií vědeckého myšlení, významů, které jsou mimočasové. Jistoty a evidence logicko-epistemologické mají obecný význam pro jazyk vědy, ale z hlediska sociálního světa a sociálních věd tvoří pouze skelet. Musíme počítat ještě s jinou názorovou bází evidence sociální skutečnosti, která vyrůstá z tradice. Evidence jistoty tohoto typu se musí opírat o analýzu nejen názorové identity, ale také identity tradice. Znamená to také výrazný posun v tradičním fenomenologickém pojetí tohoto problému oživením zájmu o obrazné a symbolické, které hraje v názoru značnou roli.

5. Identita kulturní tradice

Stanovením Lebensweltu – přirozeného světa – za východisko úvah o identitě je reflexe odsunuta poněkud stranou. Lebenswelt je svět předreflexivní a fenomenologické analýzy poukazují k tomu, že reflexe nemá základní životní význam. Kritika racionalismu idealistické filozofie, základním způsobem formulovaná Nietzsche, zaměřila pozornost k hledání jiných jistot a pravd, než jsou pravdy rozumu. Filozofický idealismus, logocentrismus,⁹⁾ je dnes považován i za zdroj iluzorních schémat falešně předjímajících světový vývoj, který ve své důvěře ve věčné pravdy, neustálým poměňováním reálného ideálním ztratil smysl pro přítomné, a tím deformoval obraz skutečnosti.

Logocentrismus však může znamenat jen snahu po syntetickém rozumovém uchopení celku světa, jeho vývoje, proměň v co nejobecnějších pojmech. Takovému pokusu musíme přiznat jeho právo, vždyť to bylo konečným úsilím filozofie od jejího po-

⁹⁾ Kritika logocentrismu a jeho odmítání je jedním z hlavních témat francouzské poststrukturalistické filozofie, hlavně u M. Foucaulta a J. Derridy.

čátku. Tyto syntetizující pokusy byly také předpokladem jednotného pojmání evropské kultury, jejího úsilí po sebepochopení, o porozumění minulosti a plánování budoucnosti. Je však také pravda, že tyto schematické syntetizující výklady se často stávaly zdůvodněním vzniku institucí s výrazně represivní funkcí. Kontinuita tradice byla chápána jako kontinuita postupné realizace hodnot v minulosti založených a v budoucnu realizovatelných. Přítomnost jako to, co je přechodné, momentální, nepodstatné a profánní, byla diskreditována s ohledem na význam závaznosti minulosti a naději promítaných do budoucnosti.

Ve Foucaultově pojetí je kultura určena diskurzem, který jedince vězní a předepisuje mu, jak má myslet a jednat.¹⁰⁾ Identita kulturní tradice nevyrostá z vnitřní logiky diskurzu, ale je kontrolována, regulována, selektována, organizována a kanalizována a to tak, aby všechny nevypočítatelné události byly eliminovány. Zvláště v moderních společnostech je tlak systému dirigujícího diskurs tak mocný, že téměř eliminuje možnosti odporu skupinového či individuálního a nutí členy společnosti k rezignaci. Tradice se mění v přítomnosti v derivační nástroj moci aktualizací časných požadavků funkcionálně nezbytných z hlediska stávajících struktur. Vše je tedy směřováno k posílení falešné identity mocenského nástroje systému.

Světónázor vědy je založen na předpokladu objektivně platných významů, na akceptování struktur myšlení, které mají analogie ve strukturách moci a jejichž autorita se může dokonce stát i zdůrazněním autority moci. To se projevuje nejen absencí určitých kategorií a pojmů v těchto teoriích, ale i v jejich celkovém zaměření, které preferencí pojmu funkce zvažuje pouze ty souvislosti vztahů, které jsou ve své obecnosti výsledkem formalizací.

Pojetí identity kulturní tradice musí vycházet z bezprostřední zkušenosti jednajícího a může být budováno na jiném základu než je diskurz v rámci epistém. Zkušenost, kterou mám s druhými, je výsledkem neustálé konfrontace mého světa s jejich světy. Promítá se do ní především základní konstitutivní prvek formující mé životní postoje v socializačním procesu. Bez artikulace této skutečnosti mi uniká základ prožívání jednoty sociálního života komunit. Spíše nežli na normách kontrolujících a regulujících chování, se zakládá na širší bázi představové imaginace a její metaforické podobě. Vztah, postoj k druhému je zde otevřený, postoj, kdy jsem ochoten porozumět orientacím druhého, především s ohledem na úspěšnost vlastního jednání. Z toho také vychází typizace postojů, které jsou důležité v konstituci sociálního světa a jeho porozumění.

Systémové teorie nemohou proniknout do roviny individuální a sociální zkušenosti jedince. Zkušenost je vždy zkušeností o skutečném, o něčem jsoucím v nejširším smyslu; ať je toto jsoucí subjektivní či objektivní, reálné či ideální, dáno originálně či způsobem zprostředkovaným. Od toho, co se nám ve zkušenosti ukazuje je třeba přejít ke strukturám, kterými je svět (či ve starší tradici transcendentálně či transcendentální subjektivita) vymezen.¹¹⁾

Tím je vlastně položena otázka, zda lze zcela opustit tematizaci toho, co je metafyzické a transcendentální. V otázce identity to zřejmě nebude možné, neboť položíme

¹⁰⁾ M. FOUCAULT, *Diskurz, autor, genealogie*, Praha 1994.

¹¹⁾ A. SCHUTZ, *Theorie der Lebensformen*, Frankfurt a. M., 1981.

-li si otázku po celku a jeho identitě, pak se nevyhneme znovupromýšlení závaznosti témat kladených v tradici metafyzické a transcendentální filozofie. Metafyzika je přitom možná pouze jako vědomí znovuprožití celku skutečnosti. Metafyzika v transcendentálním idealismu není naukou o transcendentně jsoucím samém o sobě, nýbrž je to nauka o jsoucnu jako takovém, tedy nauka o konstituci. Spolu s tím je třeba vzít v úvahu, že jednotnou bází, na které se to děje, je svět, který se ohlašuje v celé řadě konkrétních fenoménů. Náš svět je konkrétním světem životního společenství, k němuž přináležíme. Je něčím relativně konstantním a jeho změny se nedají přímo kontrolovat jako změny jednotlivých věcí. Změny v našem světě se odvíjejí netematicky, bez naší vědomé spolupráce a teprve pohled reflexe je s to je v upomínce zachytit, pojmut.

To, co nazýváme fiktivní identitou, je základem světonázorů společnosti moderní civilizace. Záměrně používáme označení světonázorů s ohledem na význam, který tomuto pojmu dával Dilthey, tedy jako souhrnnému, jednotlicímu názoru na svět, který je funkční z hlediska života. Je to jedna z životních funkcí lidského rodu, diferencovaná podle společenství, času a místa, historické zkušenosti, politických činností a podobně. Světonázor má v sobě vždy také prvky ideologie, zde ve smyslu určitého idolu, falešného obrazu redukujícího mnohovrstevnost bytí z hlediska životně, tedy sociálně, politicky, ekonomicky, a biologicky nutných funkcí. Všechny dobově převládající ismy, pozitivismus, naturalismus, biologismus, sociologismus a další jsou jen různými variantami tohoto redukcionismu světonázorového. V moderních systémových teoriích, v obecné teorii systému, v jejím užití v biologii, kybernetice i sociologii má tento redukcionismus nejpregnantnější podobu. Jeho rozšíření, uplatnění a bezesporu i efektivita popisu rozmanitých jevů je dáno také změnou životní orientace, životního stylu, důsledkem jevu reifikace světa.

Proti fiktivní identitě, vyjádřené v sociálně integrativním požadavku moderních systémů společnosti, která je výrazem koordinace úkonů reifikovaného světa, světa zvěčnělých vztahů, vnějšího regulátoru činností, je skutečná identita skryta v tradici konkrétních společenství. Tato tradice však nemůže být prezentována v systémové teorii jako to, co je vnější a co má ideologickou a světonázorovou funkci. Všechny podobné pokusy ztroskotávají a jsou následně doprovázeny procesem rozpadu hodnot. Proces rozpadu hodnot není ničím jiným, než popisem zániku zvnějšnělých forem hodnotových a normativních systémů a jejich ideologicky a světonázorově přeceňovaného významu. Tradice se nedá manipulovat, operacionalizovat, nelze ji institucionálně vmucovat.

Tradované významy se nenabízejí samy o sobě, ale vybízejí k novým interpretacím, novým artikulacím obrážejícím novou zkušenost času. Fenomenologická sociologie svým zaměřením stojí dnes nejbližší objasnění konstitutivních prvků života společenství, které v okamžiku ohrožení aktivuje síly své národní, etnické, sociální, životní identity. Ta vyrůstá z tradice. Právě v okamžiku ohrožení, což je zkušenost především malých národů, které v nevýhodných geografických podmínkách čelí převaze národů velkých, pozvedá se intenzivně snaha po určení národní identity, která se jistě neobejde bez mylných a falešných interpretací. Veškeré civilizační i technické vymoženosti nemohou nahradit nebezpečí ztráty národní či etnické identity. To, že moderní socio-

logie je příliš stržena abstraktními schémata výkladu obecných zákonitostí vývoje, promyšlením exaktních teoretických schémat a metodologických přístupů, není ještě zárukou její skutečné úspěšnosti. Odhlížením od žité tradice společnosti ztrácí možnost pochopit, porozumět jedinečnosti konkrétních změn, k nimž dochází. Vize civilizačního technického pokroku, opírající se o schémata dosud efektivních koncepcí jeho prosazování, nevěnují pozornost složitému procesu, který je základem života každého společenství a na který poukázala poprvé ve filozofii koncepce přirozeného světa Lebensweltu.

Nalezení reálné identity je iluzorní. Jde spíše o její hledání. Záměna, která je podána v reduktivním kroku stanovení fiktivní identity, která funguje jako konečná, funkcionálně nezbytná, je zavádějící. Jediná možná cesta je hledání reálné identity, tedy neustálé přesahování, transcendování toho, co je funkcionálně považováno za nezbytné a nutné. Tendence k banalizaci života je vlastně výrazem rezignace na hledání identity tradice. Je to proces, který Heidegger nazývá útekem myšlení k systémům mínění.

Jestliže fenomenologie vystoupila s programovým heslem návratu k věcem, který byl pokusem vymanit se z labyrintu různých gnozeologických přístupů k výkladu skutečnosti, pak reifikace světa podaná ve strukturalistických a systémových teoriích (i těch, které jsou inspirovány fenomenologií) tento požadavek nesplňuje. Jestliže dnes tyto teorie podávají nejpřesvědčivější výklad chování sociálních mechanismů, pak je třeba si stále uvědomovat, že se to děje v mezích těchto teorií samých, v popisech redukcujících zkušenost, racionalitu způsobem omezujícím se na popis a rezignujícím na porozumění. Návrat k věcem nebyl míněn jako reifikace světa. Znamená také návrat k věčnosti ve smyslu konkrétnosti, faktické a věčné přesnosti, s ohledem na tradici, vymanění se z ideologicko-světónázorových klišé a frází. Cesta z tohoto zakletí vede přes porozumění reálné identitě tradice a na ní založené identity životní a sociální orientace.

On the Problem of the Identity of the World

S u m m a r y

The theme of the article is the description of the two differing conceptions of the rationality and identity of the world, thought and reality represented on the one hand in system theories and on the other in phenomenologically orientated sociology. System theories describe processes of modernization in contemporary society as matters of the assertion and application of systemic rationality, while phenomenology is mainly interested in the rationality of everyday action and of natural attitudes in the Lebenswelt. A thorough thinking through of the problem of Lebenswelt leads to the return of questions of the meaning of human action, and the continuity of the development of communities and solidarities, traditions etc. Without such an approach, it is impossible to understand social reality even in an environment where systemic rationality is being aggressively applied.

LUHMANNŮV TEORETICKÝ POKUS O POSTIŽENÍ KOMPLEXITY MODERNÍ SPOLEČNOSTI

JIŘÍ ŠUBRT

Niklas Luhmann - teoretik moderní společnosti

Německý sociolog Niklas Luhmann (nar. 1927) patří mezi ty badatele, kteří usilují o vymanění sociologie z jejích tradičních, vyjetých kolejí a snaží se dát jí nový směr a orientaci. Díky svému rozsáhlému originálnímu dílu se stal světově uznávaným teoretikem, jehož knihy se překládají do řady světových jazyků. Základním tématem Luhmannových studií je moderní společnost; jeho cílem pak je přispět k porozumění tomuto typu společnosti, a to především cestou teoretického postižení složitosti (komplexity) jejích vztahů.

Luhmann je tvůrcem a reprezentantem systémové teorie (systémového paradigmatu). Podle Helmuta Willkeho to byla právě tato teorie, která formovala teoretický diskurz a rozvíjení teorie v sociologii během osmdesátých let (Willke 1991: V). Žádná jiná orientace nebyla s to rozvíjet se s takovou dynamikou. Systémová teorie poskytuje podle Willkeho univerzálnost odborně specifickou i univerzálnost interdisciplinární (spojuje sociologii s ostatními vědami).

Luhmannova teorie, vycházející z paradigmatu autopoietických systémů a umožňující popsat vazby a chování vysoce strukturovaných, nezávislých a diferencovaných oblastí moderního sociálního života, nepatří k snadno přístupným a osvojitelným teoriím. Luhmann sám přirovnává svoji teorii spíše k labyrintu než k silnici vedoucí k šťastnému cíli (Luhmann 1993: 14). A najde se pochopitelně i nemálo těch, kteří (jako např. Walter Bühl) kritizují Luhmanna za spekulativnost a fantastičnost jeho teoretických konstrukcí (Bühl 1987).

Právnícké studium (1946 – 1949) ve Freiburgu a studijní pobyt v USA na Harvardu (1960-61) u Talcotta Parsonse podstatně ovlivnily rozvoj Luhmannova teoretického myšlení. V sedmdesátých a osmdesátých letech se zapsal do povědomí odborné veřejnosti v SRN mj. i svými úspěšně vedenými polemikami s Jürgenem Habermasem. Většina Luhmannových děl, k nimž patří např. *Soziale Systeme* (1984) nebo *Die Wirtschaft der Gesellschaft* (1989) vychází v jednom z nejvýznamnějších německých nakladatelství, v *Suhrkamp-Verlag*. Další německé nakladatelství *Westdeutscher Verlag* vydává od r. 1970 svazky Luhmannových sebraných statí, které jsou uspořádány pod názvem *Soziologische Aufklärung* (vyšlo již pět svazků).

Aufklärung - pojem, který má v německém sociologickém myšlení svoji určitou tradici - chápe Luhmann antitradicionalisticky, jako kritickou analýzu společnosti, kritiku sociologického vědění a metody. Součástí tohoto postoje je u Luhmanna odklon od historické linie sociologického myšlení, jejíž vliv na soudobou sociologii považuje za fatální a svazující (Luhmann 1991a: 66 an.).

Luhmann je kritikem současného stavu teoretické sociologie; vytýká jí tradiční orientaci, zastaralé pojmosloví, neschopnost patřičně objasnit a vysvětlit procesy, které se odehrávají v moderní společnosti. Veden nedůvěrou k sociologii tradičního typu odmítá přeceňování kontinuity sociologického tázání a návratů ke „klasikům“ oboru. Opouští přístupy autorů, jakými byli Weber, Durkheim či Pareto, a namísto toho předkládá svůj vlastní model sociologické teorie.

Soudobá sociologie, svazovaná svou tradicí, nedrží podle Luhmanna krok s vývojem vědeckého myšlení. Proto jej spíše než pohled do dějin oboru zajímají podněty, které vycházejí z jiných oblastí; interdisciplinární charakter sociologie má přitom zabránit jejímu přílišnému zahledění do sebe sama.

V Luhmannově sociologickém myšlení se odráží řada vlivů, včetně termodynamiky, kybernetiky, informační teorie, biologie a neurofyziologie. Vedoucí disciplínou pro něj není v současné době fyzika či astrofyzika, nýbrž biologie genetického kódu a kognitivní biologie. Sám je ovlivněn z velké míry operativní logikou Georga Spencera Browna a biologickou teorií poznání chilského neurofyziologa Humberta R. Maturany.

Luhmann klade velký důraz na adekvátnost odborného jazyka. Kritizuje inflaci sociologického žargonu a snaží se vyvinout vlastní teoretickou řeč (což je jedním z důvodů, proč je mnohdy obtížné i pro jeho německé čtenáře mu správně porozumět), která by odpovídala té úrovni, jíž dosáhly jiné vědy (z tohoto hlediska považuje Luhmann za „šťastná“ století, v nichž věda používala svůj vlastní jazyk – latinu – odlišný od jazyka používaného v běžné mezilidské komunikaci) (Luhmann 1990: 388). Pojmosloví Luhmannovy sociologie se zprvu vyvíjelo pod vlivem Parsonsovy teorie, brzy však překročilo její hranice a začalo čerpat podněty z ostatních věd, zejména kybernetiky a biologie.

Luhmannovy výtky se ovšem nevztahují pouze k pojmosloví, ale především k modelům, které zastupují v sociologické teorii sociální realitu; proto podniká určitý pokus o aplikaci nového, systémového paradigmatu.

Zpočátku se Luhmann neubráníl Parsonsovu vlivu. Byl mu sympatický jeho pokus založit univerzálně platnou, všeobecnou sociologickou teorii („teorii pro všechny případy“) na nové, systémové bázi. Luhmannův způsob myšlení měl, zejména v počátcích, mnoho shodných rysů s Parsonsovým (proto byl také některými kritiky ironicky označován za jeho „pohrobka“) (Mucha 1989:163). Z tohoto vlivu se však postupně vymanil. Luhmannův vztah k Parsonsovi je celkově možné vyjádřit německým: „*zwar-aber*“.

V Parsonsově koncepci se jako zásadní jeví otázka struktur. Systém je určen interdependencí svých částí, vztah částí a celku je klíčový. Společnost se rozpadá na dílčí systémy; celkovému systému společnosti jsou podřazeny jednotlivé dílčí subsystémy (sociální systém, kulturní systém, organismy, osobnosti) (Parsons 1976: 275 an.). Zá-

kladní problém – udržení systému – se Parsonsovi jeví jako problém symbolické generalizace hodnot, které přes svou internalizaci jednajících subjekty zajišťují integraci sociálního systému.

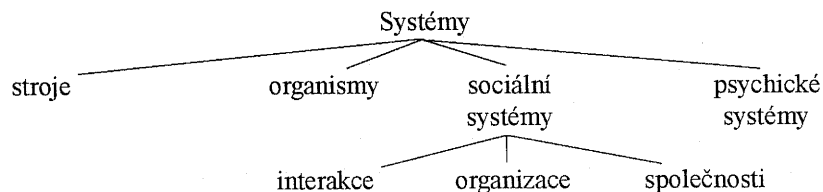
Pro Luhmanna naproti tomu jsou systémy něčím více než jen částmi a celkem; nelze je redukovat na relace mezi různými elementy; mnohem důležitější (než pro Parsonse) je pro něj otázka hranic systému a stabilizace difference mezi vnitřním a vnějším. V protikladu k Parsonsovi ho také nezajímá společenský hodnotový systém, a proto ani pojem „kulturní systém“ nehraje u Luhmanna žádnou roli.

Klíčovou otázkou je pro Luhmanna způsob fungování systému, nikoliv jeho struktury. Jestliže v tradičním funkcionalismu slouží funkce k zajištění stavu konkrétního sociálního systému, Luhmann naproti tomu předřazuje pojem funkce na první místo, před pojem struktura. Je-li Parsons strukturním funkcionalistou, pak Luhmann je především funkcionalistou (Treibel 1993: 25), jeho teorie je konsekventně funkcionální analýzou.

Už od dob Thomase Hobbesa sociální vědci nastolují otázku, jak je vůbec sociální řád možný? Luhmann vyvodil ze své funkcionální analýzy metodologický recept: Hledat teorii, kterou se podaří vysvětlit normální jako nepravděpodobné (Luhmann 1993: 162), nebo jinými slovy: Vysvětlit, jak se nepravděpodobné stává normálním.

Luhmann zpracovává problematiku společenského systému ve třech rovinách, v rovině teorie systému, evoluční teorie a komunikační teorie (někdy se uvádí ještě čtvrtá oblast, teorie smyslu a sebereferece). Tyto roviny se vzájemně prolínají a překrývají.

Předběžně lze konstatovat, že v rovině teorie systému je společnost vykládána jako systém, který se diferencuje vzhledem ke svému prostředí a který se skládá z určitých elementů a relací (interakcí) mezi nimi. Evoluční teorie zkoumá procesy umožňující společenský vývoj; procesy variace, selekce a stabilizace. V rovině teorie komunikace je pak analyzována tvorba společenských systémů. Společnost je tedy interpretována jako sociální systém založený na komunikaci, který se evolučně vyvíjí (jde o „evoluující“ systém).

(Luhmann 1993:260)

V rámci sociálních systémů Luhmann odlišuje interakční systémy, organizační systémy a společenské systémy (Luhmann 1991b: 10 an.). Jedná se o tři úrovně tvorby systémů: Interakční systémy jsou diferencovány přítomností (např. účast studentů na přednášce), organizační systémy jsou definovány pravidly členství (např. vysoká

škola), společenské systémy jsou systémy všech komunikativně vzájemně dosažitelných jednání (např. Spolková republika). Luhmann se ve svém díle zabývá především těmi nejobsáhlejšími sociálními systémy, tedy společnostmi, podmínkami jejich vzniku a jejich vysoce komplexní výstavbou.

Otázka vzniku sociálního řádu je pro Luhmanna otázkou tvorby sociálního systému. Sociální systémy se utvářejí procesy autokatalýzy (Luhmann 1993: 260). Důležitou roli v procesech tvorby a udržování systémů hraje selekce v rámci možného, tedy redukce komplexity. Tvorba sociálních systémů je určitým pokusem uvést v soulad množství možností, které jsou na „světě“; je spojena jednak s vymezením vnitřní a vnější dimenze sociálního systému (zde Luhmann navazuje na již vytvořené kybernetické varianty teorie systému, které chápou poměr systému a okolí jako diferenci v komplexitě), jednak s vývojem vnitřní komplexity systému, která je v určité relaci ke komplexitě vnější.

Ve strukturním funkcionalismu představovala sociální změna cosi obtížně vysvětlitelného. Luhmannovo pojetí systémové teorie tento problém překonává. Luhmann podobně jako např. Anthony Giddens zamítá představu sociální struktury jako něčeho statického, a naopak zdůrazňuje, že sociální systémy jsou proměnlivé, že jsou produkovány a reprodukovány v čase a s časem.

Další standardní výtkou proti strukturněfunkcionalistickému způsobu myšlení v sociologii je bezdějinnost. V Luhmannově sociologii hraje naproti tomu tato historická dimenze mimořádně důležitou roli. Luhmann na rozdíl od Giddense je ovšem zastáncem evoluční teorie; ta má být v jeho pojetí teorií historických souvislostí růstu a změn struktury sociálního systému.

V dřívějších koncepcích evoluční teorie převládal názor, že evoluce je zákonitým procesem změn, který byl často spojován s představou o civilizačním růstu, sociálním pokroku, narůstající humanitě atd. Tato vidina je v moderní variantě evoluční teorie opuštěna. Oproti minulým pojetím není evoluce chápána jako zákonitý proces změn, není spojována s determinací ani s kumulací náhod, nelze ji redukovat ani na důsledek boje, adaptace či přizpůsobení, a není také vysvětlována kauzálně jako průběh, ve kterém je předešlý stav příčinou stavů následujících.

Luhmann soudí, že evoluce je z hlediska své orientace do budoucnosti slepá. Moderní evoluční teorie se zaměřuje pouze na popis reálných změn. Pro Luhmanna je evoluce specifickou, strukturální, permanentně se měnící kvalitou systémů („specifickým mechanismem strukturálních změn“, „specifickou formou změny struktury“) (Kiss 1986: 41). Změny, k nimž v systémech dochází, objasňuje Luhmann především prostřednictvím pojmů variace, selekce a stabilizace.

Evoluční teorii Luhmann aplikuje na výklad strukturálních změn společností přítomných i minulých. V této souvislosti hovoří o vývoji, který vede od tzv. segmentární přes stratifikovanou až k moderní funkcionální společnosti. Pro archaické společnosti byla typická segmentární diferenciaci, následující typ společností byl diferencován stratifikačně, moderní společnost není charakterizována hierarchiemi (třídami nebo vrstvami), nýbrž funkcemi; je podstatně diferencována funkcionálně (i když stratifikace stále ještě existuje, ztrácí na svém významu) (Treibel 1993: 24).

V průběhu evoluce narůstá komplexita společností. Stupeň funkcionální diference společnosti je pro Luhmanna specifickým znakem společenského vývoje. Moderní společnost je ve srovnání se staršími společenskými formacemi funkcionálně diferencovanějším systémem (tamtéž). V průběhu evolučního procesu se postupně vyčlenily takové funkcionální oblasti jako hospodářství, politika, vzdělání, právo, věda či náboženství. Tyto oblasti se v moderní společnosti přetvořily do podoby autonomních, uzavřených, sebereferečních systémů, jejichž vzájemná jednota je formována vztahy založenými na kombinaci funkcionální uzavřenosti systémů a jejich otevřenosti vůči prostředí.

Vedle narůstající komplexity je jedním z rysů moderní společnosti absence záruky její vlastní integrace, kterou dříve zaručovala dominance jednoho z uvedených systémů společnosti nad ostatními. Tím se moderní společnost stává labilnější a zranitelnější.

Komplexita

Luhmannova teorie si klade za cíl popsat svět za pomoci rozlišení pojmů systém a prostředí. Systém, jak již bylo řečeno, je charakterizován jednak svými hranicemi vůči prostředí, jednak určitými vnitřními relacemi (vztahy). I když by se mohlo zdát, že pojem systém poukazuje na jednotu, je nutno konstatovat, že Luhmann není teoretikem jednoty, nýbrž teoretikem difference (Reese-Schäfer 1992: 10). Operuje zásadně s pojmovými opozicemi; za základní považuje nikoli relaci systém – pod-systém, nýbrž dichotomii systém – prostředí (tzn. difference a jistý stupeň napětí mezi nimi) (Luhmann 1993: 242 an.). Na začátku tedy nestojí identita, ale difference, to je jádro Luhmannova uvažování.

Luhmann doprovází své náročné výklady řadou jednoduchých příkladů, které nemají být chápány jako důkazy potvrzující jeho teoretické vývody, nýbrž mají čtenáři věci přiblížit, pobavit ho a usnadnit mu čtení. Máme-li v tomto smyslu přiblížit problematiku systému a prostředí, můžeme konstatovat, že např. pračka je systém technických zařízení, jako je hadice, buben nebo pumpa, které jsou navzájem v určitých vztazích. Hranice takového systému jsou jednoznačně stanoveny, takže je jasné, co je pračka a co pračka není, co je např. zed' nebo okno.

To, co se nalézá vně systému, je prostředí. Prostor chápá Luhmann jako to, co není systém (*Nichtsystem*). Např. vytváření systému rodiny je založeno na stanovení hranic toho, co je rodina a co rodina není, co je mimorodinné prostředí. Prostor poskytuje vždy více možností, než si systém může přisvojit a zpracovat, je tedy nutně komplexnější než systém sám; ve srovnání s prostředím jsou systémy méně komplexní. Prostor v Luhmannově pojetí není pouze množství systémů obklopujících jeden určitý systém a penetrujících do něj, nýbrž také ještě netematizované, potenciální oblasti a možné světy pro další vývoj.

Vztah mezi systémem a prostředím spojuje Luhmann s pojmem rezonance (Reese-Schäfer 1992: 128). Systémy v tomto smyslu nejsou dirigovány faktory okolního světa, nýbrž je „rezonující“; tato rezonance závisí na interních strukturách a vnitřních stavech systému.

Sociální systémy mohou existovat jen díky tomu, že redukují komplexitu světa. Komplexita a kontingence představují dva pojmy, které jsou v Luhmannově koncepci klíčové.

Komplexita znamená mnohost a mnohoznačnost, resp. to, že je vždy více možností, než je realizováno. (Kiss 1986: 7 an.) Tvorba systému je chápána jako selekce z množství a možností, tedy jako redukce komplexity. Všechno, co bylo o systémech řečeno (tzn. otázka jeho částí, tvorby hierarchií, stanovení hranic, diferenciací struktury, procesů atd.) – lze analyzovat jako redukci komplexity.

Proto se v Luhmannových textech setkáváme s tím, že pojmem komplexita již není označována ona původní potenciální mnohost, nýbrž právě komplexita redukovaná: V systémech, kde je více prvků, není možné, aby každý z nich byl postaven do vztahů se všemi ostatními. Možná spojení mezi prvky je nutné omezit. Proto jsou stanoveny selekce vztahů nebo vzory těchto selekcí, čímž jsou předběžně vyloučeny určité relace, které samy o sobě by možné byly. Jako komplexní označuje Luhmann ty souvislosti, kde není každý element spojen s každým (Luhmann 1993: 46).

H. Wilke ve svém učebnicovém výkladu systémové teorie rozlišuje věcnou, sociální, časovou, operativní a kognitivní komplexitu systému.

Se vzrůstající komplexitou sociálních systémů vzniká problém – praktický i teoretický – jak uvedenou mnohost zmenšit. Protože „jen komplexita může redukovat komplexitu“ (1984:49), nejen společnost, ale i teorie musí být stále komplexnější. Podle Luhmannových vlastních slov by se systémová teorie měla stát „superteorií“, kterou lze přirovnat k benzínu „se zvýšeným oktanovým číslem“ (Reese-Schäfer 1992: 101).

Pojmem komplexita postihuje Luhmann to, co jiní teoretikové vyjadřují pojmy moderna a modernizace. V průběhu společenské evoluce dochází k vzrůstání komplexity sociálních systémů. Komplexita souvisí s druhým znakem moderní společnosti, s její rostoucí funkcionální diferenciací (ve funkcionální diferenciaci moderní společnosti vidí Luhmann hlavní rozdíl oproti dřívějším společenským formám). Rostoucí komplexita a funkcionální diferenciacie jsou hlavní znaky moderní společnosti, které spolu vzájemně souvisejí; bez diferenciacie by nebyla komplexita.

Společnost se stává diferencovanější tím, že se jednotlivé oblasti sociálního života postupně vydělují ze svého prostředí. Různé subsystémy společnosti jako hospodářství, politika, věda nebo právo se osamostatňují a stále více specializují (např. právo se diferencuje na různé oblasti, jako je právo soukromé, veřejné, trestní, občanské, hmotné, procesní).

Funkce a struktury moderní společnosti zasahují najednou mnoho rovin, přičemž ne všechny elementy systému mohou spolu být navzájem spojeny. Jak jsme již konstatovali, rostoucí komplexita sociálního systému je spojena s tendencí tuto komplexitu redukovat; je-li komplexita základním znakem moderní společnosti, pak hlavním úkolem je její redukce. Jde o redukci, která je založena na selekci a výběru možností. Společnost i každý její jednotlivý systém si stanovují určité selektivní mechanismy, které vedou k vnitřní strukturaci těchto systémů. Čím je systém komplexnější, tím větší možnost voleb v sobě zahrnuje a tím se ovšem také zvětšuje potenciál možných rizik. Zde se Luhmann dotýká otázky ohrožení moderny; díky své funkcionální diferen-

covanosti jsou moderní společnosti nejen výkonově schopnější, ale také náchylnější k poruchám a konfliktům.

Autopoiesis – nové paradigma systémové teorie

Jestliže Luhmann v jedné ze svých charakteristických formulací lapidárně konstatuje: „*Es gibt Systeme*“ (Luhmann 1993: 31), znamená to, že systémy pro něj nejsou jenom nějakou myšlenkovou konstrukcí nebo vědeckým modelem, nýbrž že reálně existují.

Vývoj teoretického uvažování o systémech lze rozčlenit na tři etapy (Morel 1995: 190). První etapa sahá až na počátek novověku a je spojena s paradigmatem „části a celku“ (v sociologii se toto paradigma projevilo např. v díle E. Durkheima). Druhé velké paradigma podržuje koncept „části a celku“, ale klíčové je pro něj odlišení „systému a prostředí“ (to je paradigma, které rozpracovává Parsons a v počátcích svého bádání se k němu připojil také Luhmann). Od konce sedmdesátých let je možné v Luhmannově díle zaznamenat názorový posun, který nese znaky třetího paradigmatu: Diferenciace „systém – prostředí“ zůstává zachována jako základní, ale je stále méně důležitá. Pod vlivem nových poznatků, ke kterým dospěla zejména kognitivní biologie, jsou sociální systémy charakterizovány jako „autopoietické systémy“.

Změna paradigmatu se v Luhmannově myšlení ovšem ohlašovala již dříve. Na rozdíl od Parsonsovy koncepce systémů, které jsou otevřeny (ve formě *Input/Output*) svému prostředí, Luhmann zdůrazňuje uzavřenost a seberefenci sociálních systémů; přesouvá těžiště svých úvah od otevřených k uzavřeným systémům.

U uzavřených systémů je nutné vycházet z jejich neredukovatelné autonomie a schopnosti stanovit si své vlastní mechanismy stabilizace, fungování a vývoje. Tyto systémy jsou založeny na seberefenci (samy sebe organizují). Seberefenčně uzavřené systémy se v tomto pojetí vůči sobě navzájem chovají jako nezávislé „černé skříňky“, které sice mají možnost vzájemné interpretace, ale tato interpretace má vždy kontingentní povahu (Příbáh 1996: 135).

I když jsou systémy ve své výstavbě a reprodukci systémy uzavřenými, neznamená to, že nevytvářejí kontakt s prostředím; naopak, bez těchto kontaktů by i dynamika uzavřených systémů zanikla. Např. univerzita jako systém může existovat pouze na pozadí fungujícího hospodářství, politického systému, právního systému atd.

Změna paradigmatu si vyžádala redefinování sociálního systému. Podle původních Luhmannových představ – v duchu tradice (Weber, Parsons) – bylo za konstitutivní prvek sociálních systémů považováno jednání. Sociální systémy v tomto pojetí předpokládají, že je na sebe navzájem smysluplně vztaheno jednání více osob, a tím je zároveň oddělené a ohraničené od prostředí, které k němu nenáleží (Luhmann 1991b: 9).

Nově jsou pak sociální systémy definovány jako autopoietická souvztažnost konstituovaná komunikací. I v tomto případě je evidentní ohraničenost systému vzhledem k jeho prostředí; zdůrazněno však je, že sociální systémy se skládají nikoli z lidí a jejich jednání, nýbrž z komunikací (Luhmann 1986: 269). Ne tedy už jednání, nýbrž komunikace je tím, co vytváří systémy.

Pojem autopoietický systém – odvozený od umělého výrazu *autopoiesis* (tedy z řeckého *autos* = sám, *poien* = tvořit, dělat) – vyjadřuje jednoduše řečeno to, že systém má schopnost sám sebe vytvářet, anebo – o něco přesněji – že jednotlivé systémy se vyvíjejí autonomně, a to tak, že realizují možnosti, které jsou obsaženy v síti prvků (elementů), z nichž jsou složeny (Mucha 1989: 154).

Výraz *autopoiesis* Luhmann převzal z biologie, od Humberta R. Maturany a Francesca J. Varely. Maturana chápe biologický systém jako síť produkce svých vlastních součástí. Živé systémy, jako např. tělesné buňky, patří k autopoietickým systémům, neboť se vyznačují silnou vlastní vnitřní dynamikou (na rozdíl od živých systémů nejsou např. stroje žádným autopoietickým systémem, i když podobně jako buňky mají *input* z prostředí a *output*, protože jsou orientovány nikoliv na výstavbu a zachování svých vlastních struktur, nýbrž na zhotovování produktů).

Luhmannovo hlavní dílo *Soziale Systeme* s podtitulem *Grundriß einer allgemeinen Theorie* je pokusem učinit z výrazu *autopoiesis* jeden ze základních sociologických pojmů. V biologickém pojetí znamená *autopoiesis* sebetvorbu/sebereprodukci života, v sociologickém pojetí se jedná o sebetvorbu/sebereprodukci sociální reality. Pojmem *autopoiesis* je mj. vyjádřeno to, že systémy jsou operativně uzavřené a samy sebe organizují (ještě předtím, než začal Luhmann používat pojem *autopoiesis*, objevuje se v jeho pracích pojem sebereferenční, ale také sebeorganizace, sebevztáženost – *Selbstbezüglichkeit* nebo sebetematizace; do značné míry je proto oprávněné považovat tato slova za synonyma).

Autopoietické systémy se ve své základní cirkularitě reprodukují tím, že systém reprodukuje prvky, z nichž sestává, s pomocí prvků, z nichž se skládá (Willke 1991: 43). Z aktivit elementů systému vznikají struktury, jejichž trvání není časově neomezené, naopak jsou v neustálém pohybu a proměnách, přičemž zejména v moderních společnostech je tento proces zvláště dynamický.

S pojmem *autopoiesis* úzce souvisí pojem autonomie a emergence. Autonomie systému je nejobecnější formou sebereferenční uzavřenosti a *autopoiesis* jejím speciálním případem, který je dán jen tehdy, když se prvky systémů reprodukují z prvků systému v nejpřísnějším smyslu. Pojem emergence označuje ony vlastnosti systému, které nejsou vysvětlitelné z vlastností svých prvků; jsou tedy nové a charakteristické jen a teprve pro rovinu daného systému. Tyto vlastnosti nelze přičítat prvkům samým, nýbrž jejich určitým selektivním spojením v kontextu daného systému (tamtéž: 100).

Komunikace, smysl a kontingence

Systémová teorie ve svých různých variantách se již tradičně pokouší řešit otázku, z jakých jednotek (elementů) se sociální systémy skládají, jak jsou tyto jednotky konstituovány a jak se organizují do struktur. Luhmann na tyto otázky odpovídá tak, že definuje sociální systémy jako systémy smysluplné komunikace. Sociální systémy vznikají mezilidskou komunikací. Tím elementárním, co konstituuje sociální realitu, je komunikační proces (Luhmann 1993: 193). Základními jednotkami sociálních systémů nejsou pro Luhmanna individua, individuální aktéři, nýbrž komunikace.

Ty představují jakési emergentní jednotky, které uvádějí do chodu mechanismy selekce a výběrů možností vedoucí k výstavbě struktur, jež potom fungují jako podmínka možnosti další komunikace.

Luhmann vzdálil pojem komunikace běžnému pojetí, v jakém je užíván v každodenní řeči. Zajímá se o komunikaci jako takovou, ne o komunikující lidi. Komunikace je v Luhmannově podání relativně uzavřeným, abstrahovaným systémem, syntézou určitých selektivních pochodů. Vzniká, dojde-li k syntéze tří selekcí: (tamtéž: 203). 1. informace (někdo něco vybírá z množství), 2. sdělení (je třeba vybrat i způsob, jak to sdělit), 3. pochopení, porozumění (event. 4. selekce – přijetí, odmítnutí komunikace).

Uvědomíme-li si, jaké možnosti odmítnutí se tu v jednotlivých krocích nabízejí, stává se nám zřejmou ona nejistota a nestabilita, které jsou vlastní všem komunikačním a interakčním procesům; komunikace se jeví jako značně nepravděpodobná (nepravděpodobné je, že informace dostihne adresáta, že jí bude rozumět, že jí přijme a že odpoví).

Imanentní nepravděpodobnost je podle Luhmanna charakteristickým rysem komunikačního procesu. Způsob, jak tuto nepravděpodobnost překonat a transformovat na pravděpodobnost, řídí výstavbu sociálních systémů. Proces sociokulturní evoluce se z tohoto pohledu jeví jako transformace a rozšíření šancí pro slibnou komunikaci. Není to jednoduše proces růstu, nýbrž selektivní proces, který určuje, jaké druhy sociálních systémů jsou možné a co bude vyloučeno.

Evoluční vymoženosti, které transformují nepravděpodobnost komunikace na pravděpodobnost, nazývá Luhmann médii (tamtéž: 220). Zde navazuje na Parsonse a rozvíjí jeho koncepci „výměnných“, „symbolických“ médií.

Takovými komunikačními médii jsou pro Luhmanna např. pravda, láska, moc, peníze, částečně umění, náboženská víra nebo její sekularizovaná forma „základní hodnoty“. Komunikace v tomto pojetí představuje přenos smyslu prostřednictvím specifických prostředků, médií a kódů.

Sociální systémy vykazují vysokou míru uspořádanosti (*negentropie*). Jednotlivé elementy nenavazují na jiné libovolně, nýbrž jejich relace jsou omezeny selekcemi, které určují strukturu systému. Pokud jde o komunikaci, omezení je předem dáno tématy. Témata jsou v tomto smyslu redukcemi; celkový soubor tematických zásob představuje kulturu. Části pokládané za cenné pro zachování kultury označuje Luhmann jako sémantiky. Jako příklad může posloužit sémantika lásky – předpisy, jakým způsobem lze v intimním jednání a prožívání věci vyjádřit, očekávat, vyžadovat, potlačit nebo odmítnout (Luhmann 1982).

Pro Luhmannův způsob sociologického myšlení je charakteristické vyloučení problematiky subjektu a intersubjektivitu. Z tohoto důvodu Luhmann kritizuje jak pokus Richarda Müncha vykládat teorii systému v intencích Weberovy teorie jednání, tak i snahu Jürgena Habermase zkoumat komunikaci a jednání z perspektivy teorie komunikativního jednání.

Odmítnutí subjektu se u Luhmanna pojí s představou, že svět není to, co mohu popsat z jednoho bodu (Reese-Schäfer 1992: 106). Luhmann ponechává pojem subjektu filozofické tradici; sám používá pojmy jako člověk, individuum, osoba. Osobnosti nebo individua jsou označovány jako psychické systémy nebo personální systémy; ty ovšem Luhmann nezkoumá, předmětem jeho zájmu jsou systémy sociální.

Někteří kritikové soudí, že Luhmannova teorie je nehumánní, protože projektuje společnost bez lidí. Jedná se ovšem o metodologický antihumanismus, nikoliv o normativ. Tento metodologický antihumanismus je založen na premise, že konkrétní lidé, jejich organické a psychické vlastnosti patří k prostředí sociálního systému. Tím ovšem není a nemá být řečeno, že lidé jsou pro sociální systémy nedůležité. Např. psychické systémy Charloty W. nebo Rudiho H. nejsou jako takové částmi sociálního systému „přednáška“, nýbrž pouze jeho funkcionálními součástmi jako studenti a studentky. Lidé – přibližně pět miliard psychických a organických systémů – jsou počítáni k prostředí (tamtéž: 110). Sociální systémy (jako rodina, instituce, vláda atd.) musejí být zkoumány odděleně od personálních systémů – individuí.

Uvedme v této souvislosti ještě jeden „luhmannovský“ příklad: Když např. žena kupuje u řezníka uzenku, patří elementy tohoto jednání do sociálního systému rodiny, kterou zásobuje, a do systému obchodu, v širším rámci do hospodářského systému. Styl jejího příchodu, míra její kritičnosti vůči zboží, výběr slov a chování, to vše je nutno přičíst její individuální osobnosti.

Na první pohled se zdá být toto stanovisko jasné, skrývá však v sobě určitý metodologický problém, k jehož přiblížení stačí připomenout, že např. pro Pierra Bourdiena jsou druh a způsob chování nikoli výrazem individuality osobnosti, ale tzv. sociálního habitu, který představuje sociologickou kategorii.

Organické, psychické a sociální systémy se podle Luhmanna ve své výstavbě navzájem ovlivňují. Pro vztahy mezi člověkem a sociálním systémem používá Parsonsův pojem interpenetrace. Interpenetrace v Luhmannově pojetí předpokládá, že dva systémy se mohou vzájemně umožňovat tak, že si vzájemně dají k dispozici svoji předem konstituovanou komplexitu (Luhmann 1993: 290). Samy při tom nesplyvají, ale zůstávají jeden pro druhého prostředím. Interpenetraci umožňuje, je, že jsou si sociální a psychické systémy „podobné“ v tom, že „používají smysl“ (tím se liší např. od systémů – strojů).

Ne všechny systémy zpracovávají komplexitu a seberefenci ve formě smyslu, psychické i sociální systémy ano. Sociální systémy jsou systémy smysluplné komunikace; smysl je nutným předpokladem pro komunikaci. Komunikace v tomto pojetí je něčím jako stálé „sebedráždění“ a „sebezaplavování“ smyslem v systému (Luhmann 1993: 236).

Smysl jako operativní modus sociálních systémů je pro Luhmanna jedním ze základních pojmů sociologie. Umožňuje nejen komunikaci a interpenetraci sociálních a psychických systémů, ale také selekci a redukci komplexity (přisuzováním smyslu je možné vylučovat možnosti, rozlišovat to, co k systému náleží a co k němu nenáleží). A konečně také – výběr podle hledisek smyslu je i důležitým evolučním kritériem.

V dějinách evropského myšlení je otázka smyslu chápána různým způsobem. V antické tradici a středověku je smysl chápán jako pojem reality, který má kosmologický charakter. V novověké tradici převzala funkci selekčního kritéria, které určuje a vylučuje to, co smysl nemá a co je nechtěné, teorie subjektu. Na tento směr navazuje i německá duchovnědní tradice, která se odrazila v sociologii M. Webera. Jiná tradice chápání smyslu je spojena s hermeneutikou; zde je pojem smyslu zaměřen na uspořádání rozřazených souvislostí, aby text byl srozumitelný ve svém kontextu.

Žádné z těchto pojetí ovšem Luhmannovi nevyhovuje. Chápe smysl podstatně jinak než např. Max Weber nebo Alfred Schütz. Pro Webera je východiskem „subjektivně míněný smysl“, ale Luhmann, který v principu tento pojem přejímá, škrtná právě ono „subjektivně míněný“ jako omyl pramenící z novokantovského způsobu uvažování.

Schütz se pokusil tento nedostatek překonat pomocí intersubjektivní, ale ani to pro Luhmanna nepředstavuje řešení.

V Luhmannově pojetí lze smysl předběžně charakterizovat jako selekci z okruhu možností. Smysl z hlediska jeho významu pro systém je čímsi jako pořadající formou světa (nikoli však ve starém kosmologickém pojetí jako rozum ztělesněný v kosmu). Luhmann chápe smysl jako evoluční pojem, resp. jako něco, co běží tak říkajíc samo od sebe. Smysl v tomto pojetí nepotřebuje žádného zvláštního nositele; nese sám sebe (Luhmann 1993: 141) tím, že umožňuje sebereferečně svou vlastní reprodukci. Samohybnost smyslových událostí je *autopoiesis par excellence*.

Pokud bychom měli vůbec hovořit o nějakém nositeli smyslu, pak je jím diference v poukazování smyslu, která má svůj důvod v nutné selektivitě (tamtéž: 142). Tím, co iniciuje tento proces, je informace, která je diferencována jako událost vyvolaná stavy systémem. Všechno, co ve světě systémů smyslu (*Sinnsysteme*) má být recipováno a zpracováno, musí mít formu smyslu.

V Luhmannových textech se nikde nesetkáme se stabilními věcmi, ale vždy jen s plynoucími strukturami smyslu. Smysl není ničím stabilní, ale je spíše jakýmsi potenciálem neklidu, který je založen na výběru právě aktuálního z horizontu možností. Smysl je procesuálním pojmem orientovaným na diference; sám sebe „procesuje“ podle míry diferencí, které jako takové nejsou předem dány.

V situaci přebytku možností je kladení smyslu tím, co člověku pomáhá strukturovat realitu. Nahlížení optikou jednotlivce znamená smysl význam, který pozorovatel spojuje s pozorovaným. Luhmann chápe pozorování jako „zacházení s rozlišováním“ (tamtéž: 63), čímž odkazuje k operativní logice Georga Spencera Browna. Pozorující systém zpracovává informace jako rozdíl daného a možného. Pojem smysl neoznačuje nějaký určitý, skutečný věcný obsah, ale „formu zpracování prožitku“. Zde je možné celou věc opět ilustrovat na příkladu:

Vidím, jak si někdo objednává pivo, a v hlavě se mi začnou rojit asociace (žízeň, nákupy, reklama...). Fenomén smyslu se objevuje ve formě nadbytku odkazů na možnosti jednání a prožívání (něco je v zorném poli, něco v centru intence, něco je naznačeno marginálně, jako horizont). Odkaz se aktualizuje jako stanovisko skutečnosti, ale nezahrnuje pouze skutečné, nýbrž také možné a negativní (neskutečné, nemožné). Poslední horizont všeho smyslu nazývá Luhmann svět (tamtéž: 152). Pojem svět se má ke smyslu jako prostředí k systému, tj. jedná se o pojem otevřený pro všechno, co vychází vstříc smyslu.

Smysl reformuluje nutnost selekce, naznačuje určité možnosti a návaznosti a jiné činné nepravděpodobnými. Jeho funkcí je udržovat a zpřítomňovat vysokou komplexitu pro komunikaci. Prožitky a jednání (*Erleben und Handeln*) jsou selekcemi podle kritérií smyslu. To ne-vybrané však může zůstat zachováno jako určitá rozmanitost světa – možná pro nějaké budoucí selekce podle poněkud změněných kritérií smyslu.

Luhmann váže tvorbu systému na selekci možností prožitků a jednání, přičemž výsledek volby označuje jako takový, který by mohl být také jiný, než jakým je. Pro selekce neexistuje nikdy jen jedna možnost (což vysvětluje různost systémů, které se skládají z téměř identických elementů). Zde se dostáváme k pojmu kontingence.

Kontingence souvisí s přebytkem možností. Je filozofickým pojmem, který označuje možnost, že se něco stane nebo nestane. Všední řečí by bylo možné říci: Není žádná jistota (řečeno negativně), nebo všechno je možné (řečeno pozitivně). V návaznosti na Immanuela Kanta je kontingence někdy ztotožňována s náhodností (*Zufälligkeit*). Pro Luhmanna znamená kontingence všechno, co není ani nutné, ani nemožné, co tedy je, jak to je (bylo, bude), může být, ale také je to možné jinak (Reese-Schäfer 1992: 105).

Zde před námi opět vyvstávají otázky, jak vzniká sociální řád, jak je vůbec tento řád možný, jak se sociální systém poprvé uvádí do chodu. Z Luhmannova pohledu jde vlastně o něco nepravděpodobného. Klade v této souvislosti otázky typu: Jak vznikají komunikace? Jak je možné, že ego rozumí alter?

V tradiční sociologii se pracuje s předpokladem, že je to umožněno společnou kulturou, společným systémem symbolů apod. To je pro Luhmanna neuspokojivé, protože se předpokládá něco, co má teprve být objasněno.

V souvislosti s těmito otázkami se Luhmann vrací k tomu, co kdysi Parsons označil výrazem dvojitá kontingence. Výchozím bodem je pro něj myšlenkový experiment: setkání dvou lidí. Setkávají se dvě černé skříňky, které ve své komplexitě zůstávají jedna pro druhou neprůhledné.

Počínaje Thomasem Hobbesem značná část sociálních badatelů soudí, že faktorem, který uvádí komunikaci do chodu, je to, že dva zmínění jednotlivci v tomto aktu myslí na své vlastní zájmy. Luhmann uchopuje problém z jiného konce: Prvotní otázkou je, zda partner komunikaci přijme, nebo odmítne (Luhmann 1993: 160).

Nemůže dojít k žádnému jednání, pokud alter dělá své jednání závislým na tom, zda jedná ego a ego své chování činí závislým na alter. Parsons tento bludný kruh řeší poukazy na hodnotový konsensus a na dlouhodobé struktury spojené se socializací a tradicí. Luhmann – podle jehož názoru nás nic neopravňuje řešit problém dvojitě kontingence výlučně v intencích konsenzu, který už je jakoby předem stanoven – ovšem musí hledat řešení jinde.

Jestliže Parsons vychází z tradice, Luhmannovým východiskem je „pokusné jednání“: Alter v této nejasné situaci prostě učiní nějaký pokusný krok (zde už tedy není nutné udržovat předpoklad předem sjednaného konsenzu).

Setkávají se tu dva systémy, z nichž každý vykazuje vysokou míru komplexity, dvě černé skříňky, z nichž každá určuje vlastní chování komplexními sebereferečními operacemi. Koncentrují se na to, co mohou pozorovat v jiném systému jako *input* a *output*, mohou se to pokusit ovlivnit vlastním jednáním a z toho se opět na *feedbacku* učí. Otázka dvojitě kontingence se podle Luhmanna řeší tak říkajíc sama sebou, za chodu. Dvojitou kontingencí vznikl nový seberefereční kruh, který v sobě skrývá novou jednotku, kterou nelze redukovat na jeden z obou systémů. Takto vzniklou nejmenší jednotku označuje Luhmann výrazem komunikace, kterou chápe, jak již bylo řečeno, jinak než jen jako přenos informací.

Podle Luhmannova názoru vede dvojitá kontingence svým tlakem k vytvoření sociálních systémů a v tomto smyslu působí autokatalyticky nikoli pouze jako popud, ale trvale (tamtéž: 177). Reaguje senzitivně na náhody, a tím uvádí do chodu evoluci; bez ní by sociokulturní evoluce nebyla možná. Jednou z dominantních Luhmannových myšlenek je tedy představa stále se nově vynořujících dvojitých kontingencí jako problémových situací. Tímto způsobem může podle Luhmanna vzniknout emergentní řád, který nazýváme sociální systém.

Média a kódy

Přes proklamovaný odklon od sociologické tradice se s ní Luhmann nerozešel úplně. Vrací se k tématu sociální diferenciace, které zavedl do sociologie už Herbert Spencer. Zakladatelskou generací sociologů byla sociální diferenciace spojována s evoluční představou, podle níž se sociální pokrok projevuje ve stále složitějších a diferencovanějších formách společenského života (tj. s představou, že vyspělé společnosti jsou diferencovanější než společnosti méně vyspělé). Luhmann se k pojmu diferenciace vrací a v rámci své teorie ho rozpracovává jako problém diferenciace systémové.

Diferenciací systému rozumí Luhmann evolučně probíhající proces rozčlenění společenského systému v systémy dílčí. Tím, jak roste komplexita společenského systému, vzrůstá tlak na selekci, která vede k vyčlenění podsystémů s vysokou autonomií. Vytváření subsystémů probíhá autokatalyticky. Subsystémy jsou pro sebe navzájem okolními světy. Společnost se z tohoto pohledu jeví jako diferencovaná jednota, jako celek skládající se z funkcionálně závislých a zároveň autonomních sociálních systémů. Moderní společnosti – na rozdíl od dřívějších, segmentárně nebo hierarchicky členěných společností – jsou charakterizovány funkční diferenciací, tzn. množstvím subsystémů.

Tato skutečnost přináší problém sjednocení dílčích systémů a integrace jejich specifických výkonů. Jednota společenského celku nespočívá – tak jako u Parsonse – v akceptování jednotného hodnotového či normativního systému, ale poukazuje opět k problematice dvojitě kontingence.

S diferenciací systému vznikají dílčí systémy a vzájemné vztahy mezi nimi, které ve zvýšené míře vykazují to, co Luhmann nazývá kontingence: možnost, že systémy a jejich vztahy k sobě mohou, ale nemusí být nutně tak, jak jsou.

Máme-li pochopit fungování moderní diferencované společnosti, musíme se vrátit znovu k problematice komunikace a smyslu, k otázce, jak lze propojovat jednotlivé auto-poiesis. Společnost jako nejrozsáhlejší sociální systém se z této perspektivy jeví jako souhrn všech smysluplných, na sebe vztažených komunikací. K zabezpečení těchto komunikací jsou zapotřebí speciální komunikační média.

Modelem média, které umožňuje porozumění a komunikaci přes společný kontext vnímání, je jazyk. Rozšíření kapacity pro dosažení adresáta přinesla hromadná sdělovací média, jako jsou písmo, knihtisk nebo rozhlas. Ta navíc umožňují komunikaci, která už není vázána na přítomnost. Zároveň se ovšem usnadnilo odmítnutí komunikace, a tím se zvýšila nepravděpodobnost příjmu.

Zde se už dostáváme k problematice symbolicky generalizovaných komunikačních médií: Jestliže nelze někoho přemluvit, je nutno hledat jiné formy, které budou motivovat přijetí návrhu komunikace. To se může dít nabídnutím peněz, hrozbou násilné moci, apelem na společné hodnoty a představy, poukazem na evidenci pravdy atp. Tato komunikační média spojují selekci s motivací prostřednictvím symbolické generalizace.

Jeden z hlavních znaků společenské evoluce vidíme v diferencování jednotlivých komunikačních oblastí, jakými jsou hospodářství, právo, politika, věda, náboženství, výchova, umění, intimní vztahy, a ve specializaci rozdílných médií a kódů.

Systém	Médium	Kód
hospodářství	peníze	platba/neplacení
právo	zákony	právo/bezprávi
politika	moc	mít/nemít
věda	vědecké poznatky	pravda/nepravda
náboženství	víra	imanence/transcendence

(Upraveno dle Reese-Schäfer 1992: 131)

Pojem symbolicky generalizovaných komunikačních médií se nevztahuje na běžně chápané prostředky hromadné komunikace, nýbrž se jedná o taková média, jako jsou peníze, zákony, moc, víra, vědění a láska. Vůdčí difference, které působí při vytváření funkčně specifických subsystémů, Luhmann označuje jako binární kódy. Symbolická generalizace představuje spolu s binární schematizací dvě strukturální vymoženosti, které působí jako autokatalyzátory; vznikají v komunikačních systémech a v selektivních procesech těchto systémů zesilují šanci komunikačního úspěchu.

Dílčí systémy, jako jsou hospodářství, právo, věda, politika či vzdělávání, jsou funkcionálně diferencovány podle míry jim vlastních binárních kódů, kolem nichž se pak vytvářejí sémantiky specifické pro tyto jednotlivé subsystémy. Protože významným rysem komunikačních procesů je kontingence – tzn. možnost jednat tak, nebo ale také jinak – znamená kódování zásadně možnost duplikace všech variant ve formě ano-ne. Luhmann nepohlíží na kódy ani jako na hodnoty, ani jako na řadu symbolů, nýbrž se specifickou abstrakcí jako na disjunkce: ano-ne, mít-nemít, pravda-nepravda, právo-bezprávi, krása-ošklivost apod.

Autonomie jednotlivých subsystémů spočívá v používání odpovídající difference. Např. diferenciací ekonomiky jako autonomního společenského subsystému začíná etablováním symbolicky generalizovaného komunikačního média – vývojem peněz (Luhmann 1989: 230). Elementy ekonomiky jsou platby, binárním kódem ekonomického systému je platba–neplacení, jazyk představují ceny, které podmiňují a programují platby.

V určitých případech mohou různé systémy používat totéž diferenciační schéma, např.: norma–odchylka, úspěch–neúspěch, uznání–opovržení.

Kód sám nemůže být kritériem selekce. Kritéria pro správnost přiřazení hodnot kódu označuje Luhmann jako programy. Autonomie jednotlivých subsystémů spočívá v tom, že každý z nich má své vlastní programy.

Tato funkční specifická ovšem zesiluje vzájemnou závislost. Jednotlivé subsystémy jsou v silné míře odkázány na funkce jiných subsystémů. Autonomie a závislost jsou ve vzájemně potencovaném, stupňovaném poměru. Ačkoli jsou sociální systémy seberefrenční, neznamena to, že pro ně prostředí představuje bezvýznamnou, zbytkovou kategorii, naopak systém může vyvíjet svou identitu pouze v diferenciaci k prostředí, a tím se stává jeho poměr k prostředí konstitutivním faktorem jeho vlastní sebetvorby.

Prostředí je mnohem komplexnější než sám systém (představuje množství systémů, např. biologických a psychických). Systém zachycuje toto své prostředí diferencovaně (např. když používám počítač, nemusím vědět, jak byl zkonstruován), registruje každý druh prostředí jen v míře svého vlastního diferenciačního schématu.

Vztah mezi systémem a prostředím vyjadřuje Luhmann pojmem rezonance. Schopnost rezonance jednotlivých systémů je ohraničená (Morel 1995: 208). To, co dnes např. označujeme jako ekologické ohrožení a rizika, je systémovou teorií nahlíženo právě jako problém této rezonance, jako otázka nízké rezonanční schopnosti mezi dílčími systémy společnosti a mezi chováním společenského systému a jeho prostředím. Je to otázka nedostatečné schopnosti komunikovat a zpracovávat informace. Luhmann ukazuje, že v žádném případě nelze považovat za samozřejmé a spoléhat na to, že stavy a změny životního prostředí naleznou ve společnosti rezonanci. Naopak, sociokulturní evoluce byla zjevně založena na faktu, že společnost jako relativně uzavřený systém na své prostředí příliš nereagovala.

Zdá se, že řízení společnosti je vzhledem k množství médií a kódů stále problematictější a stále méně efektivní. Např. v hospodářském systému je zpracování informací vázáno v první řadě na ceny, tímto jazykem je vše „filtrováno“, na poruchy, které nelze v daném jazyce vyjádřit, nemůže ekonomika reagovat (Luhmann 1986: 122). Jak potom ovšem může vzniknout rezonance pro problémy životního prostředí ve společnosti, která reaguje na všechny druhy problémů jen ve formě svých specializovaných systémů, médií a kódů a v níž se staré, multifunkční instituce rozvolnily nebo ztratily svůj význam? Nastolením těchto a podobných otázek Luhmann dokazuje, že jeho teorie sociálních systémů není jen samoučelnou intelektuální hrou, nýbrž velmi významným nástrojem zachycení a objasnění problémů moderní společnosti.

Literatura

- BÜHL W. L.: *Grenzen der Autopoiesis*. In: Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie, Jg.39, 1987, s. 225-254.
- KISS G.: *Grundzüge und Entwicklung der Luhmannschen Systemtheorie*. Fernand Enke Verlag, Stuttgart 1986
- MOREL J. u. a.: *Soziologische Theorie: Abriß der Ansätze ihrer Hauptvertreter*. Oldenbourg, München-Wien 1995
- MUCHA I.: *Některá východiska Luhmannovy kritiky současné sociologické teorie*. In: Soudobá teoretická sociologie na západě: Příspěvky ke kritické analýze. Kolektiv autorů. Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha 1989
- LUHMANN N.: *Liebe als Passion: Zur Codierung von Intimität*. Suhrkamp, Frankfurt am Main 1982

- LUHMANN N.: *Ökologische Kommunikation*. Westdeutscher Verlag, Opladen 1986
- LUHMANN N.: *Soziale Systeme: Grundriß einer allgemeinen Theorie*. (4. Auflage) Suhrkamp, Frankfurt am Main 1993
- LUHMANN N.: *Soziologische Aufklärung*. Bd. 1, *Aufsätze zur Theorie sozialer Systeme*. (6. Auflage) Westdeutscher Verlag, Köln und Opladen 1991 (a)
- LUHMANN N.: *Soziologische Aufklärung*. Bd. 2 *Aufsätze zur Theorie der Gesellschaft*. (4. Auflage) Westdeutscher Verlag, Köln und Opladen 1991 (b)
- LUHMANN N.: *Die Wirtschaft der Gesellschaft*. (2. Auflage) Suhrkamp, Frankfurt am Main 1989
- LUHMANN N.: *Die Wissenschaft der Gesellschaft*. Suhrkamp, Frankfurt am Main 1990
- PARSONS T.: *Zur Theorie sozialer Systeme*. Herausgegeben von Jensen S., Westdeutscher Verlag, Opladen 1976
- PRIBÁN J.: *Sociologie práva*. Sociologické nakladatelství, Praha 1996
- REESE-SCHÄFER W.: *Luhmann zur Einführung*. Junius, Hamburg 1992
- TREIBEL A.: *Einführung in soziologische Theorien der Gegenwart*. Leske + Budrich, Opladen 1993
- WILLKE H.: *Systemtheorie* (3. Auflage). Gustav Fischer Verlag, Stuttgart 1991

Luhmann's Theoretical Attempt at Identifying the Complexity of Modern Society

Summary

The German sociologist Niklas Luhmann ranks among the scholars who have tried to give sociology a new direction and orientation. His theory represented an attempt to describe the world by distinguishing between system and environment. A key place in Luhmann's thought on social systems is occupied by the terms "complexity", "contingency" and "auto-poiesis." Growing complexity and functional differentiation are the main marks of modern society. For Luhmann the basic units of social systems are not individuals, but communications. In this context he is returning to Parsons' idea of double contingency. The internal differentiation of a system involves the emergence of subsystems within it, and mutual relations between such subsystems, which exhibit greater degrees of just that characteristic which Luhmann defines as contingency. One of the main signs of social evolution lies in the differentiation of individual communicational fields – such as the economy, law, politics, science, religion, education, art, intimate relations – and in the specialization of different media and codes. The great number of these media and codes means that today the operation of society is ever more complicated and problematic.

K INTERPRETACI MODERNIZACE V PODMÍNKÁCH SOUČASNÉ KRIZE ŽIVOTNÍHO PROSTŘEDÍ¹⁾

OLEG SUŠA

Úvod

Sociologická teorie byla vždy sebereflexivní: od svých počátků chtěla být sociologie vědou, nikoli ideologií, kritická reflexe společnosti se prolínala s afirmací jejích forem či změn, minulost byla často abstraktně hodnocena prizmatem struktur přítomnosti a konfrontována s budoucností. V současné době jsou však patrné snahy o nietzschovské přehodnocování vlastních pojmů a konceptuálních modelů pod vlivem zrychlování změn a turbulencí ve světě společnosti, civilizace i přírody. Jak nedávno napsal J. Alexander, je to právě konec 20. století, století, jež je historicky jedinečným světem, stoletím „velkým a zároveň strašlivým“ (J. Alexander 1991: 15). Tato unikátnost 20. století je sociálním výtvozem, sociální konstrukcí, neboť většina zúčastněných lidí i skupin věřila v tuto jedinečnost a měřila ji s pomocí pojmu „pokrok“. V „sociologii modernizace“ šlo dosud většinou o komparace podob moderní západní společnosti s vlastní minulostí i s jinými, „nezápadními“ společnostmi. Současný stupeň rozsahu a složitosti globalizace moderní civilizace představuje novou výzvu reflexi, sebereflexi i reflexivně sociální teorie.

Základním problémem se stává uchopení vzájemných souvislostí sociálních změn a jejich důsledků, zamýšlených i nezamýšlených; je třeba porozumět až neuvěřitelné směsici racionálního a iracionálního. Zdá se, že základní nesnázi sociologie je v tomto ohledu její snad předsudečná snaha racionalizovat neracionální či iracionální sociální a kulturní jevy. Hlavní proud sociologické teorie moderní společnosti chápe její „modernost“ především jako **proces racionalizace**, s níž je pak spojena diferenciací a slo-

¹⁾ V této studii navazujeme na „Riziko zespolečenštění přírody“ (AUC 2, 1994) a „Moderní společnost a ekologický problém: solidarita a konflikt“ (AUC 2 1992). V obou předchozích studiích se autor pokusil charakterizovat problém jednostranného, technickomocenského vztahu moderní společnosti k životnímu prostředí. Z dvojdomého smyslu „zespolečenštění přírody“ vyplývá produkce mnohotvárných sociálně-ekologických rizik i jejich vědomí v podobě společenské komunikace „ekologické krize“. Vytváří se nejen sociální problém, ale ohnisko politického konfliktu kolem možnosti a způsobu adaptace na vzniklou situaci lokálního i globálního ohrožení životního prostředí. V této studii se autor pokouší o hlubší rozbor pojmu modernizace a moderní racionality v kontextu proměn reflexe teorie modernizace v novém světle právě rizik modernizačních ekologických důsledků. Cílem bude blíže identifikovat příčiny rizika v souvislosti s technickými a byrokratickými systémy a ukázat na možnosti reorientace teorie modernizace z hlediska rizikových důsledků a krize životního prostředí.

žitost. V tomto ohledu je sociologie filozoficky zároveň „dítkem osvícenství“ a produktem sociokulturních změn, neboť v podstatě stále věří, anebo chce věřit, že „vzestup rozumu a rozumnosti“ je nerozlučně spjat s růstem svobody myšlení a jednání. Ideál rozumné, moudré lidské společnosti není samozřejmě „unikátním“ vynálezem sociologie ani osvícenství: problémem dnešní civilizace stejně jako za časů Aristotela a Platona je to, jak lidé svého rozumu používají, jak jej socio-kulturně utvářejí tak, aby jejich způsoby myšlení, jednání a jejich dopady na svět byly opravdu moudrými.

Za „unikátní“ by snad bylo možno označit pojem „modernosti“ či „racionality“ jako mechanickou metaforu světa, jenž je administrován jako celek-mechanismus a ovládán, kontrolován z hlediska účelu, cíle či smyslu, k němuž ve svém pohybu směřuje. Moderní pojetí světa bylo postaveno proti „starému“ chápání cyklů přírodní sebeobnovy. Sám pojem „pokroku“ byl často chápán v jednotě modernizace s racionalizací jako příslib rozumné a dokonalé lidské společnosti, která svým „opanováním“ světa přírody zajistí větší jistotu pro lidský život, jinými slovy jako **mýtus**, jenž namísto křesťanské univerzální víry ve spasení slibuje vyřešení všech lidských problémů zde, na Zemi.

Je ovšem zároveň pozitivním paradoxem právě moderního myšlení, že také kriticky odhaluje problémy vznikající jako jeho vlastní produkt v procesech praktického jednání. V sociologické teorii jde o reflexivitu zaměřenou na iracionalitu produkovanou v důsledku procesu „racionalizace“: ke kritice se využívá poznatků a teorií věd o přírodě i společnosti. To pak zakládá inovační proces stále nové „observace sociologické observace“, užitím-li parafrázi N. Luhmanna. V této souvislosti je pro teorii moderny a modernizace závažná nejen reflexe „vnitřních“ rozporů lidské civilizace samotné. Součástí procesu modernizace a vývoje moderní civilizace je rovněž **globální změna životního prostředí**, rizika a hrozby ohrožující život jako celek, který byl až dosud samozřejmým a zamlčovaným předpokladem života lidí a jejich společností. Právě toto zamlčování se dnes jako bumerang vrací a oslabuje teorii modernizace.

Sociologická teorie, analýza i praxe v politické komunikaci proto již nemůže stavět své sociální konstrukce „reflexe reflexí“ na pohodlném dualismu dvou světů – světa lidské kultury a světa přírody i dělby práce v systému věd rozdělených na „společenské“ a „přírodní“ podle odlišných předmětů zkoumání. I přes toto historické dědictví a nemalé metodologické obtíže stojí dnes sociologické reflexe před výzvou pojetí nové jednoty jako prostoupení přírody společností a společnosti přírodou. Míra civilizovanosti, „zespolečenštění“ přírody je dnes již taková, že se svými zpětnými dopady dotýká samé existence předpokladů trvání civilizace. Moderní racionalita se častěji stává nemoudrou v podobě svých negativních ekologických dopadů; věřit v administrativní a technickou kontrolu vědeckotechnicky „řízeného“ a udržovaného řádu přírodního dění znamená očekávat, že se tento řád snadno může převrátit v nereflexovaný, nikoli však neviditelný nebo nepocitovaný chaos.

Tato situace, kterou lze nazvat „ekologickou krizí“ s její příznačnou ambivalentností spojující v sobě hrozby a šance zároveň, navozuje novou reflexi myšlení i jednání v kultuře a společnosti. Dnešní globální situovanost společností ohrožených ekologickou krizí je situací, v níž řád sociální kontroly samozřejmých jistot, jež jsou

zakládány a legitimizovány racionalitou technických a byrokratických aparatur, začíná být narušována riziky nejistot. Nejde pouze o technické a fyzické projevy, nejistota vyplývá i z jiných zdrojů – např. z takového média moderní kultury, jímž je věda.

I. Max Weber: modernizace jako racionalizace

Příkladem sebereflexivní a kritické diskuse v sociologické teorii modernizace je různé čtení modernizační teorie M. Webera. Tak např. v 50. a 60. letech 20. století byl Weber čten pod vlivem technického modernizačního optimismu: byl přijímán nebo kritizován jako v podstatě optimistická oslava racionality byrokracie a techniky. Od 70. let byl Weberův problém modernizace jako racionalizace „čten“ jako víceznačný či ambivalentní, rozporný, tj. jako směs „pozitivních a negativních“ sociálních důsledků racionalizace. Tak např. Habermas soudil, že Weber přehnal instrumentální racionální stránku a vlivy technické kultury jako „systému“ na úkor komunikativních racionálních aspektů kultury „životního světa“. Proti tomu postavil Habermas vlastní koncepci modernizace jako jednostranné prostoupení společenského života technickým systémem (J. Habermas 1982). A. Feenberg a další později kritizují Habermase za to, že odděluje od sebe oba světy formální racionalizace a životního světa a neukazuje vzájemnou souvislost, kdy jsou instrumentální sféry prostoupeny životním světem v podobě interakcí formální a neformální struktury v organizaci (A. Feenberg 1995).

E. Tyriakan soudí, že Weber sice viděl makrospolečenskou a civilizační změnu jako reálný proces mající sociální důsledky, ale zároveň také postřehl nejistotu a nejednoznačnost moderní situace, což stále aktualizuje jeho odkaz: na jedné straně byly racionalizovány změny ve vědě a technice a institucionalizovány jako integrální rysy moderního společenského řádu. Na druhé straně byl význam tohoto řádu při uskutečňování sociálních cílů znejasněn pro jeho aktéry. Smysl vztahů ke světu není již zajištěn – a to ani vědeckými znalostmi. Vědecké pravdy, jež hledají vědeckou jistotu empiricky, nezajišťují víru ani smysluplnost světa (E. A. Tyriakan 1992: 78-99).

Na Weberovu tradici pojetí modernizace jako širokého kulturního procesu navazuje **P. Berger** svou diskusí kapitalismu v kontextu širší kulturní evoluce: kapitalismus je tu představován jako specifický historický fenomén vytvořený v kulturní evoluci západoevropských dějin a zároveň obecnina s globálním dosahem, součást „mýtu moderny“. Tento mýtus moderny je obecným kulturním vzorcem a zároveň sociální konstrukcí, na níž i sám Berger, jak se zdá, participuje. Berger konstatuje vnitřní nepřímou souvislost ekonomické svobody a ostatních svobod (politických a sociálních), „což ale neznamená, že osvobozující důsledky kapitalismu jsou nutné a nezvratné“ (Berger 1986: 87). To je dokládáno antinomiemi demokracie (v obtížné rovnováze mezi politickými svobodami a efektivním státem), individuálního podnikatelství a velkých korporací, koncentrace ekonomické a politické moci a svobody trhu, tvůrčí inovace a byrokratizace, a konečně problémy přerůstání ekonomických úspěchů, osvobozujících sil v sebeohrožení a sebedestrukci.

V oblasti sociální teorie dnes existuje obecný názor, že racionalizace společnosti, kultury a života měla dopad na změny organizace institucí i společnosti jako celku. Kromě dělby práce také v diferenciaci sfér společenského života: oddělením práce a domácnosti, veřejné a soukromé sféry, moci zákonodárné, výkonné a soudní, náboženství a morálky, sekularizace hodnot oddělením posvátného a profánního. Racionalizace byla spojena s „technickým řešením problémů“, „odkouzlením světa“ pomocí vědeckého rozložení přírody na atomy a její definicí pomocí vědeckých zákonů a pojmů.

Účelové jednání vedlo k účelové organizaci činností, kontroly a regulace spojené s byrokratizací společenského života. Problémem moderních hodnotových vzorců a normativních základů života společnosti se stalo rozvolnění vazeb mezi účelovou instrumentalitou technicky možného a účinného a etickými základy jednotlivce jako morální bytosti. Moderní společnost složitosti přinesla nerovnováhu mezi jedincem a společenskými systémy a rozpor mezi zamýšlenými cíli a nezamýšlenými důsledky. Tendence k osamostatňování systémů je spojena s mocenskou kontrolou a tlaky na jednání a chování jednotlivých lidí. Vzniká paradox racionalizace, v němž technicky racionální prostředky převracejí racionální cíle v iracionální, v němž dochází k rozporu mezi cíli a definicemi racionálního. Role, funkce a rolové jednání, konflikty rolí jsou příkladem paradoxu tlaku samopohybu systémů a protitlaku protestů a emancipačních snah o únik nebo inovaci ze strany jednajících lidí.

Pojem racionalizace u Webera vychází z představy o obecné, univerzální **formalizaci rozumu** v procesu nahrazování metafyzicko-náboženského obrazu světa obrazem vědeckým. Formalizace racionality je principem, jenž ovládl celý soubor činností soudobé společnosti a projevil se v účelové racionalitě, v níž jde především o přiměřenost prostředků cílům: takto například věda nestanoví hodnoty a cíle, neurčuje jejich platnost či hierarchii. To však neznamená, že vědecké diskuse jsou zbaveny hodnotových soudů: Před hodnotovými soudy se kritika nezastaví. Jedná se spíše o to, o co jde ve vědecké kritice ideálů a hodnotových soudů a k čemu vede (Weber, M. 1968: 149). Věda je formální, protože neposkytuje normy chování, návody k praktickému jednání. Nachází však vhodné prostředky k uskutečnění cílů. Weber viděl tendenci autonomizace myšlení jako produkt formalizace, ale po I. světové válce tušil již v **instrumentalizaci vědy** podíl iracionality moderního vědeckého provozu v širších sociálních souvislostech (Marada 1991: 756). Tuto iracionalizaci ukázali Adorno a Horkheimer – vzniká tam a tehdy, kdy subjekt poznání reflektuje sám sebe jako vymaněný, indiferentní, vnější vůči předmětu zkoumání a kdy prostředky určují anebo nahrazují cíle, metody určují pravdu jako objektivistické konstrukce interpretované jako sama „reálná skutečnost“ (Marada 1991). Weberovo pojetí modernizace jako racionalizace širšího života společnosti je úzce spojeno s pojmem **účelové racionality**. Jednání je účelově racionální, jestliže je zaměřeno k cílům, prostředkům a vedlejším důsledkům: jedná se o rozumné posuzování, zvažování vztahů mezi cíli a prostředky, mezi cíli a vedlejšími důsledky a konečně zvažování relativního významu různých cílů. Složitější pojem „praktické racionality“ u Webera představuje kombinaci účelově racionálního a hodnotově racionálního jednání. Weber pozoroval v procesu modernizace tlak a šíření účelové racionality ve všech sférách sociálního života: vědě, byrokratické ad-

ministraci, politice, hospodářství, právu, morálce, umění. Racionalizace je spojena s jejich autonomizací a vyčleňováním. Jde o komplexní proces, z něhož není návratu, jenž posiluje ocelovou klec a vede k mechanické petrifikaci, jež vytváří rizika ohrožení svobody a demokracie a má potenciál podvracení rozvoje autonomního jednotlivce. To bylo označeno jako „**paradox racionalizace**“ vyjadřující dvojznačnost modernizace. **A. Wellmer** ukázal, že v racionalizaci institucí se projevuje zároveň **obojí**: „osvobození“ i „zvěcnění“ (A. Wellmer 1985: 41). Jestliže je toto nutný důsledek modernizace jako emancipace, pak kritiky důsledků tohoto druhu racionality ve 20. století jsou oprávněné (R. Berstein 1993: 40). Podle **Bersteina** z racionalizačního paradoxu vyplývá sociologické čtení Webera ve smyslu kulturního a sociologického pesimismu, avšak mnohem více diferencovaného a umírněného ve srovnání s černým obrazem „totálně administrovaného světa“ v pojmech „instrumentální racionality“ a „kulturního průmyslu“ **M. Horkheimera**, **Th. Adorna** či **H. Marcuse** z poloviny 20. století.

Z Weberova pojetí širšího procesu modernizace jako racionalizace a „odkouzlení“ světa lidí i světa přírody vyšel kriticky **J. Habermas**. Habermas se pokusil o komplexní rekonstrukci Weberova modelu modernizace spolu s kritikou pojetí účelové racionality v sociálním jednání. Racionalizace znamená, že jak příroda, tak i člověk jsou podřizováni cílům abstraktního sociálního celku – systému, který vůči nim vystupuje jako subjekt, pán. Komunikace mezi lidmi a přírodou i mezi lidmi navzájem je tak odcizenou komunikací (Habermas 1971: 86-88).

Habermas dále ve svém pojmu „kolonizovaného životního světa“ ukázal, že moderní racionalita se v jednání lidí i ve strukturách společenské interakce jeví jako propojení instrumentálních účelů s normativní rovinou hodnot. Účelové jednání, jež podle Habermase Weber odděloval od hodnot, je nejen dosahováním cílů, ale také uskutečňováním hodnot, kulturních idejí. Tento vzájemný vztah instrumentality a normativnosti byl však v modernizačním procesu deformován v důsledku vyčlenění a zvěcnění institucionálních struktur hospodářství a státu, z nichž se staly „systémové imperativy“. Cíl moderny jako hodnotový ideál emancipace od závislosti na přírodě, Bohu, tradicích s panstvím privilegovaných stavů zároveň vytvořil v procesu svého uskutečňování **novou závislost** na moderním technickém panství nad přírodou, na trhu, státu, vědě. Projekt osvobození a vytvoření společnosti svobodných jedinců od závislosti tak přechází v nové podřízení jedinců sociální organizaci, technickým aparátům, vědě a formám legitimizace panství, jež vystupňovaly a vyžadovaly byrokratickou technickou efektivnost.

Základem modernizace jako **strukturální diferenciac**e v evoluci moderny byly podle Habermase tři revoluce: průmyslová, demokratická a vzdělávací. Racionalizační potenciál byl čerpán z kanonického práva římské byrokratické církve, z republikánské organizace středověkých měst a ze soutěže mezi státem a církví. Sociální systém je tvořen stále komplexnějším vzájemným působením dílčích osamostatněných subsystémů jednání, jež byly institucionalizovány a nadány příslušnými normativními standardy. Tyto vztahy vzájemného působení jsou směnami, jež zároveň ovlivňují strukturu společenských svazků, sociálních vazeb mezi lidmi a produkují patologie a

deformace v oblastech života, jež nebyly racionalizovány v takové míře jako zobecněný trh a zobecněná správa. Proto je třeba mluvit o **dvouznačnosti moderny**, jež na jedné straně umožnila růst autonomie na prostředí (zdánlivě i na přírodě, poz. O. S.), na druhé pak přinesla nezbytnost identifikace s ostatními v systémové komplexnosti. Oddělení, diferenciaci kultury, společnosti, osobnosti způsobilo pak rozvolnění integračních vazeb vírou, komunikativním porozuměním a kooperací. V důsledku toho dochází k racionalizaci životního světa v duchovním a jazykovém porozumění jednajících lidí: dochází k racionalizaci jazyka, sekularizaci hodnot a „institucionalizovanému individualismu“ (Parsons), v nichž základ integrace tvoří světská politická organizace společnosti.

Weber zdůraznil vliv zvědečtění kultury moderní společnosti na etické hodnoty. Díky tomu nemůže být morálka zakládána na náboženském obrazu světa, ale spíše na **kognitivní** základně empirické evidence. Základna morálního vědomí je tvořena např. vědou či právem. Odtud **T. Parsons** zformuloval pojem sociálního řádu jako organizace sociálních struktur na bázi širšího konceptu seberealizace individua, než jen utilitárního dosahování cílů racionálního sebezájmu, jenž uznává sociální rámec a solidaritu širších sociálních zájmů, a má tudíž stejnou váhu jako egoismus (Parsons, T., *Action Theory and Human Conditions*, Princeton 1978: 321, cit. podle J. Habermas 1981). Sociální řád takto vytváří kontext pro realizaci cílů a hodnot jedinců a kolektivit. Instrumentální aparát moderní společnosti nemůže fungovat bez složky hodnocení oddanosti určitým cílům, tzn. **smyslu**. Parsons ale podle Habermase – oproti Weberovi, Tönniesovi, Durkheimovi i Marxovi – ignoroval civilizační kritiku patologických důsledků ohrožení člověka ztrátou svobody (*Freiheitsverlust*) a ztrátou smyslu (*Sinnverlust*) – a vytvořil příliš harmonizující obraz moderny.

Parsons je dodnes uváděn jako příklad konstruování modelu moderny, jehož cílem je interpretovat teleologicky kulturní obsah vývoje západní racionalizované civilizace („okcidentální racionalismus“ Maxe Webera). Parsons chápal moderní společnosti jako národní státy s byrokratickou organizací sociálních struktur. Takové společnosti spějí ke zvyšování „kontroly“, „panství“ nad životním prostředím. Jejich sekulární kultury se soustřeďují kolem vzorce zobecněných hodnot. Ve složité dělbě práce hrají profese integrační roli: na bázi nové rovnosti vznikají nové typy nerovnosti, jež nejsou rozpory, nýbrž důsledky hodnocení jednání podle společných standardů. Institucionalizovaný racionální aktivismus moderny umožňuje systémově vyčleněné jednání v subsystémech, jež jsou kombinovány do komplexů jednání. Evoluce procesu modernizace má stále globálnější platnost. Základní rozpor Parsonsovy teorie modernizace se spatřuje v tom, že historickoempirický obraz modernizace je pluralistický, kdežto teorie je monistická (Alexander, J. C. 1987).

V Parsonsově sociologickém odkazu byl rovněž obsažen „paradox racionalizace“: život v moderně přináší obtíže, je nutno se vyrovnávat s autonomií bez opory v tradici, komunitě, víře, je zapotřebí čelit diferenciaci, kterou přináší složitý proud médií, jednat racionálně podle různých norem, účastnit se v procesu stupňování panství nad světem. Toto panství chápal Parsons jako technickoekonomickou kontrolu přírodního životního prostředí, bez uvážení negativních ekologických dopadů (Parsons, T. 1971).

Parsonsovu teorii modernizace označuje proto např. F. Lechner za metafyzickou – to proto, že proces modernizace není chápán jako vývoj změn ve společnosti, ale jako instrumentální pro uskutečnění vyšších hodnot včetně vystupňování **panství nad světem a prostředím**. Sociální teorie má v tomto rámci napomáhat kognitivní kontrole jednání, kognitivní teorie jednání má hlavně adaptační funkci. Hlavní hodnotový vzorec jednání – „instrumentální aktivismus“ – směřuje k růstu svobodného jednání v prostředí a k růstu jeho kontroly (Lechner, F. 1991: 181).

Podle Habermase je Weberova teze o racionalizaci světa jako obecném kulturním základu modernizace ambivalentním sloučením kulturní kritiky a kulturní apologetiky. Kritici od konce 18. století akcentovali tezi, že **sekularizované světonázory ztratily sociálně integrační sílu a vysoká složitost společnosti přesahuje možnosti integrace jednotlivců**. Apologetikové zastávají názor, že odkouzlení a odcizení jsou **strukturálně nezbytné předpoklady svobody**. U Webera nalezneme obojí: nutnost racionalizace i ztrátu svobody a smyslu (Habermas 1982: 488). V důsledku toho není jasné, zda spíše sekularizace nebo strukturální diferenciaci společnosti mají vedlejší dopady „patologie“ moderny.

Weberův model účelové racionality rozpracovaný v sociologické teorii modernizace podle J. Habermase sugeruje to, že racionalita poznávajících a jednajících subjektů vede k vyššímu řádu systémové cílové racionality. Takto pak vznikají **seberegulační systémy** s imperativy pravidel, jež mají být vstřebány vědomím členů integrovaných do systému. Jde o ztotožnění systému a jednání. Z osamostatnění nezávislosti dynamiky technické racionality na kulturní komunikativní společenské integraci vyrůstá „zvěčnělá struktura vědomí“ a „technicky strukturovaných mechanismů interakce a integrace“ (Habermas 1982: 490). **Technokratické vědomí** označil **T. Rozsak** za „scientizaci kultury“ a technickou mystiku, „jež spočívá v moci techniky sama sebe posilovat pomocí chronických selhání, jejichž součet prohlubuje závislost společnosti na technické expertize: „když jedna technika selže – jiná je povolána k záchraně“. Podle Rozsaka jde o proces „sebereferenční multiplikace techniky a vědy spojený s řízeným přizpůsobováním lidských a sociálních technik k maximální technické integraci“ (Rozsak 1972: 132).

Dalším příkladem zvěčnělé seberegulace a technické autonomizace je koncepce „autonomní techniky“ **L. Winnera**. Autonomii techniky vymezil Winner jako „pravidlo sebevytvářejícího, seberozmnožujícího a sebrogramujícího se mechanismu“ (Winner 1977: 238). Tento princip je podle Winnera obsažen v cílech jednání technické společnosti jako celku. V této společnosti jsou rozšířeny dominantní technické systémy či sítě vysoce rozvinutých systémů, jež se vyznačují velkou šíří, rozsáhlostí, velikostí a koncentrací, komplexním spojením velkého počtu umělých a lidských elementů. Dílčí techniky se tak propojují do organizovaných celků. Jejich funkční součásti jsou stále více vzájemně závislé (interdependentní), kontrola jednotlivých částí je větší, techniky jsou vysoce proorganizovány – s tím, jak rostou nejistoty a rizika. Formalizované kontrolní techniky jsou reakcí na sebeživící růst složitosti, nejistoty a rizika. Účinnost operací systému vyžaduje, aby sociální cíle, potřeby a hodnoty lidí byly podřízeny vlastním cílům systému (Winner: 239-241).

Z toho plyne závažný moment, totiž že racionalita technického systému, definovaná jako podřízení cílů prostředkům, kontrastuje s racionalitou sociální či kulturní, jako podřízení prostředků cílům. Winner upozornil na to, že velké technické systémy mají tendenci podřizovat si širší prostředí v takzvané opačné adaptaci („reverse adaptation“). Toho dosahují pomocí kombinací pěti různých strategií: 1. kontrolou trhů, 2. ovlivňováním politických procesů, 3. prezentací a manipulací potřeb legitimizací jejich nekonečného růstu, 5. obnovou či vytvářením „krizí“, k jejichž řešení nabízí pečlivě konstruovaný autoportrét, jenž je zárukou vyřešení krize (Winner: 242-250).

II. Modernizace v podmínkách ekologické krize: eskalace rizika

Z hlediska moderní kulturní přeměny jako „racionalizace světa“ se dosud sociálnímu myšlení jevílo „panství nad přírodou“ jako samozřejmý předpoklad společenského pokroku a zdokonalování vztahů mezi lidmi. Max Weber se ve své metafoře „ocelové klece“ byrokratizace zabýval především politickými aspekty administrování, nikoli však vedlejšími důsledky technické kontroly přírodního prostředí. Weber se nedožil plného rozvinutí složitých technosociálních systémů 20. století ani dnešních globálních ekologických problémů. Talcott Parsons viděl v růstu „kontroly nad prostředím“ základní pozitivní podmínku přežití moderní společnosti, „adaptivní vzestup“ (adaptive upgrading) mu byl přímo vlastností, elementem procesu modernizace. A v takto reflektovaném procesu modernizace především byrokracie a technika vytvářejí základnu domnělého opanování světa jako „nadvlády řádu nad chaosem“.

II. 1. Osamostatnělé technické systémy, byrokracie a „rutinizace charismatu“ ekologické výzvy

Z nezávislé dynamiky technicky strukturovaných aparatur moderní civilizace pramení ovšem celá řada nezamýšlených vedlejších důsledků: technika i byrokracie jsou společenskými výtvoři, jež reprodukují zároveň prosperitu, hedonismus masové spotřeby – a díky rostoucím zásahům do životního prostředí také rostoucí rizika ohrožení života na planetě. Soudobá ekologická krize je proto problémem společnosti, politického rozhodování, kulturního vědomí i vědeckého vědění. Dilema růstu civilizace a trvalé udržitelnosti je v podstatě výrazem vyššího řádu „paradoxu racionalizace“, jenž se netýká pouze a především dopadů ve sféře sociálního života lidí, ale zasahuje jeho ontologické předpoklady v podobě „dopadu dopadů“, jako zpětného působení specificky moderního způsobu organizace vztahů mezi společností a přírodou. V ekologické krizi jde o krizi moderní představy o panství člověka a společnosti nad přírodou – jako vůdčí metafory dominantního pojetí teorie a praxe modernizace. Jde zároveň o krizi „technokratického vědomí“ vytvářejícího rostoucí politickou závislost institucí na technických způsobech sociální integrace a reprodukce. Tak vzniklo dilema institucionální kontroly rizikových důsledků ex post a ex ante – a morálně-hodnotové, normativně-politické sebekontroly sociálního jednání.

Administrace centralizovaných sociálně-ekologických celků vyžaduje rozsáhlou techniku. Velké centralizované technické systémy vyžadují byrokratickou administraci. Byrokracie různého druhu mají ústřední roli v životě moderní urbanistickoprůmyslové civilizace. Funkční nezbytnost byrokracie je často nahrazována legitimizací – rituály sebepotvrzování. Součástí legitimizačních rituálů velkých centralizovaných administrativních technických systémů je plánování a anticipace ekonomického a technologického růstu a koordinace administrování celé společnosti.

U M. Webera byla rozpracována myšlenka o „rutinizaci charismatu“ ve vztahu k vůdcovské struktuře mocenských vztahů sociálních skupin, hnutí, vlád, institucí (Weber 1964: 364-369). Weber tento proces rutinizace nacházel také ve sféře racionalizace náboženství ve smyslu rutinizace „prorockého vědění“ do podoby každodenního obřadu svátosti, kodifikace náboženského učení, teologického svatého textu, dogmat atd. (Weber 1966).

Také moderní vědecké revoluce, nová objevná paradigmatata, jsou typem inovativního vědění, jež lze vymezovat analogicky jako „prorocké“, „heretické“ a kritické, ohrožující panující soustavu vědění jako dogmat. Roli heretického a prorockého vědění sehrálo na počátku 70. let 20. století také poznání současné ekologické krize: varující poznatky, informace „nové“, ekologicky orientované přírodovědy znamenaly inovaci a herezi. Informace o degradaci životního prostředí ohrožující lidi a společnosti, které zveřejňují média masové komunikace a argumentačně využívají nová sociální hnutí k politickému protestu a občanskému nátlaku, byly často považovány za subverzivní vědění vůči stávajícím institucím, zájmům, moci i hodnotám. Několik dekád „ekologické komunikace“ vytvořilo bilanci rozporuplného „rutinizování charismatu“ varovných a alternativních výzev ke změně kultury, civilizace či způsobu života, hodnot a potřeb. Postupně došlo k tomu, že na jedné straně byla ekologická krize oficiálně uznána jako legitimní problém establishmenty vlád, podnikání a mezinárodních institucí. Na druhé straně byly uskutečněny rozmanité reformní, technické, formálně právní, administrativní a jiné kroky ve prospěch „politik životního prostředí“. Organizace tak čelily hrozbě oslabení své legitimacy. Ekologické iniciativy zdola byly legalizovány, institucionalizovány, kooptovány (např. parlamentní participací „zelených“ stran); a tak byl jejich subverzivní potenciál dán pod kontrolu stávající rutiny operací, reprodukce a legitimizace institucí.

V rutinizaci ekologického charismatu jistě zůstává řada momentů varovného a sociálně sebekritického potenciálu alternativního poznání, mnohé však bylo osvojeno a kooptováno technickobyrokratickými systémy, a tak účinně znehybněno. Institucionalizace ekologické debaty a komunikace proměnila jazyk i smysl komunikování o ekologických problémech, jejich „sémantické pole“ (Ch. Taylor) a kontext. Ke kooptaci došlo nejen v oblasti techniky a administrativy, ale také v ekonomických kontextech: „zelený byznys“, „zelené spotřebitelství“ nahrazují původní subverzivní kritiku trhu za komodifikaci a zvěcnění přírody, a s tím stírají kritiku hedonistického spotřebitelství a požadavky alternativních hodnot „postmaterialismu“, „dobrovolné prostoty“ a uvolňování duchovního potenciálu člověka. Problém je v tom, že samy tyto alternativy ve své praxi narazily na četná úskalí realit složitěho civilizačního kontextu včetně mocného odporu institucí, zájmů a hodnot soudobých společností.

Právě v reprodukci stávající povahy těchto institucí, zájmů, hodnot „industriální moderny“ nachází sociologie rizika, faktory a síly produkující chaos ekologického ohrožení.

Z těchto skutečností vychází D. Torgerson při formulování teze, že administrativní sféra je hlavním činitelem vytváření ekologických problémů (Torgerson: 1994). Ekologické problémy jako vedlejší, nezamýšlené, a tudíž neanticipované, neplánované, nezakalkulovatelné – se staly kamenem úrazu administrativní sféry. Jinými slovy – jde o problém, jak byrokratické instituce společnosti definují a normují problémy a hrozby životního prostředí. Byrokratický princip stálosti a uspořádanosti v systému organizace institucionálního jednání je v podstatě snahou o technickou kontrolu lidí. Rezistence lidských složek a dynamická proměnlivost prostředí si však vynucují **komunikativní inovace** (institucionální racionalita je konfrontována s racionalitou normativní): komunikace vyžaduje symboly. Svět průmyslového výkonu se řídí symboly založenými na reziduu racionalistické představy o pokroku lidstva. Progres má být zajišťován systémovým přístupem autokorekce vyloučení chyb v procesech řešení problémů pomocí informační zpětné vazby. Toto pojetí komunikativního jednání není dialogem osobní komunikace, je spíše **neosobním monologem**.

Zkušenosti narůstajících ekologických dopadů v posledních desetiletích lze hodnotit jako neúspěch systémového pojetí zpětnovazební komunikace založené na neosobní technické instrumentalitě, **což možno interpretovat** jako neúspěch anticipace reakcí přírody na důsledky industriální evoluce. Tento neúspěch anticipace vyžaduje administrativní změnu, ta však naráží na bariéru v podstatě administrativních systémů. Torgerson tento systém nazývá „duchem administrace“. Projevuje se jako **projekce vědění a moci** na okolní svět založená na magické autoritě rozumu chápaného jako **autonomní Já**, jež stojí nad ostatním světem a věří v jeho kalkulovatelnost a manipulovatelnost. Moderní technika ve spojení s administrativním duchem vystupuje jako magický prostředek ovládnutí a manipulace světa jako věci s nálepkou racionality, jež má legitimizovat starý princip **hierarchie moci**. Byrokratická autorita se legitimizuje technokraticky – neosobní racionální analýzou a technickými rituály a algoritmy. Tyto procedury jsou komunikovány jako „objektivní“ předpoklady koordinace a zasahování do života přírody i společnosti.

Ekologická rizika a neanticipované problémy 2. poloviny 20. století jsou důsledkem stupňovaného působení průmyslu, techniky, státu a byrokratické organizace na svět. Administrativní stát na ně reaguje stupňováním koordinace, centralizace, měření a kalkulace. Duch administrace má důsledky zejména pro **způsob** definování problémů ekologické krize. Sama tato krize byla dlouho byrokratickým establishmentem zpochybňována, neboť znejistila celý projekt industriální modernizace – mluví se o „problémech“ jako dílčích technicky řešitelných a operacionalizovatelných úkolech. Tak např. v 70. letech bylo běžné ty, kdo vyjadřovali pocit krize, označovat za oběti „iracionalismu“, jimž chybí víra v techniku a pokrok (Torgerson 1990: 134), **nebo za „neoliberální symbolisty“**, kteří mluvením o ekologické krizi tuto krizi způsobili, neboť skepsí podlomili důvěru v investiční aktivity, a tím zabrzдили technicko-ekonomický pokrok (H. Kahn 1979, 1982). Zde je třeba vidět zásadní problém ve

výzvě ekologické krize byrokracií, jejíž aparáty jsou strukturovány k podpoře industriálního růstu a ne k řešení jeho dopadů. Definice ekologických problémů jako vnějších, fyzických, dílčích problémů „prostředí“ odpovídá duchu byrokratickotechnické manipulace, řiditelnosti a dělby práce a (administrativní) racionalitě **subjektu „řízení“**, který nazírá na svět jako **vnější objekt, jako by byl vyňat z reálného existenciálního kontextu.**

Jedná se o reflexní odpověď ve smyslu živelné, „fyzické“ – technické reakce byrokratických institucí a technických či smíšených technizovaných společenských systémů ex post na vzniklou situaci ohrožení života, ekologickou krizi a percepci rizik ve společnosti, veřejnou komunikaci a diskurzy o nich. Přístupuje se k dílčím opatřením, např. vytváření norem přípustnosti znečištění v souladu s existujícími ekonomickými zájmy; vznikají techniky environmentální regulace, jež mění povahu důsledků jejich lokalizací, ale neřeší je jako takové. Mezi technikami dominují kalkulační přístupy (Torgerson, 1994: 136) TA, EIA, SIA.²⁾ Organizačně je však environmentální regulace marginální, dílčí, přidanou oblastí v celku administrativní sféry.

Snahy o komunikativní inovace „ekologickým managementem“ (např. participační plánování, regulační vyjednávání, výzkumy veřejného mínění apod.) narážejí na problém institucionalizovaného diskurzu, v němž významnou roli hraje definování ekologických problémů. Jakmile je ekologický diskurz, tj. komunikace o ekologických problémech, organizován administrativou, potlačují se rozdílná stanoviska a variantnost kritických alternativ v zájmu institucí udržovat uzavřený politický proces, jenž je manifestně, navenek legitimizován cílem mobilizace organizačního jednání. Tato byrokraticky zkomolená komunikační praxe kontrastuje s otevřenou politikou participace veřejné politické sféry. A jestliže ve sféře veřejnosti vzniklé sítě solidarity ekologických zájmů vytvářejí efektivní tlaky na administrativní sféru a její politiku, pak se při **institucionalizaci diskurzu kooptují** či ignorují nevhodná sdělení, informace, názory či návrhy a operacionálně se překládají do úředního jazyka, technokratického idiomu. Kooptace nebo naopak protestní neúčast na procedurách – obojí omezuje možnosti vytváření konsenzu v institucích pomocí diskurzivních forem. To znemožňuje logiku otevřeného veřejného diskurzu ve prospěch politicky konfliktního úsilí o získání strategické pozice v rámci pluralitní soutěže, tj. podle logiky dominance a rezistence.

Dochází však k přeměnám celkového společenského kontextu: podle Torgersona dnes již neplatí situace „masové“ administrativní společnosti poloviny dvacátého století, administrace společnosti je fragmentarizována a veřejná sféra je stále aktivnější – je schopna kriticky monitorovat a ovlivňovat operace administrativní sféry. To by znamenalo, že rostoucí závažnost ekologických problémů a požadavků otevřené diskuse a participace tlačí dříve nežádoucí otázky ekologických důsledků civilizace a modernizace do centra administrativní sféry, mění její priority a vytváří potenciál pro redefinice problémů. Je však nutno počítat se **schopností byrokracií navenek** (např. rétoricky) se přizpůsobovat, konformovat – hlavní motiv je přežít, nikoli přesahovat sama sebe, své limity.

²⁾ TA – Technology Assessment, ETA – Environmental Impact Assessment, SIA – Social Impact Assessment (hodnocení techniky, hodnocení ekologického dopadu, hodnocení sociálního dopadu).

Lidské společenské reakce na ekologickou krizi jsou kulturně deformovány na pouhou behaviorální reakci na podnět (tj. jsou redukovány na byrokratické reflexní administrativní ex post), což také ovlivňuje přístupy sociálních věd k analýze environmentálních faktorů namísto hlubších a trvalejších přeměn sociálně institucionálních a procedurálních participačních přístupů. Environmentální politika je tak založena na technovědním paradigmatu poznání a „technizována“ ve smyslu odporu vůči inovacím životního stylu civilizace industriálních společností a setrávání na pokračujících praktikách kulturně alienovaných modelů sociálního života lidí v zajetí technokratického modernismu (Lash, S. – Szerszinski, B. – Wynne, B. 1996: 4-5).

Tato praxe pak neumožňuje překonat základní dualismus mezi kulturou a přírodou ani se vyrovnat s nedostatky technobyrokratického definování ekologických problémů – včetně deformací ekologického diskurzu. Nepřekonává se tak nebezpečná naivita přežívajícího dogmatu scientismu o tom, že subjekt poznání je **nezúčastněný pozorovatel, divák**, jenž spolu s poznatky-fakty může manipulovat také objektem poznání. Dodejme, že tuto epistemologickou kulturu si vynucuje také praxe výkonu zvěčnělé, **neosobní administrativní kontroly** nad rozsáhlými abstraktními celky územněsprávních organizace. Takováto, nejspíše centralizovaná kontrola musí svůj „objekt výkonu správy“ chápat jako odtažitou věc, symbol, číslo, statistiku. Objektivismus oddělující subjekt od objektu implikuje praktický mocenský vztah panství Subjektu nad Objekt. Naivní realismus technicistního praktikování vědy tedy vyhovuje administrativnímu duchu byrokratických technokratických systémů, pomáhá udržovat mýtus racionální technické kontroly světa.

II. 2. Charles Perrow: normalizace rizika

V kontextu ekologické krize se ukazuje základní moment: nestačí banální cíl „reorientace“ byrokratických systémů k úkolům ekologického řízení jako „zeleňé mimikri“, jež se prostě přidá někam k administrativě, aniž si uvědomíme rozdílnost historických sociálních **kontextů** dneška a doby vzniku byrokracií. Jsme v paradoxní situaci, kdy zpochybnění a limitovanost administrativních technokratických přístupů vypadá jako obnova důrazu na administrativní myšlení – řešení následků jedné techniky volá po technikách nových: to vše v kontextu expanze byrokratické administrace – v souladu s principy hierarchie, dělby práce, specializace a technické operacionalizace, která věří, že problémy mají své řešení ještě předtím, než je známo, jak mohou být řešeny. Přitom musí být definovány jako jednotlivé, dílčí a oddělené. Organizační, technické systémy nejsou ve vakuu a musí se adaptovat v novém kontextu – inovace je podmíněna užší otevřenou komunikací mezi různými názory a přístupy – a vyrovnáváním proporce mezi centralizací a decentralizací. Administrace i technika stojí před úkolem zvládnout **novou komplexitu** vzájemně propojených, **integrujících** problémů jejich širší sociokulturní redefinicí.

Právě nová komplexita interakce funčních a dysfunkčních procesů složitých technickoorganizačních systémů zvyšuje rizikovost a hazardnost, respektive neřiditelnost jejich dopadů, vedlejších důsledků. To prokazuje řada studií a výzkumů. Zejména například Charles Perrow se zabývá normalizací rizika a mluví o životě soudobé spo-

lečnosti jako „životě s ohrožením vysoce rizikovými systémy“ (Ch. Perrow 1984). Perrow, jenž inspiroval Ulricha Becka k jeho teorii „rizikové společnosti“, zdůrazňuje právě koincidenci složitých a rozsáhlých byrokracií s vysoce komplexními a rizikovými technickými či technokratickými systémy. Perrow považoval za nezbytné zkoumat problém rostoucí rizikovosti moderní společnosti převážně jako problém organizačního systému. Procedury „risk analyses“ byrokratických a technokratických institucionalizovaných a operacionalizovaných diskurzů ovšem tendují k zastírání rizik ohrožení, nebo k jejich dílčí, neúplné, nebo neosobní, nelidské, abstraktní definici. Standardní „risk analysis“ vede podle Perrowových poznatků k normalizaci nebezpečí velkého rozsáhlého ohrožování, v rámci kalkulačních představ instrumentálně racionální rutiny chování a nazírání – tj. expertizy a vědění ve smyslu cílové racionality zvěčnělé administrace a kontroly „ocelové klece“ Maxe Webera. Růst rizika podle Perrowa souvisí s růstem rozsáhlosti a komplexnosti sociotechnických systémů organizace činností a struktur moderního světa, jejich centralizací – a zvláště s růstem **neznámých**, neanticipovaných a nevypočitatelných **interakcí mezi jednotlivými subsystémy, součástmi či komponentami komplexních technobyrokratických systémů. Na tyto latentní a nečekané interakce není připraven systém pravidel ani systém využívaného vědění, informací, které tvoří základy rutinizovaného operačního chování organizačních struktur, hierarchií, norem, rozkazů, kontrolních a monitorovacích soustav i jednotlivých lidí, posádek, obsluh, personálů.** Perrow ukázal, že k lepšímu poznání a vyhodnocení rizika a hlavně jednání k prevenci – tj. **řízení ne ex post, ale reagování a řízení ex ante** – nestačí byrokratický systém kontroly ani instrumentálně racionalizovaná komunikace, ale že je potřebná širší kulturní a sociální racionalita s flexibilnějšími prostory pro veřejnou iniciativu, kritiku a participaci lidí v systémech: **jinými slovy – riziková společnost nastoluje výzvu k hlubším institucionálním přeměnám jednání i myšlení, jež by umožnily vyrovnaní mezi chaosem a řádem (Perrow 1984: 319-324).**

II. 3. Ulrich Beck: riziková společnost, organizovaná nezodpovědnost a obnova politického

U. Beck ve své teorii „rizikové společnosti“ (Risikogesellschaft) chápe ekologickou krizi konce 20. století jako globální problém tzv. civilizace vysokých ohrožení, jenž odhaluje selhání všech hlavních institucionálních sfér sociálního jednání industriální moderny. Krize není krizí vnější přírody a není ani pouze krizí společnosti, kultury, vědomí. Ekologická krize je **krizí systémové interakce společnosti, kultury a přírody** – týká se přírody uvnitř společnosti a společnosti uvnitř širšího přírodního ekosystémového, popř. planetárního rámce. Dle Becka je podstatné právě to, jak společnost **normativně (sociokulturně a politicky)** vymezuje rizika ekologické krize.

Beck zavedl pojem „paradigmatu rizikové společnosti“ s cílem změnit dosavadní chápání sociální změny v teorii modernizace. Modernizaci nelze zužovat na technickou racionalizaci. V novém rizikovém paradigmatu jde především o to, že v pokračujícím procesu modernizace moderních společností nejsou rizika náhodným vedlejším

produktem, ale systematickým spoluvytvářením rizik a ohrožení, která byla dosud ignorována, maskována či odváděna jinam. Problémy rizika vyvěrají z důsledků vědeckotechnického rozvoje. Růst ekologických problémů a kritik důsledků vědeckotechnického rozvoje vedou k vědní i politické reflexi: modernizace tak sama sebe činí předmětem zkoumání, tématem, problémem. Modernizace se proto stává procesem „modernizace reflexivní“. Sociálněpolitická naléhavost technických rizik měnících se v ekologická ohrožení podle Becka vyplývá z názoru, že v modernizačním procesu budou uvolňovány stále destruktivnější důsledky přílišného rozvoje výrobních sil (Beck 1986: 25-27).

Beck nejprve kritizuje dosavadní způsob reflexe ekologické krize v moderní společnosti. Nebezpečí a rizika jsou **scientizována** (tj. definována vědecky nebo technokraticky v pojmech přírodovědeckých kategorií a indikátorů). Diskuse o životním prostředí chápou toto prostředí jako organickou aparaturu, mluví se o přírodě bez lidí, kultury, společnosti. Na jedné straně začala věda kritizovat sama sebe i své technické důsledky zasahování ve světě, tj. vědeckou praxi – „expanze vědy vede k její kritice“ – věda legitimizuje vážnost uznání rizik, avšak zároveň navozuje nové nejistoty, a tím „vtahuje“ do aplikace poznatků veřejnost, podnikání i politiku jako „spolutvůrce“ sociálního zaměření vědy (Beck 1986: 157). Tím se podle Becka vytváří nová sociální situace, kde vzniká nová společenská objednávka po „alternativní expertize“, zvyšuje se soutěž vědeckých koncepcí a především dochází k přesunu těžiště v definování rizik. Modernizační rizika jsou definována jako „sociální problémy“ v kontextu nikoli úzké vědní specializace, ale v rámci širších sociálních hodnot a vztahů. V souvislosti s hnutími protestu vzniká alternativa „veřejně orientovaných expertů“ (Beck 1986: 160-161). Beck ovšem jasně nerozlišuje, zda jde spíše o politizaci vědy, nebo o scientizaci politiky. Neobjasňuje také, zda dochází k ekologickému sporu uvnitř vědecké sféry, anebo zda jsou do tohoto konfliktu vědy vtahovány politickými cíli, občanskými protesty apod. Beck neformuluje problém eticky jako otázku morální odpovědnosti vědců a techniků, ale jako obecný problém „pedagogiky vědecké racionality“, jejímž cílem je „ochotit druhou přírodu vědeckotechnické civilizace a vytvořit novou formu sebeovládání a sebeomezení“. Smyslem má být „rekonstrukce racionality“; příklady o rostoucí iracionalitě moderní praxe vědy neznamenaají konec vědy, ale reflexivní „modernizování modernizace“, to znamená změnit smysl modernizace ve smysl sebeovládání (Beck 1986: 181).

Druhým základním problémem „rizikové společnosti“ je, že „ohrožení“ je definováno byrokratickými systémy administrace, nikoli politicky sférou veřejné politiky. Politické strany pouze předvádějí „kosmetickou symbolickou detoxikaci“, sociodramaticky „inscenují perfekcionalistické smíření s riziky“ (U. Beck 1988: 131).

Nebezpečí ohrožující přežití představují v moderní společnosti záležitosti úředních standardů „normování normality“. Normativní definice jsou abstraktní, závislé na expertech, vědeckých a právních definicích: racionální prostředky dokazují, že to, co je nebezpečné a přestává být rizikem vzhledem k nemožnosti rozumné kontroly, je „normální“. To, co nelze byrokraticky kontrolovat, buď neexistuje, nebo je legální. Tak se nebezpečí minimalizuje, nebo paralyzuje. A tak třeba legitimní nebezpečí dlouhodo-

bého působení potenciálu jaderných technologií bude velkým problémem všech států 21. století. Bezpečnost proti kontrole a kontrola proti normálnosti katastrof, to jsou rozpory, jež jsou retušovány. Nebezpečí jaderných a chemických technologických systémů mají dvojitý rozměr explozivita – fyzický a sociální. Sociální explozivita se soustřeďuje ve státní správě, hospodářství, politice a veřejnosti. To, co exploduje, jsou kalkulace, právní normy, legitimizace a vysvětlení. Instituce odvozují svá oprávnění z jistoty neexistence nebezpečí – jejich vznik působí na společnost traumaticky – uznání nebezpečí má důsledky v podobě konfliktu rozporných interpretací a o moc interpretací mezi oficiální politikou a veřejným míněním. Výsledkem je podle Becka „eroze legitimacy byrokratického panství“ v podobě kontrastu mezi rutinními postupy, procedurami, rituály, pravidly, normami industriálně-byrokratické rizikové kalkulace, jež jsou legalizovány, a kulturními představami ve společnosti citlivé k riziku. Základní potenciál ohrožení je právě v kolapsu veřejné politiky a správy, v reálné anarchii produkce a administrování velkých nebezpečí, které mají velký nadnárodní dosah v rámci „**organizované nezodpovědnosti**“ moderních industriálních institucí. Ovšem delegitimizace byrokratických organizačních systémů moderních industriálních společností vede v konfrontaci s ohrožením života k novým snahám po technokratické instrumentalizaci a byrokratizaci v širším procesu rostoucí politické mobilizace proti riziku.

Hledat protijedy na nebezpečí „druhé civilizační přírody“ industriální moderny lze pouze „v rámci vlastní systémové logiky dosažení prahu sebezničení“ a „nového osvícení“ jako poznání, že přílišná moc technoprůmyslového systému se stává jeho bezmocí, projevem iracionality. Beck se uchyluje k analogii mezi osvícenskými boji proti teologii a dnešním „technologickým ateismem“ jakožto protestem proti „systémové teologii“ absolutní víry v techniku, kde „lidé přestávají věřit v božstva technickoekonomických zázraků“. Tento stav vědomí však nepůsobí sám automaticky, závisí na jednání lidí a na víře v minimální šanci odvrácení ohrožení života (Beck, 1988: 127). Dnes – v době vysoce rozvinutého industriálního ohrožení – platí věta: premisy industrialismu jsou mrtvé, osvícenství začíná znovu (Beck, 1988: 130).

Problém dnešní doby lze vymezit takto: narůstá-li závislost života Země na institucích, narůstá rovněž dvojznačnost pokroku a zničení, racionality a ohrožení.

To představuje výzvu nejen společnosti a jejím institucím, ale i **sociologii**, která je však slepou k apokalypse (apokalypsenblind) a neodpovídá na četné nové otázky.

„Civilizace ohrožení“ je produktem úspěšného růstu industriální modernizace – ohrožení života nevzniká v důsledku vnějších nepřátelských sil. Ekologická krize znamená, že samy základy industriální moderny jsou ohroženy industriální modernizací.

Podle Becka znamená dynamika modernizace, že stejně jako proces inovací zastarává také „moderna“. Právě zastarávání industriální moderny lze označit jako „rizikovou společnost“, jde přímo o vývojovou **historickou fázi moderní společnosti**, v níž inovační proces vyvolává sociální, politická, ekologická i individuální rizika. Riziková společnost má podle Becka dvě fáze: v první nejsou dopady systémového sebeohrožení veřejně komunikovány: převládá samozřejmost industriální společnosti, jež problémy a rizika normalizuje a legalizuje jako tolerovatelná. Ve druhé fázi nastává

nová situace, když nebezpečí průmyslové společnosti proniknou do veřejné komunikace a stávají se ústředním tématem politického konfliktu: instituce průmyslové moderny legitimizují rizika, která de facto nemohou kontrolovat. Sebekritika rizikové společnosti kontrastuje s pokračujícím fungováním reprodukce jednání podle vzorců staré průmyslové společnosti. Z těchto starých vzorců jsou zvláště nebezpečné zejména optimismus kontroly při zvládání přírodních sil a víra v regulaci techniky technikou, abstrakce a externalizování ekologických nebezpečí a důsledků. Moderní společnost v této konstelaci naráží na hranice svého vlastního modelu, který nereflektuje důsledky vlastního fungování (Beck 1993: 35-38).

V rizikové společnosti již není podle Becka možno oddělovat účelovou a hodnotovou racionalitu – oba aspekty jsou propojeny v podobě „**rizikové racionality**“. Problémem je hodnocení obsažené v účelové technické racionalitě: každá technologie, projekt, podnik obsahuje určité hodnoty v podobě ocenění rizik svých dopadů, normy rizika, ohrožení. Sociokulturní rozměr „rizikové racionality“ spočívá v normách přijatelnosti či únosnosti rizika a konfliktu spojeném s dosahováním konsenzu při toleranci rizika.

„Sociologie reflexivní modernizace“ vychází podle Becka z „logiky a“, tj. z reality paralelních procesů: žádoucího a nežádoucího, racionálního a iracionálního. Zaměřuje se na konfliktní dynamiku rozporných důsledků rizikové společnosti jako politicky závažný proces. „Reflexivní“ nelze chápat jako něco bezděčného, automatického, jestliže za **hlavní hybnou sílu sociální změny** budeme považovat nikoli účelovou, instrumentální racionalitu, ale **vedlejší důsledky, rizika, nebezpečí**. Sociologie reflexivní modernizace má podle Becka řešit problém „jak založit pojetí dějin modernizace společnosti a typologii různých moderních společností“ na pojmu **vedlejších důsledků instrumentální racionality** (Beck, 1993: 72).

Reflexe rizika, jež vzniká v rozhodovacích a normativních systémech, se takto má stát východiskem politiky demokratické účasti na **prevenci** ohrožení přežití. Ekologické hrozby jsou výrazem sebeohrožení industriální společnosti, která ohrožuje kulturu i přírodu zároveň. Podle Becka právě ekologické dilema mobilizuje normativní (tj. morální) i alianční (tj. politické) síly sebezpřesahu moderny. Ekologická demokracie není pouze normativní moralizací politiky, ale také obnovou **institucí** moderní společnosti, „ekologickou modernizací“, přičemž nemůže jít pouze o ekologizaci techniky, ekonomiky, spotřeby, nýbrž o **sebeorganizaci** společnosti, např. s využitím komunitární spolupráce v sociálních sítích. Sociologická analýza by měla méně akcentovat funkční diferenciaci a více funkční spolupráci, která je nutná k řešení ekologických problémů, nežádoucích důsledků modernizace. Beck polemizuje s ortodoxní koncepcí **modernizace jako diferenciaci** autonomních subsystémů. Ekologické problémy se zhoršují, rizika nejsou kontrolována institucemi právě vzhledem k diferenciaci „politického“ a „nepolitického“, „přírody“ a „kultury“, hospodářství a vědy, hospodářství a politiky, politiky a vědy. Při řešení **průřezových problémů rizika ekologických dopadů** nelze izolovat subsystémy sociálního jednání, ale **koordinovat** je. Vysoká vnitřní diferenciovanost moderní společnosti neumožňuje normativní konsenzus založený kolektivní solidaritou závazných norem. Jak ukázal N. Luhmann: kon-

sensus rizikem ohrožené společnosti jako sociální konstrukce je **politicum nikoli technicum, oeconomicum, nebo scientificum** – jde o **komunikaci voleb** mezi alternativami při rozhodování (Luhmann 1993). Proto nejde o nic menšího než o „**zpolitizování institucí**“ jako předpoklad jejich systémové reformy, neboť bez sociálního, občanského **konsenzu** není možné ekonomické a ekologické fungování tržního hospodářství. **Ekonomika** je podle Becka **součástí kulturního systému společnosti** – instrumentální racionalita se prolíná s hodnotovou praktickou racionalitou. „Technické“ v sobě obsahuje „hodnotové“. Strategickým úkolem sociologie je vytvářet nový **obraz sociálního jednání**, proti starému obrazu aktérů reprodukcí struktury nutno postavit obraz nový, v němž by aktéři měnili dané struktury, vyjednávali. Obraz teorie jednání se má stát základnou praxí jeho změny – reflexivním předpokladem překonání dosavadní dualistické struktury moderního myšlení. Nejde tedy o technokratický návod, ale o **diskurz o strategii sebepřeměny moderní společnosti** novým rozvinutím demokracie.

Součástí této sebepřeměny má být rovněž taková instituce jako stát reformovaný k novým úkolům v novém, složitějším prostředí soudobé globalizace a sebeorganizace společnosti. Tato „metamorfóza“ státu vychází z jádra soudobé politiky, jímž je schopnost lidí **organizovat** samy sebe v otázkách každodenního života, vytvářet sítě kreativní spolupráce lidí seskupujících se kolem společného problému, cíle či potřeby, jež pružně vznikají i zanikají. Stará evropská metafora vlády jako hlavy, která řídí pohyby jednání lidského těla, je podle Becka dnes již *passé*. Nelze odhalit a lokalizovat nějaké centrum, mozek společnosti: inovace, změny i budoucnost již neurčují politici vlád ani politické strany (Beck 1993: 215). Sebeorganizace znamená protiklad tradiční politiky státu, je to nové sjednocení na základě „reflexivní subpolitizace“ společnosti, které vytváří výzvu hlavním institucím politického, ekonomického a kulturního života.

Jinými slovy, Beck vidí alternativní politiku inovace v působení tvůrčího lidského potenciálu **zdola**, z hlediska životních potřeb každodennosti, „zvenčí“ byrokratických institucionálních systémů stálých administrativních organizací, nikoli „uvnitř“, v jejich rámci, či shora na společnost. Beck nabízí syntézu komunitaristických tradic západní sociální teorie s americkou sociologií sítí (networking) neformální spolupráce a facilitace tvůrčí seberealizace individuí. Podle Becka odumírá na konci 20. století tradiční stát jako hierarchický koordinátor a symbol suverenity. Tento proces odumírání státu je často jen rubem rostoucí sebeorganizace, subpolitizace společnosti a zároveň částečnou utopií. Reálně jde o přechodné stadium, v němž stojí proti sobě klasické úkoly státu „prosté moderny“ a aktivizující se společnost, kdy historicky odumřelé instituce – zombie instituce – dále existují a reprodukcí se – např. třídní politické strany bez tříd, armády bez nepřítelů, přebujelý státní aparát v mnoha oblastech. Pokud je tento předpoklad o odumírání starých a vzniku nových funkcí, úkolů státu správný, pak je na místě otázka: o jaké nové úkoly jde a jak mají být státu určeny. Odpověď zní: na bázi nové společenské smlouvy, nového ujednání utvářeného na základě respektování sebeorganizace zájmů artikulovaných v sociálních a politických arénách vyjednávání mezi sítěmi jednotlivců a organizacemi. Problémové oblasti v této komunikaci vyjednávání mohou být „zespolečenštěny“ při respektu k jejich multilate-

ralitě a stát má převzít funkci **účastníka** tohoto diskurzu jakožto aktér či partner. Tento proces má být také nově legislativně zabezpečen a návrat k subpolitice společnosti, do níž se vrátí moc delegovaná byrokratizovaným institucionálním systémům, bude vyjádřen též politickou symbolikou. Ale všechny sféry problémů, jež nelze diskurzivně vyjednávat, musí zůstat principiálními funkcionálními úkoly státu; stát musí upevnit své úkoly v oblasti ekologie, katastrof, garanci přežití (Beck 1993: 216-218).

V **Beckově pojetí** jde vlastně o model dekonstrukce a zároveň rekonstrukce moderních institucí v procesu reflexivní modernizace v „době dvojznačnosti“. Není jasné, **jak** tato dvojznačnost konkrétně historicky překoná „dualizaci moderní kultury“: znamená to, že dualismus, např. subjektu a objektu, kultury a přírody, člověka a společnosti, občana a státu překonáme nahrazením logiky „buď – nebo“ logikou „i“? Stát podle Becka musí vytvořit **schopnost sebeohraničování**, pružně lavírovat mezi prvky „leseferistického“ nočního hlídače a plánujícího intervencionisty podle potřeb proměnlivého kontextu rizikové civilizace, v níž se navzájem prolínají politika vědy a věda v politice, inovace a vedlejší důsledky, rizika a ohrožení, dohlížení a intervence. **Jde o představu pružného systému schopného smrštění, expanze.**

Metamorfóza státu není podle Becka možná bez „reálné utopie“ „třetí cesty k občanské společnosti“ – bez **revitalizace „politického“** v politickém systému zahrnutím legitimních zájmů „nevoličů“ stojících mimo identitní konstrukce moderních politických partají, respektování neorganizovaných individualizovaných zájmů ve společnosti i zájmů globálních, pro které v rámci oligarchické politiky stávajícího systému politických stran není místo (Beck U., 1993: 224). Cílem je demokratizace politického systému a nový **obsah** činnosti politických stran, který by přesahoval jejich zastaralou stranickost nastolováním klíčových témat budoucnosti (například ekologického přežití). Cílem je také vytvářet pluralitní sebetvořivé, dočasné instituce podle témat, alternativních představ a způsobů jednání. Tyto instituce chápe Beck jako paralelní médiím informační komunikace. Beck je označuje jako „instituce širší veřejnosti“ (Beck 1993: 226) s vlastní mediální politikou, jež má být založena na posilování principu nezávislosti a veřejnoprávnosti proti komerčnosti. Právě kombinace spolupráce mezi občanskými seskupeními a masmediální veřejností nastolila před současnou politikou nová témata globálního ohrožení. Tato spolupráce může také podle Becka umožnit přeměnu státních a partajních institucí kritickou demokratizací. Jinými slovy to znamená **demokratickou kritiku**, kterou umožní riziková společnost, jež přesáhne kritiku ve vztahu opozice a vlády do sféry radikální kritiky ve veřejných sdělovacích prostředcích. Všechny tyto restrukturalizace jako alternativy prosté moderny mají umožňovat, aby se to, co dosud mělo nálepkou „nepolitického“, stalo „politickým“ – aby se vytvářely alternativní instituce, jež umožní jednat.

Závěr

Reflexivní modernizace a alternativní hledání smyslu změny

V současné situaci narůstání dopadů a důsledků i rizik modernizace je weberovský model společenské racionalizace jako osy modernizačního procesu možno chápat jako rozporný, dvojznačný problém moderny jakožto sociální konstrukce.

V odkouzlení světa přírody i světa lidské společnosti je obsažena propast mezi instrumentálním panstvím, ovládnutím světa, jež jsou zprostředkovány vědou, technikou a hospodářstvím, diferenciací formalizované etiky, práva, umění a širším porozuměním člověka světu. Jedná se však o konstrukci moderny, z níž „vypadává“ „morální hodnotově-praktický“ vztah k přírodě jako vnějšímu životnímu světu, nikoli pouze k životnímu světu vnitřnímu, tj. světu lidské komunikace, který zdůrazňoval Habermas.

Důvody lze hledat spolu s Weberem jednak v zamlčeném předpokladu existence „disponibilní“ přírody, chápané utilitaristicky jako skladiště věcí upotřebitelných člověkem a společností, jednak v racionalizaci náboženství a transformaci mytologie tajemných nadpřirozených sil přírody v nový mýtus techniky jako univerzální síly řešení problémů. Konečně, ze společenské diferenciaci a růstu složitosti systémů moderní společnosti vyplývá obtížnost institucionálního zprostředkování „ekologické komunikace“ a readaptace společnosti na změny životního prostředí, chápaného jako externalizované „okolí systému“ (Luhmann 1989, 1993).

Ze zvěcnění světa přírody i světa společnosti jako pole uplatnění účelové racionality ale **nevyplývá zásadní nemožnost praktické racionální korekce ve vztazích mezi prostředky, cíli a hodnotami**, jež Weber zahrnoval do svého pojmu jednání. Jde o korigování nejen prostředků, ale také **cílů** podle zvažování dopadů vedlejších důsledků jednání dosahování cílů i uskutečňování hodnot. Jestliže v industriální moderně byly cíle strukturovány převažujícím důrazem na vytváření bohatství, jeho distribuci s pomocí vědeckotechnických prostředků, pak se v současné situaci růstu globálních ekologických a technických rizik zdá, že dochází k vzájemné protikladnosti hodnot a cílů, tj. bohatství a růstu blahobytu na jedné a zachování zdravého i krásného životního prostředí na druhé straně.

Reflexivní kritika se obrací nejen ke společnosti a sociálním změnám v modernizačních procesech, ale také k sociologickému vytváření **obrazu procesu modernizace** jako celku. Modernizační myšlení hlavního proudu bylo např. podle U. Becka „slepé k apokalypse“ (apokalypsenblind), tj. nevidělo **technickoekologické hrozby**. Tak se stalo, že toto myšlení není dostatečně schopno a připraveno odpovídat na otázky po smyslu sociální reality atomového věku, proč a jak vzniklo riziko jako elementární fakt druhé poloviny 20. století, jako období, v němž se **vyrovnaly šance pokroku a sebezničení**. Ekologické, jaderné, chemické a genetické hrozby odlišují dnešní historické období od předchozích fází industriální civilizace a samozřejmě také od jiných historických období a jiných kultur. Odlišnost i specifčnost je v tom, že „život obecně“ – tj. biologické předpoklady **bytí** – závisí dnes na sociálních institucích (Beck 1988: 127-130).

Beck vytýká sociologii modernizace **etnocentrismus a technicismus** založený na **univerzalizaci západní euroamerické kultury**, jejich institucí vědy a techniky. Sociologie se podle Becka zabývala výlučně technicky mystifikovaným světem společností a základy její racionality. Rizika a nebezpečí ohrožení civilizace a života přenechávala přírodním a technickým vědám na základě schematické představy o rozdělení, oddělení kultury a přírody jako „interního“, společenského a „externího“ – tj. přírodního světa. Tato „slepota sociologie“ neumožnila plně pochopit to, že dy-

namika moderní civilizace se stala sebeohrožujícím procesem. Ekologickou krizi je možno chápat jako ohrožení samých základů industriální moderny – a to právě díky úspěšnosti a masivnosti industriální modernizace. Tato modernizace se dnes projevuje stále více jako globalizace (s metaforou „globální vesnice“ rostoucích vzájemných závislostí) – s čímž ostře kontrastuje základní sociologická představa společenského celku v rámci hranic národních států. Takto „žijeme v jiném světě, než myslíme, že žijeme“ (Beck 1993: 61).

Úkolem alternativního pojetí procesu „modernizace moderní společnosti“ je přizpůsobit naše myšlení a jednání nové situaci světa. Jde o proces reflexivní modernizace, v němž se má spojit přeměna našich hodnot s přeměnou sociálních institucí. Jejím podstatou je právě **sebepoznání**, v němž může hrát významnou roli sociologie, a **sebepřeměna** na základě komunikace, diskurzu, konfliktu a diference. V dosavadním modernizačním procesu reagovaly instituce a systémy jednání na problémy vznikající v prostředí **reflexně, tj. ex post**. Šlo o behavioristicky pojatou reakci na vnější podnět s pomocí technických prostředků, bez dostatečné mravní sebereflexe a regulace demokratickým politickým procesem. Současná ekologická krize vyvolává ovšem novou vlnu moralizace společnosti a potřebu diskurzivně etické racionality, tj. habermasovské komunikativní racionality sui generis. „Reflexním“ bylo také ztotožnění moderny s industriální modernizací v ortodoxním konsenzu sociologických teorií industriální, postindustriální a postmoderní společnosti.

Budeme-li spolu s Beckem a dalšími představiteli sociologie rizika dnes považovat za hlavní hybnou sílu sociální změny a dynamiky modernizace nikoli dynamiku inovace, ale dynamiku vedlejších dopadů, rozporných důsledků živelné, neintencionální evoluce „rizikové společnosti“, pak musíme přijmout širší teoretické i metodologické perspektivy.

Již v postindustrialistických teoriích změny moderního industrialismu byla navozena otázka nejednoznačnosti a paralelnosti procesů sociální změny. Tak například A. Toffler ve svém pojetí utváření tzv. civilizace třetí vlny upozornil, že empiricky se bude přechod od průmyslové společnosti v „informační“ projevovat jako přechodný stav, v němž vedle sebe paralelně koexistují v různých sférách společenského života prvky a formy obojího. Podobně též Beck ukazuje na nezbytnost hlediska paralelnosti „moderních“, „protimoderních“, industriálních i přesáhujících fenoménů: namísto zavedených hledisek „bud' tradiční, nebo moderní“, „industriální, nebo neindustriální“ apod. nastupuje hledisko „i“. Takto lze také vidět celý proces modernizace jako paralelní celek přinášející „dobré i zlé“, racionální i neracionální.

Sociální skutečnost je dnes ovlivňována paralelitou: na jedné straně postupující globalizace spolu s informačními médii a sdílením informací včetně globálního ekologického uvědomění, na druhé straně přetrvávání industriálních byrokratických organizačních systémů, institucí a hodnot zaměřených ke statu quo. Nové problémy kontrastují se starými politikami, nové potřeby, cíle kontrastují se zastaralými postoji, pojmy, světonázory, nástroji a rutinami.

Mění se rovněž povaha prostředků a institucionalizovaných médií jednání. Věda sama sebe kritizuje, když reflexivně zkoumá následky svého racionálního a iracionálního nasazení zároveň. Veřejnost a protesty proti narůstání ekologických a technických

rizik vytvářejí tlaky na instituce. Byrokracie, technokracie a dělby mezi „soukromou“ a „veřejnou“ sférou zatím spíše blokují institucionální zprostředkování a politické jednání, jež by mělo výsledek rozhodné reflexivně modernizační změny směru a charakteru procesu modernizace. V této souvislosti se zdá, že U. Beck se ve svém pojetí reflexivní modernizace v civilizaci rizikových společností zabývá více soustředěním pohledu na prostředky – vědu, techniku a média institucionalizovaného jednání než na vlastní problematiku charakteru hodnot a cílů. Beck považuje za centrální vytvoření nového společenského konsenzu o technice – jako základny k vytvoření ekologicky „osvícené“ nové, jiné moderny. Jak ke konsenzu dospět v komunikativním jednání, bez přihlídnutí k povaze současné problematiky hodnot a cílů? Zdá se, že právě vnitřní dilematičnost, rozpolcenost či ambivalence cílů „rizikové společnosti a civilizace“ je výraznou bariérou bránící, aby se aktivizovalo „znovuobjevení politického“, třeba v uskutečňování „trvalé udržitelnosti“. Hodnotové dilema nezní: „buď blahobyt a růst bohatství, nebo zdravé a krásné přírodní životní prostředí“, ale „**obojí zároveň**“! Obojí zároveň je však podmíněno zachováním života vůbec.

Zdá se, že dnešní ekologická krize se může stát katalyzátorem v dalším směřování společenské teorie modernizace. Soudobé sociologické diskuse o důsledcích procesu modernizace ukazují potřebu sebereflexivní alternativy v pojetí cílů i prostředků při modernizování moderních společností. Sám pojem důsledků racionalizace světa není již chápán pouze a zejména jako problém „**nezamýšlených**“ důsledků sociálního jednání, ale jako problém **systémových** důsledků. Vzniká praktický problém komunikace a preventivního řešení rostoucích rizik a ekologických ohrožení. Pokusili jsme se poukázat na několik výrazných momentů:

1. ekologické vědomí a varovné poznání je rutinizováno a kooptováno v rámci byrokratických a technických systémů;
2. velké byrokratické a sociotechnické systémy normalizují normálnost rizik, což ukazuje silící rozpor reálných globálních rizik a fungování zastaralé institucionální struktury moderních společností i kontrast sebeživících technologických řešení s nedostatečnou komplexností politických řešení;
3. hodnoty smysluplného sociálního jednání v politickém strategickém rozhodování i v každodennosti životních stylů jsou blokovány návykovými náhražkami tradic, např. v podobě konzumního hedonismu.

Před naší reflexivitou stojí v souvislosti s fenomény normalizace rizika rovněž problém „krize vědomí ekologické krize“. Jde o nebezpečí pramenící z normalizování mluvení o krizi, jehož důsledkem je určitá míra otrlosti, růst morální indiferentnosti soudobé společnosti vůči závažnosti sociálních problémů, včetně ekologických důsledků a nebezpečí. Tak vzniká otázka: Záleží nám opravdu na řešení ekologické krize a dalších společenských problémů?

Literatura

ALEXANDER J. C.: „*On the Centrality of Classics*“. In: Giddens, A. – Turner, J., eds.: *Social Theory Today*, London 1987

- ALEXANDER J. C.: „*Between Progress and Apocalypse: social theory and the dream of reason in the twentieth century*“. In: Alexander, J. C. – Sztompka, P., eds.: *Rethinking Progress. Movements, Forces and Ideas at the End of the Twentieth Century*, London, Unwin Hyman 1990, pp 15-38
- BERGER P. L.: *The Capitalist Revolution. Fifty Propositions about Prosperity, Equality, and Liberty*. New York, Basic Books 1986
- BECK U.: *Risikogesellschaft. Auf dem Weg in eine Andere Moderne*. Frankfurt a. M., Suhrkamp 1986
- BECK U.: *Gegengifte. Die organisierte Unverantwortlichkeit*. Frankfurt a. M., Suhrkamp 1988
- BECK U.: *Erfindung des Politischen*. Frankfurt a. M., Suhrkamp 1993
- BECK U.: *Self-Dissolution and Self-Endangerment of Industrial Society: What Does This Mean?* In: Beck, U. – Giddens, A., Lash, S.: *Reflexive Modernization. Politics, Traditions and Aesthetics in the Modern Social Order*. Cambridge, Polity 1995
- BERNSTEIN R. J.: *The New Constellation. The Ethical-Political Horizons of Modernity/Post-modernity*. Cambridge Mass, The MIT Press 1992
- FEENBERG A.: „*The Technocracy Thesis Revisited: on the Critique of Power*“. *Inquiry* 37, 1994, 85-102
- GIDDENS A.: „*Living in a Post-traditional Society*“, In: Beck, U. – Giddens, A. – Lash, S.: *Reflexive Modernization. Politics, Tradition and Aesthetics in the Modern Social Order*, Polity, Cambridge 1995
- HABERMAS J.: *Theorie des kommunikativen Handelns*. Bd. I.-II., Frankfurt a. M., Suhrkamp 1982
- LASH S. – SZERZINSKI B. – WYNNE B.: *Risk, Environment and Modernity*. Sage, London 1996
- LUHMANN N.: *Ecological Communication*. Chicago 1989
- LUHMANN N.: *Risk. A Sociological Theory*. De Gruyter, Berlin and New York 1993
- LECHNER F.: „*Parsons and Modernity. An Interpretation*“. In: Turner, B. – Robertson, R. eds.: *Talcott Parsons: Theories of Modernity*, Sage, London 1991, pp. 166-186
- MARADA R.: *Od praktické teorie k teoretické praxi*, Filosofický časopis 1991, 5, ss. 755-770
- PARSONS T.: *Společnosti. Vývojové a srovnávací hodnocení*. Praha, Svoboda 1971
- PERROW CH.: *Normal Accidents. Normal Catastrophes. Living with High-Risk Technologies*. New York, Basic Books 1984
- ROZSAK TH.: *Where the Wasteland Ends*. London, Faber 1973
- ROZSAK TH.: *Person/Planet. The Creative Disintegration of Industrial Society*. London, Gollancz 1979
- SUŠA O.: „*Reakce na globální výzvu ekologické krize: nové globální hodnoty či adaptace institucí?*“ In: *Koncipování budoucnosti v Evropě*. Praha VŠE 1996, ss. 82-86
- TAYLOR CH.: *Interpretation and the Sciences of Man*. In: *Understanding and Social Inquiry*, Dallmayr, F. – McCarthy, T., eds., London 1977
- TYRIAKAN E. A.: „*Dialectics of modernity*“. In: Haferkamp, H.: – Smelser, N. J.: eds.: *Social Change and Modernity*, Berkeley, Los Angeles-Oxford 1992, pp. 78-96
- TORGERSON D.: „*Limits of the Administrative Mind: The Problem of Defining Environmental Problems*“. In: Pehlke, R. – Torgerson, D. (eds.): *Managing Leviathan*, London, Belhaven Press 1994
- WEBER M.: *Politika ako povolanie*. Bratislava 1990
- WEBER M.: *The Theory of Social and Economic Organization*. Translated by A. M. Henderson and T. Parsons. Free Press of Glencoe and Macmillan, London 1964
- WEBER M.: *Sociology of Religion*. London, Macmillan 1966
- WEBER M.: *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie*. Tübingen 1968
- WELLMER A.: „*Reason, Utopia and the Dialectic of Enlightenment*“. In: Bernstein, R. J., ed., *Habermas and Modernity*, Cambridge Mass, MIT Press 1985, pp 225-6

- WINNER L.: *Autonomous Technology. Technics out of Control as a Theme of the Political Thought*. Cambridge, The MIT Press 1977
- WYNNNE B.: "SSK's Identity Parade: Signing Up. Off – and – On". *Social Studies of Science*, 26, 1996, pp. 357-91

Toward the interpretation of modernization in current conditions of environmental crisis

S u m m a r y

The self-definition and self-reflection of sociology is both clarified in terms of interpretation as well as the living part and factor of the modernization process. The ongoing changes in social modernization, connected with growing ambivalent implications for global state of the environment endangers the very ontological conditions of human societies. These bring about also changes in the modernization interpretations and sociological images. These shifts can be redescribed by an „higher-order paradox of rationalization“. In these terms, two steps of description and argumentation are presented: 1. the Max Weber's rationalization thesis and the interpretation problem of the goals – means – consequences of the social action in their mutual interconnectedness, 2. the implications of the current sociology risk-analyses and the problem of autonomization of complex socio-technological systems impacts.

Both levels imply for a newly informed interpretation of modernization process meaning – in terms of the means/ends relationship of the technical versus wider socio-cultural rationalities. At the center of a “risk society” developmental processes lies the conflict of these types of rationality. Such interpretative framework – where ecological crisis helps to develop more wider perspective – could offer also a conceptual shift in meaning of the social action consequences where “unintended consequences” are becoming rather “systematic products and components of modernization”.

Three main barriers of wider social rationality strategy implementation are analysed: 1. the routinization of charisma and cooptation of challenging environmental knowledge; the organized irresponsibility revealing the dilemma of new global risks and old institutions, values and social emphases; 3. continuity in the consumerist hedonism routine reproduction and social indifference. The dilemmas of modernization-as-social rationalization call for the new alternative politics the core of which should follow a new development of “practical rationality”, social action model assessing both, means and goals in mutual flexible adaptivity. Such “flexible adaptation model” would enable for further changes of the means and goals according to the more comprehensive assessment of their impacts.

K POJETÍ ZLOČINNOSTI V HYPERMODERNÍ SPOLEČNOSTI

JIŘÍ BURIÁNEK

Je vskutku těžké uvést následující text¹⁾ výstižným titulem, neboť hodláme pojednat nejen téma zločinnosti, ale také trestání, a to nejen ve společnosti naší, která spíše dohání modernizační trend, ale též ve společnostech západního typu. Protože si nejsme zcela jisti, zda již můžeme reálně definovat onen bod (shift), kde lze při analýze doby bez rozpaků užít označení postmoderní, dáváme přednost charakteristice zkoumaného fenoménu jako atributu hypermodernosti (srovnej A. Giddens 1990, D. Garland 1995). Nemyslíme si však, že hloubku analýzy zachrání myticko-rituální zacházení s pojmy modernity či postmoderny (srovnej J. Alexander 1994, J.Šubrt 1996).

Uvažujeme-li o projevech a o strategiích řešení jednoho z nejožehavějších a vpravdě globálních problémů současnosti, dotýkáme se velmi praktických, ba navýsost politických motivů. Chceme se však zabývat také reflexí problému v širších souvislostech, což vyžaduje vpravdě akademický nadhled, skepsi a toleranci. Někdy je to více než obtížné, což svého času velmi sarkasticky komentoval představitel tzv. pravicového realismu v USA James Q. Wilson: „Ovšem poté, co byly mnoha příslušníkům liberálního tábora ukradeny v 70. letech psací stroje, bylo těžké psát články popírající existenci vlny kriminality“ (Wilson 1975: 83-4). Naším cílem je využít zatím naštěstí příznivé situace, pokud jde o elementární vybavení pracovními pomůckami, k přehledovému zmapování současných přístupů, které zcela přirozeně oscilují mezi sociálně-inženýrským a reflexivně konstruktivistickým úhlem pohledu.

Lze mít za paradoxní, že zatímco právě moderní společnost nabídla člověku alternativy a postavila ho do situace volby, postmoderní uvažování je tu snad nejvíce právě od toho, aby tuto s jistými riziky spojenou okolnost důrazně připomínalo. Sociologie pak – na rozdíl od přístupů úzce kriminologických nebo dokonce právnických – disponuje znalostí mechanismu převrácených důsledků jednání a zdá se, že sice s menší pompou, ba s jakýmsi reaktivním komplexem méněcennosti, přesto však velmi užitečně upozorňuje (sama sebe!) na riziko produkce falešných očekávání (Keller 1995).

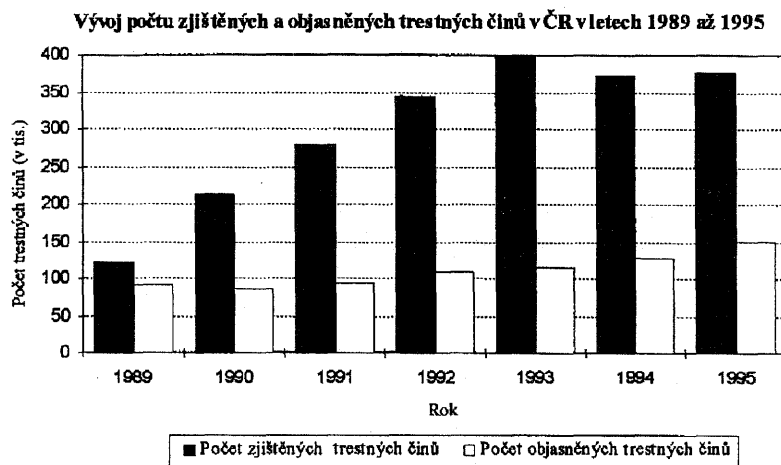
¹⁾ Stať využívá materiálu shromážděného s podporou grantů GAČR 403/95/0186 a GA UK č. 186/95, v jejichž rámci se formovala jako jejich širší teoreticko-metodologický rámec. Některé z myšlenek byly využity i ve zprávě o plnění grantu MVČR č. 2/96 (viz Buriánek 1997).

Legitimitu spojení konceptu modernity a zločinnosti zdůvodňují – svým způsobem se značným časovým zpožděním – Foucaultovy úvahy o historické provázanosti vzniku moderního státu a novodobých věznic (Blomberg a Cohen 1995). Nejpřesvědčivěji arciť promlouvají statistiky většiny vyspělých zemí: takřka všude je možno vysledovat postupný růst zločinnosti, a to prakticky kontinuálně od konce 2. světové války. Po jejím skončení se zdálo snadné vysvětlit tento trend odkazem na anomickou situaci, jenomže ani postupný přechod západních zemí k „welfare state“ nezamezil paralelnímu růstu kriminality. Ani likvidace nejkřiklavější chudoby, ani zmírnění relativní deprivace, ba ani aktivní postup státu nedokázaly tento problém vyřešit: vzniklý stav bezradnosti bývá proto označován jako „etiologická krize“, jako „propadák sociálně-politického intervencionismu“ (Young 1994: 72).

K tomu dodejme, že totalitní systémy samozřejmě tak dramatický vývoj nevykazovaly, jejich vývoj po roce 1989 však podobné tendence rychle odbrzdil. Probíhající akcelerovaná (re)modernizace činí všechny historické zkušenosti velmi aktuálními, ať již vezmeme v potaz anomickou porevoluční situaci nebo prohlubující se sociální nerovnost spojenou s riziky relativní sociální deprivace.

Nepřekvapuje příliš, že také u nás se při hodnocení více než trojnásobného nárůstu zaznamenané kriminality mezi lety 1989 a 1993, po níž následovalo období stabilizace zhruba na nově dosažené úrovni, zpochybňovala validita získaného obrazu (viz obr. 1). Je známo, že došlo k dílčím změnám klasifikace trestných činů, leckteré ovšem zcela zmizely. Lze dále spekulovat o tom, do jaké míry se zlepšila důvěra lidí v policii, což by mohlo ovlivnit počet hlášených případů, a do jaké míry sama policie ve snaze vylepšit image úspěšnosti dokázala v minulosti (ale stejně tak dnes) „odrazovat“ občany od hlášení drobných a těžko řešitelných případů. Tyto jevy se objevují všude na světě, nicméně sotva mohou stát za tak nápadnými změnami.

Obr. 1

Frustrace spojené s problémem kriminality vedly ve světě už v průběhu 60. let ke dvěma možným způsobům reagování. Formu únikovou představovala kritika statistik, jako by ony produkovaly jakýsi falešný obraz skutečnosti, která údajně tak dramatická není. Zdánlivě se tím aktualizovaly prastaré úvahy A. Queteleta o stabilních proporcích zločinnosti, problém se tak trochu relativizoval a „smetl ze stolu“ (což samozřejmě neznamenalo sejmутí břemena odpovědnosti z příslušných státních institucí). Druhý směr se snažil jednak revitalizovat či dokonce přehodnotit teoretické přístupy, jednak je zároveň vztáhnout k praktické bezpečnostní politice, korigovat ji či zefektivnit. To přineslo fenomén, který by bylo možno předběžně označit jako praxeologizaci kriminologického diskurzu. Z historického hlediska šlo o jakýsi návrat k předlombrosovskému (předpozitivistickému) modelu rozvoje, kdy vědecké bádání bylo úzce propojeno se státní politikou. Neznamená to, že by byly opuštěny či zapomenuty klasické sociologické teorie anomie a sociální deviace (jmenujme jen letmo E. Durkheima, chicagskou školu, R. K. Mertonu, E. H. Sutherlanda, teorie subkultury či labelingu). Ty většinou i nadále vstupovaly do hledání nových, účinnějších politik preventce a trestání. Snaha o důslednější zhodnocení (evaluaci) zaváděných opatření či celých koncepcí samozřejmě podporovala kritické myšlení: proto se i v kriminologickém diskurzu objevily leckdy poněkud kontroverzní postmoderní motivy (Foucault 1977). Ani ty však nemůžeme považovat za apraktickou, rezignující nebo čistě reflexivní variantu uvažování o zločinu.

Cílem našeho dalšího výkladu proto bude shrnout a osvětlit právě tyto nové teoretické impulzy, které se objevily v posledních zhruba třiceti letech. I když vznikly primárně v kontextu vývoje západních zemí, nabízejí určité metodologické možnosti přístupu k situaci onoho velkého skoku či třesku charakterizujícího proměny bezpečnostní situace u nás. Rozčleníme je na tři okruhy, které se postupně objevily na scéně a které dodnes vedou jakýsi skrytý dialog:

- metodologický konstruktivismus, zakládající nové pojetí deviace a také kritiku statistik,
- nová kriminologie jako impuls k řešení sporu pravicové a levicové politiky a konfliktu mezi „idealismem“ a „realismem“,
- reflexivní, postmoderním konstruktivismem ovlivněná kriminologie, hledající nové alternativy trestní politiky.

Zmíněné vnitřní pnutí samozřejmě vychází z rozporu mezi sociálněinženýrským přístupem, který praktická politika přímo předpokládá, a po výtce kritickoreflexivním pojetím. Předběžně můžeme poukázat na zajímavou otázku, proč v britské kriminologii převažuje spíše praxeologický úhel pohledu, zatímco v USA pozorujeme větší vliv postmoderní reflexe a hledání zcela nových alternativ. Základní vysvětlení může vycházet z přece jen odlišné míry zločinnosti, která je v USA mnohem vyšší: k tomu ovšem připojuje J. Young (ale i někteří američtí sociologové, jako např. T. Chiricos) názor, že relativní sociální deprivace (jako latentní příčina zločinnosti) bývá vyšší tam, kde politický systém nenabízí skutečně alternativní formu politiky, kde např. pravicová orientace nepodléhá čas od času sociálnědemokratické korekci.

Ostatně právě z těchto důvodů je vhodné mluvit o praxeologizaci diskurzu, avšak s vědomím, že současná kriminologie není (naštěstí!) kolbištěm zjednodušujících ideologických schémat a že naprostá většina badatelů bojuje aktivně a odpovědně proti politizaci složitých témat, jakými jsou např. trest smrti nebo náměty typu „třikrát a dost“. Jak říkají T. Blomberg a S. Cohen, není těžké pochopit mimořádný „politický význam zločinnosti v americké společnosti: ve veřejných rozpravách o obavě a nejistotě, v přijímání nových zákonů, v politické symbióze mezi odmítáním (resentment) a punitivitou (punitiveness), v masivních přesunech rozpočtů, v ovlivňování volebních výsledků“ (Blomberg a Cohen 1995: 8-9).

1. Konstruktivismus a kritika statistik

Konstruktivismus pro nás neznamena zvláštní směr (srovnej Kabele 1996), ale spíše styl myšlení, nebo přesněji argumentace charakterizující interpretativní paradigma. V teorii sociální deviace se objevuje ve dvou podobách:

- teoretické (jako meritorní vysvětlení vzniku deviantního jednání)
- metodologické (coby kritika tradičního pozitivistického přístupu).

Je tudíž vlastní především etnometodologii, přičemž její paradigmaticky fundamentální práce H. Garfinkela a A. Cicourela předbílá Beckerova kniha *Outsiders* (1963), klasické již dílo historie teorie sociální deviace. Právě u H. Beckera (a podobně u J. Kitsuse) se objevuje myšlenka, že deviace je vlastně konstruována skupinou či společností, že vzniká jako označení, nálepka (label). Jeho lapidární příklad říká, že ten, kdo krade, nemusí být zlodějem, a naopak. Tím razí cestu postmoderně. Jde o expozici pro nás jistě srozumitelnou, připomeneme-li si dvojznačnost Mertonova konceptu inovace, pokud jde o legitimitu používaných prostředků.

Podle anglického kriminologa Colina Sumnera etnometodologický směr (označovaný též jako etiketizační teorie) uzavírá periodu let 1941-67, pro niž volí název *Regulating deviance: fantasies of social control* (Sumner 1994). Jiní jej považují za východisko zásadní změny paradigmatu (Maguire 1994: 241). Beckerovy kvalitativní studie o uživatelích drog samozřejmě nemohly popřít rozmach analyzovaného jevu, problematizovaly však ryze represivní přístup, zdůrazňující sociální kontrolu, a stimulovaly hledání nových úhlů pohledu. Obdobnou roli sehrály i Goffmanovy studie o stigmatu (1963) a o fungování „totálních institucí“.

Etnometodologická kritika tradičního konceptu měření je u nás již dostatečně známa (Petrušek 1993, Buriánek 1994). V situaci oné zmíněné již etiologické krize nabídl zneklidněným kriminologům elegantně jednoduché řešení: prohlásit statistiky za byrokratické konstrukce, které odrážejí spíše dílčí zájmy jednotlivých skupin aktérů. Tento způsob kritiky úředních statistik ovšem nebyl výsadou pouze interpretativní sociologie – uchylovali se k němu i někteří příznivci radikální kriminologie (Quinney, Gordon, Chambliss) směřující k neomarxismu (P. Gilroy, St. Hall).

Na druhé straně je třeba uvést, že ne všichni radikální kriminologové zpochybňovali statistiky a empirické výzkumné metody standardního typu. Z obou těchto myš-

lenkových zdrojů těžila nakonec i tzv. nová kriminologie, jejíž nástup byl signalizován stejnojmennou knihou v roce 1973 (I. Taylor, P. Walton, J. Young). Také ona vystupovala ostře proti bagatelizaci statistik a zpochybňování alarmujících trendů vývoje.

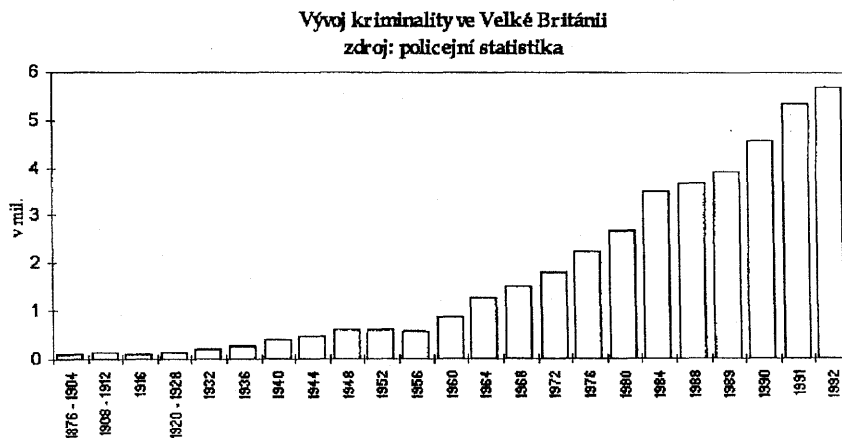
Připomeňme si alespoň stručně skutečnosti, které se staly koncem 60. let předmětem zmíněného sporu, kdy například P. Wiles (1971, podle Maguire 1994: 242) prolašoval, že statistiky explanaci neumožňují, ale spíše ji samy vyžadují. V Británii se v letech 1951-71 zvýšily reálné příjmy obyvatelstva o 64 %, počet zaznamenaných zločinů o 172 % (Young 1994). K podobným závěrům dospěl v 60. letech v USA J. Q. Wilson. Někteří autoři přitom považují právě druhou polovinu šedesátých let za významné a destabilizující období protestů a občanské neposlušnosti (v USA reakce na vietnamskou válku či rasové konflikty otevírající otázky sociální exkluze v jakémmsi velkém ghettu), ačkoli počet trestaných i obavy veřejnosti ze zločinnosti ještě několik let předtím nedávaly důvod k neklidu (Skolnick 1995: 20).

S uvedenými námitkami, že reálná prevalence kriminality je jiná, než jak uvádějí statistiky, se musela vyrovnat světová kriminologie zejména ve zmíněném období etiologické krize. Optimisté uváděli následující argumenty proti burcujícímu obrazu nadměrného růstu kriminality:

- policie je stále úspěšnější v odhalování zločinu,
- stále dokonalejší právní regulace „způsobuje“ větší počet přestupků zákona,
- občané jsou citlivější a častěji události hlásí,
- rozvoj životní úrovně a životního stylu vytváří více příležitostí pro potenciální pachatele.

Realisté kladli důraz na to, jak se mění tolerance na straně policie i veřejnosti a jak se vyvíjí úroveň sociální kontroly. Pesimisté ovšem připomínali existenci oné „temné figury“ nezaznamenané kriminality a hledali další cesty jak zpřesnit odhady. Následný vývoj dal za pravdu spíše těm, kteří viděli důvod k obavám.

Obr. 2

Obavy pesimistů potvrzují i nejnovější oficiální britské údaje (Maguire 1994). Další růst kriminality v 70. a 80. letech způsobil, že v porovnání s rokem 1950 se poměr 1 trestný čin na 100 obyvatel změnil na 10,6/100 v roce 1992. Neznamená to, že údaje tohoto typu jsou stoprocentně přesné: také v Anglii se např. měnila nejnižší hranice pro hlášení škody, platí zásada jeden čin = jeden pachatel, i když často jde o celé série (typické např. pro defraudace). Na tomto místě se však nebudeme zabývat detaily – pro srovnání se situací u nás postačí uvést celkový graf vývoje v Anglii dokonce od roku 1876 (viz obr.2 – údaje ministerstva vnitra 1993 uvádí Maguire 1994: 258).

Je logické, že rostou také náklady na boj se zločinností: v rozmezí let 1981-91 stoupl v Británii počet policistů o 6,3 %, civilních pracovníků u bezpečnosti o 24 %, přičemž v téže době vzrostla zločinnost o 94 %, počet nouzových volání o 72 % a počet aut na silnicích o 38 %. Tendenci ke zpřísnění trestu (v souvislosti s charakterem deliktů) přibližuje také následující tabulka.

Tab. 1 – Složení vězňů v Anglii podle délky uložených trestů

	1981	1991
Do 18 měsíců	80 %	70 %
Nad 4 roky	3 %	8 %

Jerome H. Skolnick (1995: 23) uvádí, že zatímco ve státě Kalifornie ještě v roce 1984 činil podíl výdajů na vyšší školství 14 % a na věznice 4 %, po deseti letech se poměr srovnal na 9 : 9. Odhady důsledků realizace trestní politiky podle pravidla „třikrát a dost“ přinášejí čísla až neuvěřitelně vysoká z hlediska počtu doživotně uvězněných.

Díváme-li se na věc právě z hlediska penologických konsekvencí, pak T. Blomberg (1995b: 60) nabízí rekordní údaj, když poprvé v historii USA dosáhl počet uvězněných hranice milionu osob. Zatímco v roce 1983 činil podle Úřadu justiční statistiky počet uvězněných 187 na 100 tisíc obyvatel, v roce 1994 to bylo již 387 vězňů na 100 tis. obyvatel. A to ještě statistiky nezahrnují občany držené ve vazbě. Také výdaje státního rozpočtu na tuto oblast působí hrozivě. To pochopitelně vede autory jako N. Christieho (1993) k úvahám o neomezené expanzivě amerického „průmyslu sociální kontroly“. Považovat toto vše za fikci a za pouhou hru čísel by ovšem bylo naivní a nezodpovědné.

Možnosti validizace statistik

Snaha o validizaci údajů tohoto druhu odstartovala zhruba v 80. letech vlnu viktimizačních výzkumů, při nichž se metodami anonymního dotazování reprezentativních vzorků veřejnosti zjišťuje skutečný rozsah míry zasažení populace trestnou činností. Tyto výzkumy samozřejmě potvrdily předpoklad o existenci latentní, tedy nehlášené a nezaregistrované trestné činnosti, a také údaje o růstu viktimizace.

Elementární důvěryhodnost statistik doložily údaje o struktuře trestné činnosti, když v Británii (a také v současné době u nás, viz Buriánek 1997) byla zjištěna sku-

tečně značná míra shody. Existují ovšem také některé typické rozdíly: v dotazníkových šetřeních se častěji objevují případy vandalismu nebo hrozby agrese, naopak prakticky mizivá je šance tímto způsobem indikovat třeba zpronevěry, finanční podvody, apod. (Mayhewová a Hough 1991). Metodologické obtíže přináší i zjišťování některých násilných trestných činů, znásilnění, zneužívání či týrání dětí v rodině atd. (Zaubermannová 1991).

Posledním pokusem o doplnění informací pak jsou výzkumy založené na metodice self-reportu, kdy zkoumané osoby mají samy přiznat přestupky, které spáchaly. Jistý respekt vzbudily zatím výzkumy v oblasti delikvence mládeže, u běžné populace mají údaje tohoto druhu význam pouze orientační. Podle našich zkušeností lidé v rozhovorech uvádějí nejspíše tak ježdění načerno v dopravních prostředcích. V našich nejnovějších výzkumech proto zkoušíme položky další, přičemž mnohé by bylo možno dosáhnout i kombinací technik (anonymní poštovní ankety, případně telefonické dotazování). Existují také možnosti zpřesnění metody odhadu použitím sofistikovanějších statistických modelů.

Interpretativní sociologie by zřejmě ve všech případech namítala, že jde o konstrukce problematické výpovědní hodnoty, a to již ze sémantického hlediska (ve smyslu pojetí „normálního“ v každodenním životě: reálný problém tohoto druhu představuje výzkum sexuálního obtěžování, srovnej např. Buriánek 1996). Jestliže však ke stejným konstrukcím dospívají jak státní úředníci, tak nezávislí sociologové pracující různými metodami, jsou takové obavy liché. Navíc naše zkušenosti ukazují, že v tomto terénu se potýká s obtížemi i nasazení kvalitativních metod.

Viktimizací výzkumy svého času kupodivu mírně korigovaly rostoucí „morální panika“, když na jejich základě na počátku 80. let propočítali Hough a Mayhewová pro Britý pravděpodobnost stát se obětí:

- napadení s důsledkem poranění jednou za 100 let
- ukradení rodinného auta jednou za 60 let
- vloupání do bytu jednou za 40 let

Zcela jednoznačně však potvrdily existenci nevidované kriminality, a tím také ono ho nebezpečného trendu, který nebylo možno vyřešit cestou „velkého odmítnutí“.

2. Praxeologizace diskurzu a polarizace politik

Na podkladě zmíněných teoretických střetů vzniklo počátkem 70. let podhoubí pro nový, kritičtější pohled na zločinnost i na bezpečnostní politiku státu. Takzvaná new criminology propagovaná novou generací mladých britských kriminologů se pokusila spojit nové pohledy interpretativní sociologie se sociálněkritickým přístupem neomarxistů. Přikládala ovšem zásadní význam analytickému pohledu usilujícímu o explanaci příčin neblahého vývoje a nepodceňovala datovou základnu, spíše akcentovala specifčnost interpretace výsledků. Někteří autoři jí dnes vytýkají menší zájem o vlastní empirický výzkum (Haralambos, Holborn 1994) a v lecčems dokonce až eklektické úsilí o syntézu. Její primární význam spočívá podle našeho názoru v zahájení diskuse o směrech a východiscích praktické politiky.

Od poloviny 70. let se potom postupně etablovaly zhruba čtyři základní přístupy ke zločinnosti. Pro jejich odlišení využijeme přehledu Jocka Younga, který sice vyšel z líhně nové britské kriminologie a projevuje přirozenou tendenci „fandit“ právě této vývojové větvi, má však statut mezinárodní autority a jeho výklad je svým způsobem učebnicový (Young 1994). Pro naše prostředí má jeho klasifikace poněkud pikantní příchut', neboť se opírá o polaritu levicového či pravicového přístupu, resp. materialismu a idealismu. Nejde však o klasifikaci ideologickou, nýbrž po výtce metodologickou, koncepční. Z jeho schématu, které přece jen vychází více z britské situace, tak trochu vypadává postmoderní uvažování, to však můžeme snadno napravit zařazením dalšího speciálního paragrafu.

Podle Younga krystalizovala zhruba od roku 1980 čtyři paradigmatata pokoušející se o řešení etiologické krize:

1. levicový idealismus navazující na teorii labelingu,
2. nová administrativní kriminologie zachovávající tradici teorie kontroly,
3. pravicový realismus reprezentující neopozitivistickou linii a
4. levicový realismus, k jehož zdrojům se řadí teorie subkultury.

Pro všechny varianty je typické hledání nového přístupu v porovnání s klasickým i pozitivistickým obdobím vývoje kriminologie: objevuje se snaha nepřeceňovat úlohu policie, a naopak využít více občanské, sociální kontroly, společné jsou i pochybnosti o funkčnosti systému vězeňství.

Levicový idealismus

Myšlení tohoto typu má nejbližší k neomarxismu, ale zasahuje i některé liberály. Velký vliv připisuje státu, přičemž jím sdílený sociální konstruktivismus zdůrazňuje prioritu administrativy nad strukturou (Young 1994: 81). Levicový idealismus bývá nezdůvodnětelně kombinován s kritikou rasismu nebo sexismu: přitom jeho vysvětlení, proč společnosti setrvávají v daném stavu nespravedlivé smlouvy vytvářející subkultury rezistence, spočívá v představě o institucionalizované dominantní ideologii, proti níž nelze úspěšně bojovat. Státní orgány se soustřeďují na udržení řádu, rozšiřují síť kontroly a provádějí labeling.

Autoři tohoto okruhu (např. S. Hall, 1978) se zabývali empirickým výzkumem kriminality ve vazbě na chudobu či nezaměstnanost, jakkoli poukazují na její existenci ve všech vrstvách. Proslavili se některými vyostřenými formulacemi, jako např. „obžalování chudých za zločinnost je nakonec obžalujeme za jejich chudobu“ (Ryan) nebo přímo titulkem „Bohatí zbohatnou a chudé zavřeme“ (J. Reiman). Poukazují na to, že stát vlastně využívá morální paniky šířené médii k posílení represivní moci.

Jejich kritikové jim ovšem neméně důrazně připomínají, že korelace nezaměstnanosti a počtu uvězněných neobjasňuje skutečné příčiny kriminality, stejně jako expanze systému kontroly může být pouhou reakcí na růst kriminality. Sociální determinace se projevuje specificky u jednotlivých druhů trestné činnosti a nadto lze ukázat, že viktimizace je často vnitrotřídní, že tedy neplatí jánošíkovská legenda „bohatým brát a chudým dávat“. Konstruktivismus se tak koncentruje pouze na stát a jeho institucionální mocenské aspekty, na druhé straně se opomíjí třeba i biologická determinace zločinu.

Nová administrativní kriminologie

Tento směr bere růst zločinnosti jako fakt, u něhož znalost příčin tolik nerozhoduje: za základ úspěšného boje se bere sociální kontrola s důrazem na kalkulaci příležitosti a rizika. V tomto smyslu – např. u Rona Clarka – využívá inspirace ze strany teorie racionální volby (viz též Garland 1995: 191). Počítá ovšem raději s omezenou racionalitou, s omezenou možností lidí získat informace. Nesouhlasí s nadměrnou patologizací zločinu, nemůže ovšem vyloučit ani situační propojení racionálních a iracionálních stránek.

Původní ideje teorie kontroly Travise Hirschiho (1969) zdůrazňovaly v hobbesovské tradici, že lidé páchají trestnou činnost, když nejsou omezováni. Cílem společnosti tedy má být zločinnosti zabránit, ovšem s ohledem na motivaci aktéra, která nemusí být vždy příliš silná či vyhraněná. Pro Clarka dokonce nebylo bezpodmínečně nutné poznat příčiny, aby byla prevence účinná: podobně jako fungují umělé hupy (retardéry) na silnici před křižovatkou, působí i jiná omezení příležitosti, využívání lepších bezpečnostních opatření, zámků apod. K tomu všemu přispívá také aktivizace komunity, sousedské hlídky, ochota svědčit.

Ve vztahu k veřejnosti se projevuje přirozená snaha rozptýlit její obavy: slouží k tomu mimo jiné poznatek, že typická oběť se příliš neliší od obrazu pachatele. Tím se vztah pachatele a oběti „morálně symetrizuje“ (Young 1994: 94). Young se vyhýbá označení pravicový idealismus, je však zřejmé přinejmenším to, že tento přístup přísluší stávajícímu – v daném kontextu britskému – establishmentu.

Pravicový realismus

Pravicový realismus má svého vlivného představitele v J. Q. Wilsonovi, který byl svého času poradcem prezidenta Reagana a proslavil se knihou *Thinking About Crime* (1975). Jeho pravicové myšlení se ovšem neztotožňuje ani s liberalismem, ani s konzervativismem. Vrací se k některým myšlenkám pozitivismu a zdůrazňuje interiorizaci norem v dětství, nepřeceňuje efekty racionálního odstrašování.

Jeho pojetí vývoje zločinnosti je multifaktoriální, neboť:

- demografický vývoj určuje podíl „rizikových“ mladých mužů,
- mění se bilance zisků a ztrát v souvislosti se zločinem (pro některé jedince či skupiny je hrozba určitého trestu – např. vyloučení ze školy – příliš vysokou daní),
- šíře sociokulturních změn formou internalizované sebekontroly ovlivňuje schopnost rizikových jedinců „odložit gratifikaci“ a dodržovat pravidla.

Wilson si nedělá iluze o možnostech změn základních parametrů, tj. demografického vývoje, stavu rodiny jako základní instituce, individualistického zaměření kultury, efektivity práce policie atd.. Je spíše pro dílčí změny bez zbytečného plýtvání prostředky, čemuž má sloužit i přísná evaluace všech pokusů o řešení. Důraz na statistickou analýzu sblíží americké realisty s britskými „administrativisty“ typu R. Clarka.

Úloha policie spočívá podle Wilsona nejen v kontrole, ale především ve facilitaci procesů sloužících zachování řádu. Jde o to, aby v komunitě nebyl narušen řád za hra-

nici, odkud již není návratu. Autor tvrdí, že opilství na veřejnosti nebo pouliční prostituce může rozložit komunitu rychleji než jakýkoli tým profesionálních lupičů, z toho pak logicky vyplývá i jeho odpor ke snahám o dekriminálnízaci tzv. zločinu bez oběti (prostituce, hráčství).

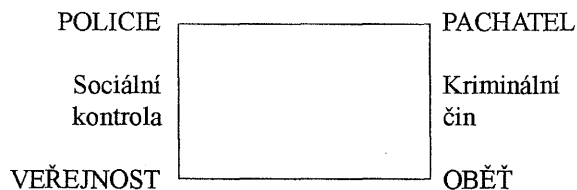
Ke slabinám tohoto přístupu patří celková akcentace řádu nad spravedlností (Young 1994: 102), Wilson uvažuje spíše o sociální kontrole než o odstranění sociální deprivace a naznačuje jistou toleranci vůči případnému narušení liberálních práv a procesních pravidel, nejsou mu proti myslí ani vysoké rozsudky nad recidivisty.

Levicový realismus

Jock Young sám datuje vznik tohoto směru (patří k němu ještě John Lea, Roger Matthew, Richard Kinsey) do počátku 80. let. Usiluje o překonání parciality ostatních směrů, respektuje reálnost vývoje v tom, že i silící strach lidí ze zločinu je skutečností, přičemž současně může být zneužívána snaha o kontrolu zločinu. Postuluje nutnost vědeckého přístupu, komplexního vysvětlení i střídavého a efektivního vynakládání prostředků.

Young vidí zločin jako komplex sociálních vztahů, které působí společně, a to leckdy ve zvláštní symbióze (viz obr. 3). Málokdo prý uvažuje o tom, že ukradené věci musí někdo prodat a někdo koupit... Statistika odrážejí nejen senzitivitu veřejnosti (či spíše celého systému), ale také rostoucí násilí. Young se přiklání k názoru, že anti-sociální chování roste a tolerance klesá, připomíná v tomto kontextu i Eliasův civilizační faktor (Young 1994: 105, viz též van Dijk, 1985). Připouští dokonce, že i to, co se jeví ve výzkumech viktimizace jako iracionální (např. vysoká míra obav ze zločinu u žen či starých lidí), může reagovat na něco spíše neviditelného.

Obr. 3 – Sociální kontext zločinnosti podle J. Younga

Zločin je považován za morální volbu v měnících se okolnostech, není to striktně determinovaná patologie, nýbrž vyjadřuje sociální organizaci i dezorganizaci. Má významné prostorové dimenze (včetně mezinárodních). Některé formy jsou svým způsobem konsenzuální (např. drogy). Základní příčiny jsou hledány v relativní sociální deprivaci (srovnej Lea a Young in Muncie 1996: 136), v marginalizaci některých skupin. Tudy by se pak měla ubírat i prevence.

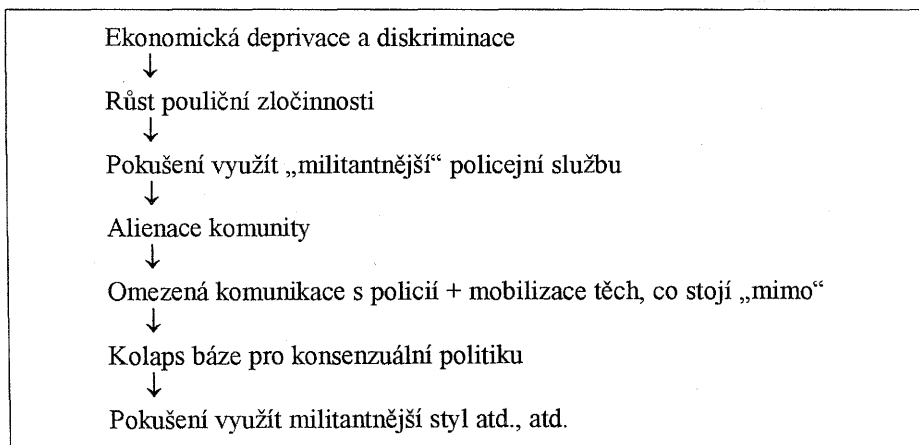
Na druhé straně leví realisté neupřednostňují monokauzální výklad: Young či Taylor spatřují motivaci ke zločinu i ve snaze o nadlepšení životního stylu, o statusové

hodnoty. Zločin přestává být „monopolem chudých“ (Young 1994: 108). Tito autoři tedy ožívují Durkheimovy představy o strukturálních tlacích a o solidaritě, kritizují ovšem nadměrná očekávání veřejnosti ve vztahu k péči státu. Na funkcionální linii navazují také představou o zločinu jako formě subkulturní adaptace. Motivy konstruktivismu spojují s otázkami moci – např. užívání drog je interpretováno z pozic potřeb subkultury, která může být dále stigmatizována reakcí moci.

Levicoví realisté by v konečné instanci dávali přednost spravedlnosti před řádem: zdůrazňují také úlohu komunity, jsou ale proti nadměrnému obtěžování občanů policií a proti porušování procedurálních pravidel v zájmu rychlého obnovení pořádku. Otevřeně se hlásí k tezi o korektivní roli sociálnědemokratické politiky ve vztahu k sociální deprivaci, přičemž dávají tuto okolnost do protikladu s vývojem v USA. To je samozřejmě námět k diskusi: v této interpretaci by bylo nutno považovat evropský model za modernější, nebo přinejmenším za sofistikovanější, což se jeví jako krajně odvážné. Na druhé straně Young sám usiluje o to, aby ukázal jistou komplementárnost Wilsonova přístupu s idejemi poválečných britských socialistů, přičemž vnímá osudovou složitost kontrapozice účinná sociální kontrola versus zachování individuálních práv a svobod občanů (Young 1994: 117).

Více než celkem cudně deklarované politické sympatie je však pro nás koneckonců důležitější metodologická orientace tohoto směru. Zdůrazňovaný multifaktoriální přístup se projevuje i ve výkladu mechanismu, jehož působení vede za určitých okolností ke zhroutilí politiky vůči ohrožené komunitě, neboť nabývá charakteru bludného kruhu (obr. 4).

Obr. 4 – Bludný kruh devastace komunity deterenční politikou

Levicový realismus se zrodil z nové kriminologie, která chtěla založit komplexní teorii deviance na spojení několika principů, přičemž akcentovala potřebu studia:

- distribuce moci a majetku ve společnosti
- významu deviantního aktu a reakce okolí

- strukturálního vysvětlení reakce
- procesů labelování.

I když proklamovaná komplexnost a syntetičnost přístupu budí sympatie, nechrání příslušníky zmíněného směru před kritikou. Bývá jím vyčítáno nedostatečné objasňování příčin a absence výzkumu, až příliš strukturalistické nebo subkulturní vysvětlení a v neposlední řadě i to, že se nezabývají podrobněji organizovaným zločinem a úlohou korporací (srovnej Haralambos, Holborn 1995: 430an).

A. Gouldner svého času oceňoval nástup nové kriminologie jako šanci provozovat tuto disciplínu nejen profesionálně, ale též jako intelektuální záležitost. David Nelken jako představitel soudobé reflexivní kriminologie ovšem komentuje s despektem právě to, že se z nových kriminologů stali do dnešní doby realisté (Nelken 1994: 2). Vyčítá jim jakýsi krok stranou od myšlenek konstruktivismu za cenu „teoretického populismu“ (tamtéž, s. 8).

Důraz na veřejný konsenzus prý připomíná Foucaultovu disciplinaci, a proto se D. Nelken provokativně táže: „Je 'kriminolog' heterosexuálně orientovaným a anglicky mluvícím mužským příslušníkem střední třídy?“ Je záhodno uvažovat o „imperialismu“ americké kriminologie, či naopak o lokálnosti kriminologického vědění? M. Pavarini k tomu připojuje další otázky: Může radikální kriminologie svobody někoho skutečně osvobodit? Anebo je větším rizikem přechod od Homo criminalis k Homo penalis, tedy člověku trestajícímu a trestanému (Pavarini in Nelken 1994: 45)?

Předmětem kritiky se stává dokonce sám „strukturalistický“ model levých realistů, kteří údajně „čtou ten kuplet očima oběti“ (Nelken 1994: 156). A jelikož zločin nerozlišuje třídy, lze z toho vyvodit, že k obětem patříme vlastně my všichni. Kritika z reflexivních pozic poukazuje na často těžko předvídatelné proměny interpretace: jako ilustrativní příklad se zde nabízí změna rozsudku nad ženou, která v určité (pro ni zoufalé) situaci upálila svého muže. V procesu na ni bylo pohlíženo nejprve jako na vražedkyni, pak se z ní stala oběť. Realisté prý vidí město jako urbs (tzn. „kostky“), a ne jako civitas.

Levicový realismus zapadá do linie evropského kritického myšlení, které má i ve Spojených státech mnoho příznivců. Na druhé straně J. Young již dnes není revoltujícím mladíkem ani žádným démonem, ale excelentním, leckdy sžíravě ironickým a určitě ne nudným řečníkem, kterému akademická obec naslouchá s jistou dávkou obdivu. Z hlediska boje s kriminalitou (někteří „realisté“ ovšem raději mluví o její kontrole!) vystupuje kritický pohled jako celkem užitečný nástroj. Samozřejmě ani konzervativně laděných kriminologů není v současné kriminologii zrovna málo a dokážou rovněž silně a „realisticky“ argumentovat (viz např. empirické výzkumy Johna Hagana).

3. Postmoderní reflexivní kriminologie

Sociální konstruktivismus rozvíjený v 60. letech připravil půdu pro přijetí postmoderních koncepcí v kriminologii. Největší ohlas zaznamenalo dílo M. Foucaulta (1975), které bylo z velké části a opakovaně věnováno právě tematice deviance,

zločinu a trestání. Kriminologie zaznamenala Lyotardem signalizovaný konec „velkých vyprávění“ a byla nucena brát na vědomí stanovisko, že intelektuálové již nejsou „legislativci“, nýbrž „interprety“ (Harvey, Jameson, Bauman). Začala se také vážně zabývat otázkou fragmentace.

Tezi o tom, že fragmentace ekonomická vede i ke kulturní diverzitě, rozkladu mravních zásad a růstu anomie, jí nabídl mimo jiné i R. Dahrendorf. Některé další sociologické inspirace zmíníme jen letmo, abychom mohli načrtnout obraz nové situace. Podle A. Giddense se postmoderní řád štěpí na množství kontextů jednání a forem autority, přičemž národní stát ztrácí na významu a kohezivní totalita je nahrazena multiplicitou stránek společenské reprodukce. V duchu velmi populárního tvrzení G. Therborna se třídní struktura lomí na dvoutřetinovou většinu a zbytek, který se stává objektem sociální politiky, přičemž je stále širší a odcizenější (srovnej též Keller 1995).

Filozofická kritika modernity ve vztahu ke zločinu

M. Foucault přispěl podstatným způsobem k destrukci mýtu racionality, přičemž naznačil spojení Rozumu s mocí (Volek 1994: 48). Jeho známé historické analýzy šílenství odkrily mechanismy sociální produkce tohoto jevu a otevřely problém kulturního relativismu, ovšem se značnou epistemologickou naléhavostí. Původní funkcionální jednota rozumu a nerozumu byla v moderní společnosti definitivně narušena procesy industrializace, disciplinace a normalizace. To se projevilo internalizací sebekontroly, jakousi vnitřní autocenzurou, s níž operuje moderní psychiatrie. K hlubšímu pochopení těchto tendencí Foucaultovi slouží analýza jazyka, sémantiky a dialogu (resp. mlčení), zkrátka diskurzu.

V této souvislosti sehraává významnou roli také fenomén moci. Jako mocenský nástroj vystupuje právě vědění, které se stává zdrojem kontroly. V současnosti dochází podle Foucaulta ke zvláštnímu konstruování subjektu cestami fragmentarizace, kategorizace a disciplinace, jde o jakousi individualizující taktiku společnosti na cestě k řádu. Za příklad síly disciplinační moci bývá brán Benthamův projekt Panopticonu, ideálního kruhově konstruovaného vězení, kde si nikdo nemohl být jistý, že není pozorován. Foucault upozornil na problém organizované exkluze a na rafinované techniky disciplinace s tím spojené: menší pozornost arciť věnoval užití moci v podobě otevřeného násilí.

Postmoderní přístup otevřel nové horizonty také v otázce normativity. Pro Baumana je důležité, že na dělbě práce založená fragmentarizace a byrokratizace ztěžuje možnost morální výpovědi, objevuje se pluralismus autority na pozadí „kakovonie morálních hlasů“ (srovnej Müller 1994: 150). K přece jen optimističtější závěrům vede přístup N. Luhmanna, u něhož tzv. dvojí kontingence propojuje individuální jednání s nadosobní situací. V nejisté situaci oba účastníci interakce nakonec volí (kvůli hrozící destrukci) méně rizikové strategie, takže nakonec je možné reprodukovat řád i na bázi individuální autonomie. Bauman ovšem zdůrazňuje, že v masmediálním světě se vše mění v kaleidoskop epizod nebo karnevalových her, které podle Baudrillarda mohou vytvářet virtuální realitu (srovnej Nelken 1994: 11). Vyplývá z toho, že normy (stejně jako anomii a deviaci) je třeba vskutku interpretovat, a to velice opatrně. Pro-

jevuje se zde strach z ideologizace, ze zneužití moci (viz např. historická zkušenost holocaustu, kteří někteří považují za „konec“ modernity).

Deziluze z modernity vyjadřuje Lyotardovo stanovisko, že poslední dvě století nám přinesla více teroru, než můžeme unést, a že jsme zaplatili více než dostatečnou cenu za „nostalgii části a celku“ (Morrison 1994: 145). Morrisonova „melancholie“ čerpá opět z Baudrillarda, u něhož představuje základní tonalitu funkcionálních systémů díky ztrátě významů... (tamtéž, s. 135). Přitom již M. Weber poukazoval na lidskou „metafyzickou potřebu smysluplného kosmu“. Klasická kriminologie a pozitivismus se v tomto směru zcela samozřejmě jeví jako reprezentanti moderny ve smyslu metanarace sociální smlouvy nebo funkcionálního přirozeného řádu.

Reflexivní kriminologie

Je více než pravděpodobné, že právě tyto myšlenky vedly část kriminologů k hlubšímu zamyšlení nad stavem společnosti i své vlastní disciplíny (všimněme si, prosím, jak zlověstně zní právě teď tento jinak běžně užívaný pojem!). Rozčarování nad výsledky zmíněného sociálněinženýrského konstruktivismu, který lze tak trochu tušit i za polarizací kriminologického diskurzu v intencích Youngova výkladu, a dokonce určité obavy ze zneužití moderní racionality (zvláště ve spojení s politickou mocí) vedly k aktivizaci reflexivního kritického myšlení. Šlo přitom o celou řadu praktických otázek:

- zda podléhá fragmentarizaci také kriminologie a jaké jsou její perspektivy,
- jak pojmut nově fenomény trestání a upevnění řádu,
- jak se vyrovnat s takovými tendencemi, jako jsou dekriminlizace trestné činnosti „bez obětí“, abolicionismus, ale také snaha o zpřísnění sankcí a o větší citlivost k některým trestným činům (např. v rodině),
- co dělat se zvýšenou citlivostí veřejnosti na bezpečnostní rizika (v rovině racionální i emocionální).

Představy o způsobu překonání fragmentarizace se samozřejmě liší. Pro někoho je důležitá její výstavba na pevném základě sociologie a jejích tradičních (z větší části pozitivisticky založených) metod výzkumu (J. Hagan), pro novou kriminologii zase na výše uvedeném systémově strukturním pohledu. S. Cohen by rovněž rád čerpal ze sociologie, ale tentokrát právě proto, že je silně reflexivní, že dokáže odhalit limity v jiných diskurzích (např. právním).

Reflexivní kriminologie se snaží důsledně oživit konstruktivistickou tradici, směřující leckdy až k G. H. Meadovi či ještě dál. Například D. Melossi čerpá nejen ze Sutherlanda, ale také ze sociologické tradice simmelovské (pokud si všimá orientace jedince na určité sociální okruhy). Na jedné straně vidí akty konstituování sociálních objektů, symbolických obrazů společného nepřitele, na straně druhé nepodceňuje strukturní souvislosti.

Aspekty sociálního postavení a reprodukce elit se promítají do praktické politiky často specifickým způsobem. Melossi poukazuje na italskou toleranci ke zločinu, pokud není ohrožena moc (1994: 212). „Úlohou reflexivní kriminologie je studovat celkovou komplexitu sociální atribuce kriminálního labelu a trestu“ (Melossi 1994: 215).

Nemá ale jít o redukci nebo o projekci problému do vztahu ke „státu“, na což poukázal již ve své teorii D. Matza: deviant přirozeně chápe, že se stane předmětem zájmu Leviatana.

V otázce propojení teorie a praxe vede reflexivní sociologie diskusi s levicovými realisty, kteří kritizovali Cohenův (1990) poukaz na „žárlivého boha kriminologie“ a na konfliktní charakter rozhodování o jednotlivých případech. Skepticismus intelektuálů lze podle Cohena jen stěží skloubit s praktickými intervencemi, jež pak končí u morálního pragmatismu bez šance na předvídání důsledků takového jednání. „Reflexivní kriminologie není ani tak názvem pro nový teoretický přístup ke kriminologii, jako spíše cestou k určení toho, co vstupuje do praktik teoretizování“ (Nelken 1994:30). Spíše tedy klade otázky, hledá opomenuté kontexty a nové cesty výzkumu. Prvořadý význam má otázka, zda bylo dosaženo dostatečně hluboké reflexe.

Reflexivní kriminologie se vztahuje k postmoderně dvojitým způsobem. D. Nelken kupříkladu rozlišuje mezi sociologií postmoderny(-ity) a postmoderní sociologií. Zatímco první proud uvažování rozvíjí analýzu meritorních charakteristik soudobé společnosti, druhý směr je výrazněji profilován epistemologicky.

Fragmentace a reflexivní modernizace

V prvním okruhu nachází reflexivní kriminologie mezi spřízněnými autoritami vedle Giddense či Baumana také U. Becka (1992) s jeho ideou reflexivní modernizace, když metodou kolonizace budoucnosti se stává vyhodnocování rizik v rámci společnosti, která je produkuje, a jejich veřejná kontrola. V tom se Beck shoduje i s J. Habermasem.

V situaci již zmíněné fragmentace skutečnosti bývá obvykle konstatováno, že soudobé instituce jsou různé a odlišně odpovídají na kriminalitu. Objevují se proto různé diskurzy (médiá, politika, ekonomie, věda, systémy pojištění), a to vše ve společnosti, v níž neustále roste sledování rizik a ochrana před nejistotou. Protože taková společnost je „vlastněna“ byrokraciemi, stává se, jak říká Habermas, „posedlou“ procedurami. Lze to doložit vojenskou organizací policie nebo vyhlášením „boje s drogami“.

Riziková společnost (Giddens, Beck) uplatňuje trojí logiku projevovanou v praxi různou měrou, ale přitom kombinovaně:

1. **negativní logika** konstruuje vhodné nepřátele (Christie 1986), užívá negativní labelling, odmítání, exkluzi. Solidarita společnosti potom vychází spíše ze strachu;
2. **logika kontroly iracionality** prostřednictvím racionálních prostředků: strach se stává základem racionálního jednání, lidé se obracejí na experty s otázkami, co dělat. Tak nahradila věda náboženství a došlo k „sekularizaci“ rizik, přičemž věda se stala rétorickou silou v politice rizik. Nic jiného se vlastně ani nedá vnímat, neboť z této racionalizace rizik není vlastně úniku;
3. **logika pojištění** (insurance): pojem rizika je údajně neologismem pojištění, právě takhle instituce je základem racionalizace rizik. Riziko je objektivizováno jako nehoda, která je v principu propočitatelná. Produkuje konfigurace založené na partikulárních zájmech, které ale ovlivňují celky (hierarchii, solidaritu, spravedlnost – viz Ericson 1994: 103).

Integrace moderní společnosti je tedy založena na strachu, na pokusení nahradit ekonomickou nerovnost distribucí a kontrolou rizik. Hodnoty nejisté společnosti tak dnes nahrazují dřívější hodnoty nerovné společnosti (Beck, Lau). Ohnisko zájmu se postupně přesouvá od osy „deviace – kontrola – řád“ k „poznání – riziko – jistota“, labeling proto ztrácí na významu. Důsledkem toho je, že se policie se věnuje jen tomu, co s rizikem souvisí a co zajímá pojišťovny. I policie se stává expertem na riziko. „Neosobní komunikace a vliv médií způsobují, že se původně komunitní politika mění na komunikační politiku (Ericson 1993, podle Nelken: 104).“

Postmoderní přístup se jak vidno může uplatnit i na velmi konkrétně vymezeném poli: lze se kupříkladu i v reprezentativní britské učebnici (R. Reiner in Maguire 1994) setkat s názorem, že důraz na symbolickou funkci tamní policie jde tak trochu proti duchu doby a že její pojetí jako tělesa s „omnibusovým mandátem“, které plní celou řadu rozličných funkcí, nerespektuje fragmentarizaci a stává se anachronismem.

Analýza diskurzu a nové pojetí zločinu

Epistemologické pozice postmoderní sociologie nejsou běžně přijímány, panují obavy z dekonstrukčního nihilismu, který by znesnadnil propojení s veřejnou politikou. Kriminologie musí nalézt seriózní odpověď třeba i na enormně rostoucí obavy ze zločinu (Nelken 1994: 17). K tomu však může posloužit i „konstruktivistický“ pohled – jako příklad se připomíná studie o ne tak dávném únosu italského politika A.Mora. Objevují se proto analýzy diskurzu nebo rétorických struktur (Melossi, Henry a Milovanovic, Young a Rush): v kriminologii nemusí jít ani tak o texty, jako spíše o komunikaci, znaky nebo hry (spectacles).

Takzvaná **konstitutivní verze postmodernismu** chce propojit diskurz a praxi, strukturu a jednání (agency): u Hunta je zmíněná konstitutivní teorie chápána nikoli jako obsáhlá deskripce nebo jako formální model, ale jako provizorní metafora, jako způsob myšlení, jenž neproklamuje pravdu a je teorií bez záruky (Henry a Milovanovic 1994: 110). Není to tedy radikální dekonstrukce Derridova, nicméně na rozdíl od Hunta si Henry s Milovanovicem dokonce myslí, že v duchu „optimistického realismu“ je možné rozřešit „dekonstruktivní dilema“ (1994: 111).

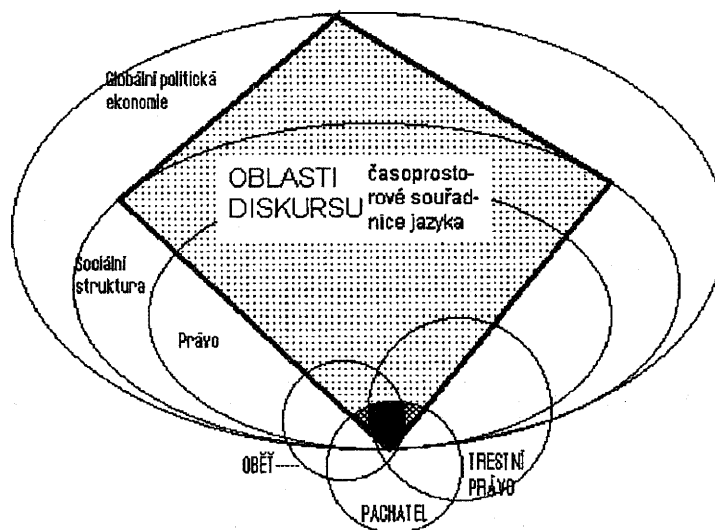
Lidé jako aktivní činitelé kontinuálně i kontinuitně produkují svůj svět. Ne vždy to tak vnímají, většina je spíše „pacifikována“ (Matza) poměry. Dualita svobody a nutnosti se kombinuje s protikladem osobního zájmu a sociální spolupráce. Proto základem analýzy musí být linie „jednání – diskurz – struktura“ (tamtéž, s. 113), usilující o identifikaci příslušných vzorců jednání či jazykových struktur.

Pro Teubnera (1992: 145lan) je také právo výsledkem procesu interdiskurzivity, kdy uvnitř organizace dochází nejprve k „produktivnímu nedorozumění“, a poté reprodukuje sebe sama prostřednictvím norem. Legální pluralismus není konfliktem norem, ale množinou diverzních komunikačních procesů o tom, zda jednání je, či není legální. Definice zločinu je nyní považována za sociální konstrukci, to však neznamená, že všechny klasifikace můžeme považovat za fiktivní.

Zločin lze interpretovat jako moc odmítnout druhé, přičemž oběť je v tomto pohledu ničím. „Zákon je velmi důležitým seznamem škod,“ podotýkají k tomu Henry a Milo-

vanovic (1994: 119). Vlastně všude je možno mocí poškozovat druhé. Nekritická oslava práva a z něj vycházející etiky často rekonstruuje existující mocenské vztahy. Uvedení autoři k tomu dodávají, že za určité konstelace se může docela klidně stát, že bezdomovectví bude zločinem.

Obr. 5 – Diskurzivní konstituce zločinu (upraveno dle Henry a Milovanovic 1994: 121)

Zločin je „způsoben“ tím, že lidé ztratí vědomí humanity a integrity s tím, k němuž se vztahují a koho se jednáním dotknou. Zločin je dialektickým procesem, který epizodicky dává lidem pocit, že jsou nezávislí na druhých (tamtéž, s. 123). Týká se to také korporací, potažmo státu.

Trestní politika vychází obvykle z určité ideologie, přičemž musí dosáhnout jisté kontroly myšlení, mlčenlivého souhlasu. Snaha o maximální bezpečnost ovšem dnes vede k tipování, k výběru a ke sledování podezřelých. Radikální kriminologie to sice odmítá, leč podporuje ideologickou ochranu soukromí, a tím údajně legitimizuje likvidaci všeho společného. Centrální problém postmoderny definují citovaní autoři takto: „jak dekonstruovat zločin a rekonstruovat to, co zločinem není?“ (Henry a Milovanovic 1994: 129). Anebo ještě jinak: Jak poskytnout právo odlišit se a nebýt odříznut ostatními?

Sociální kontrola a tzv. nová penologie

Podle S. Cohena (1994: 67) může nabývat sociální kontrola čtyř forem: punitivní, kompenzační, conciliační (poradenské) a terapeutické. Současné trendy naznačují některé nové rysy, přičemž zčásti jde o překročení úzce punitivního rámce:

1. expanze a intenzifikace kontroly;
2. moc profesionalizovaného vědění;

3. manažerismus jako nové kolo ve hře na konec ideologie;
4. behaviorismus vedoucí k risk-managementu a kontrole populace, v jejímž rámci se využívají principy jako resocializace, racionální volba, situační prevence, proaktivní přístup. Základem těchto úvah je „aktuární režim“ nebo „riziková společnost“;
5. privatizace napojená na manažerismus dávající vznik celému průmyslovému odvětví privátních bezpečnostních služeb nebo terapeutické pomoci.

To vše je na mnoha místech planety navíc komplikováno procesem rychlých společenských přeměn, které mohou aktualizovat i zcela specifické formy trestání (např. lidové soudy, které v Jižní Africe svého času nahrazovaly justici). Cohen poznamenává, že v totalitních režimech zase lidé anticipovali nespravedlnost do rámce svých představ o právu (Cohen 1994: 78).

Termín *actuarial justice* použili v roce 1992 Malcom Feeley a Jonathan Simon. Předtím kralovaly pojmy jako jedinec, odpovědnost, povinnost, diagnóza, intervence, terapie: deviance byla chápána jako antisociální akt. Naopak tzv. nová penologie je radikálně odlišná, aktuární (aktuár jako pojišťovací expert stanovuje rizika a plnění), využívá technik identifikace, klasifikace a řízení skupin tříděných podle míry nebezpečnosti (Feeley a Simon 1994: 173). Deviance je už považována za normální jev, přičemž převažuje skepse vůči liberálnímu intervencionismu.

Základními principy této formy prosazení práva a trestání jsou:

1. oddělení zločince a selektivita vazby (incapacitation) – věznění je závislé spíše na kalkulaci rizika než na vážnosti činu;
2. preventivní detence – předprocesní rozhodování, selekce informací;
3. sestavování behaviorálních modelů (např. profily drogových kurýrů), podle nichž se hledají pachatelé.

Názory na reálné fungování principu proporcionality trestu jsou však dosud kontroverzní (srovnej D. Rothman, A. von Hirsch in Blomberg a Cohen 1995).

Jde také o to, zda nedochází k rozluce veřejného diskurzu setrvávajícího na pozicích „staré“ penologie s profesionálním, který vychází z penologie nové. Simon a Feeley (1995: 147an) k tomu poznamenávají, že diskurz o trestání se proměňoval z polohy náboženské či ekonomické k psychologické a nakonec sociologické. Trvale byl totiž zdůrazňován vztah jedince a komunity. Jazyk nové penologie je však založen na systémové analýze a na aktuálním managementu rizik.

V minulém století byla cílem trestní politiky „náprava duše“, na počátku našeho lepší adjustace pachatele v komunitě. To v managementu rizik přestává platit: pohodlí se stává primární formou svědomí (Simon a Feeley 1995: 148).

Politika se zaměřuje na populaci, moc slouží minimalizaci rizika, justice je nahlížena nikoli jako racionální systém, ale „skrze racionalitu systému“ (Feeley a Simon 1994: 178). Převládá význam hodnocení rizika recidivy, probace, parole (podmíněné propuštění, dohled). T. Blomberg (1995) v této souvislosti mluví o alternativě „rozdělení sankcí“ (piling up sanctions). Normalizuje se ale také neustálé zastavování a prohlížení lidí. Svou roli zde sehrál i systémový přístup a operační výzkum, který pronikl mimo jiné i do armády USA v 60. letech. Souvisí to zcela zřetelně i s postojem společnosti k „underclass“, k „rizikovým skupinám“.

Někteří autoři přitom značně neochotně přijímají označení alternativní tresty, protože:

- samo trestání podle zákona nelze považovat za „normální“ metodu sociální kontroly, je nanejvýš jednou z mnoha jejích dalších forem,
- „nové“ formy dozoru a kontroly jsou mnohdy intruzivnější, techničtější a více všudypřítomné než dřívější (Blomberg a Cohen 1995: 9-10).

Nová pravice přitom směřuje od sociální verze aktuarismu ke zdůraznění privátní opatrnosti, nejde tu již o hodnoty a o akt hodnocení: volba je nahrazena povinností (např. u žen to může být kurs jak předcházet znásilnění...).

Feeley se Simonem si nekladou za cíl popsat zásadní historickou změnu, věnují se spíše historii současnosti a výše uvedené kritické poznámky k novému „modelu“ chápou jako výzvu, nikoli jako heuristický nástroj interpretace diskurzu i praxe (Simon a Feeley 1995:149). Pokud nový systém přináší některé úspěchy, měly by být adekvátně reflektovány i ve veřejném mínění. Jde tu o jistou kulturněnarativní stránku (D. Garland), o produkci jakési nové „pravdy o zločinu“. Jinak hrozí další vlna morální paniky a politické tlaky vedoucí k triumfu deterence a vyčlenění a k oslabení ideálů rehabilitace. Simon to naznačuje i podtitulkem jedné ze svých kapitol o postmoderní penologii: Moc bez narace.

S. Cohen nezpochybňuje názor levých realistů na užitečnost těch praktik, které se osvědčily. Nečiní si ale nejmenší iluze o samospasitelnosti participačních programů či občanské svépomoci, přeorganizovaného „zvládání rizik“, jež může snadno přerůst v karikaturu (srovnej S. Cohen in Muncie 1996). Jde mu zároveň o zachování svobody individua, tedy nikoliv o pouhou efektivitu systému, ale o spravedlnost (Cohen 1994: 85). Systémy sociální kontroly musejí samozřejmě fungovat na nejnižších úrovních, v rámci sociálních skupin. Cohen zde zavádí pojem „normativního rozvoje“ (success) ve smyslu jakési symbolické arény, v níž by byly objasňovány hodnotové volby. Preferuje přitom integraci před exkluzí, aktivní občanskou participaci, omezení moci profesionálních a byrokratických monopolů, demokratizaci uvnitř organizací atd.

David Garland (1995: 182) považuje S. Cohena spolu s Janem van Dijkem za jedny z prvních autorů, kteří užili termínu postmoderní k označení některých jevů v kriminologii, a Feeleyho se Simonem za nejvýraznější představitele tohoto směru. Sám rekapituluje některé typické rysy moderního způsobu trestání:

- specializace tohoto systému a jeho relativní nezávislost na jiných normativních systémech,
- byrokratizace a profesionalizace systému,
- odklon od veřejných a symbolických forem, přesun „za scénu“,
- užívání peněžitých trestů a dalších forem (probace ad.),
- jeho „průmyslový“ ráz vede ke vzniku profese kriminologa,
- navazuje na kulturní tradici osvícenství.

Fenomény přechodu spojuje s oslabením již zmíněného (– moderního!) ideálu rehabilitace v 70. letech a se snahou o zapojení komunity v letech osmdesátých (Scull,

Cohen). Tu ovšem provázela diskuse o fungování nových sítí sociální kontroly (původní Cohenův předpoklad o jejich šíři a významu kritizovali McMahon nebo A. Bottom). Novou formou je nepochybně ostřejší diferenciací pachatelů. Důraz na racionalitu pachatele vede k tomu, že i v průběhu trestu je veden k osobní zodpovědnosti za další vývoj, objevují se ale také silněji retribuční aspekty diskurzu (Garland 1995: 192). Garland vidí přechodový moment ve vztahu k pragmatizaci a zpovrchnění kriminologického diskurzu, v čemž se svým způsobem shoduje s J. Youngem, a dále také s ohledem na fragmentarizaci (Ericson a Carriere 1994), k níž přispívá také návrat biologických i ekonometrických modelů do kriminologie. Z kontroly zločinnosti se často vytrácí morální rozměr a kontrolní systémy se jeví jako stále více autopoeitické. Garlandovi se ale zároveň s tím jeví vášnivá a moralistní snaha o přísné trestání jako antimoderní protipól administrativně racionálního přístupu (Garland 1995: 202).

Přechod však nemůže být hodnocen jako jednoznačný a ostrý. I když v rámci „etiologické krize“ došlo ke zpochybnění možností kauzálního výkladu, usilují někteří autoři i nadále o podobně zaměřené analýzy (J. Q. Wilson, R. J. Herrnstein: *Crime and Human Nature: The Definite Study of the Causes of Crime*, 1985). Garland rovněž poznamenává, že kdyby měla být kriminologie vycházející z teorie racionální volby považována za postmoderní, museli bychom takto označit i neoklasickou ekonomii nebo Benthamův utilitarianismus. Interní praktiky či techniky systému trestání se tolik nemění (cíle možná ano, ale instituce již nikoliv). Je též otázkou, zda snaha o přísný audit všech opatření neodpovídá spíše požadavkům modernity než postmodernity. Sebereflexivita moderních institucí zakládá možnosti jejich sebereformování, vědomí krize je předpokladem fungování „tyranie sebepoznání“. Jen nerealizované programy prý mohou být zdrojem optimismu, dodává trochu sarkasticky D. Garland (1995: 204).

4. Místo závěru

Z Garlandova shrnutí zřetelně vyplývá opatrnost při hodnocení jakési historické přelomovosti současné situace. Potvrzuje se, že ani reflexivní kriminologie či nová penologie neaspírají na označení postmoderní za každou cenu. Vycházejí z celkem střízlivého stanoviska, že každá, byť markantní změna nemusí mít nutně epochální význam a nemusí znamenat popření dříve platných principů.

Garlandovy úvahy o postmodernismu v penologii nevykazují tak zřetelnou distanci od Youngova levicového realismu a jsou tolerantní i k dalším směrům, což je svým způsobem pochopitelné: Garland je profesorem University Edinburgh. „Světské“ úvahy o kriminalitě možná nedosahují intelektuálního rozletu filozofických debat, přesto ale v konečném důsledku podle Garlanda napomáhají pochopení současnosti. Za důležité je třeba přitom považovat, že se námi zmíněná praxeologizace diskurzu přinejmenším nedostává do opozice s principy postmoderny, lze-li to vůbec takto provokativně nanést.

Naznačené východisko se nám jeví jako atraktivní mimo jiné také proto, že by bylo zřejmě tak trochu nemístné vést přehledový článek k jakémukoli závěru. Naším zá-

kladním cílem bylo poukázat na varietu přístupů k řešení problému, aniž bychom cítili potřebu klasifikovat je na moderní či postmoderní.

Namísto závěru tedy nabídneme reprodukci zcela obyčejného příběhu, který zažil jeden uznávaný odborník (Shearing in Muncie 1996) se svojí dcerou během návštěvy Disneylandu. Tento zábavní park je charakterizován až úzkostlivou a všudypřítomnou (samozřejmě stylově maskovanou) snahou nevystavit návštěvníka riziku, dbát na jeho bezpečnost a zdraví. To vše se ukázalo jako problematické ve chvíli, kdy se dítě vytořilo na patě, přičemž ono chtělo – celkem logicky! -pokračovat dál bosky. To ovšem personál parku zásadně odmítl povolit, a postavil tak malou návštěvnici do situace obtížné volby: buď pokračovat v tlačících botách, anebo ukončit prohlídku. Výsledek se dá snadno vytušit: vyhrál Disneyland se svou péčí o zabránění rizikům, jemu vlastní způsob disciplinace.

Nám sociologům pak v pozadí této takřka symbolické metafory o problému bezpečí v hypermoderní společnosti zůstává v hlavě jedna ne zcela příjemná otázka k rozlousknutí: A co tomu všemu řeknou naše nohy?...

Literatura

- BECK U.: *Risikogesellschaft*. Frankfurt am Main, Suhrkamp 1986
- BECKER H. S.: *Outsiders*. New York, Free Press 1966
- BLOMBERG T. G.: *Beyond Metaphors: Penal Reform as Net-Widening*. In: Blomberg T. G., Cohen S. (eds.): *Punishment and Social Control*. New York, Aldine de Gruyter 1995
- BLOMBERG T. G., COHEN S. (eds.): *Editorial Introduction*. In: *Punishment and Social Control*. New York, Aldine de Gruyter 1995
- BURIÁNEK J.: *Systémová sociologie: problém operacionalizace*. Praha, Karolinum 1994
- BURIÁNEK J.: *Sex (nejen) v rodině*. In: Sborník k 65. narozeninám doc. E. Urbánka, FF UK Praha, 1996
- BURIÁNEK J.: *Oběti trestné činnosti jako problém sociologického výzkumu a policejní praxe*. Závěrečná zpráva, grant MV ČR, Praha 1997
- COHEN S.: *Visions of Social Control*. Cambridge: Polity 1985
- COHEN S.: *Social control and politics of reconstruction*. In: D. Nelken (ed.): *The Futures of Criminology*. London: SAGE 1994
- DIJK J. J. M., van: *Research and the victim movement in Europe*. In: *Research on victimisation*. Council of Europe, Strasbourg 1985
- ERICSEN R., CARRIERE K.: *The fragmentation of criminology*. In: D. Nelken (ed.): *The Futures of Criminology*. London: SAGE 1994
- FEELEY M., SIMON J.: *The Actuarial Justice: the Emerging New Criminal Law*. In: D. Nelken (ed.): *The Futures of Criminology*. London: SAGE 1994
- FOUCAULT M.: *Discipline and Punish: The Birth of Prison*. London: Allen Unwin 1977
- GARLAND D.: *Penal Modernism and Postmodernism*. In: Blomberg T.G., Cohen S. (eds.): *Punishment and Social Control*. New York, Aldine de Gruyter 1995
- GIDDENS A.: *The Consequences of Modernity*. Cambridge: Polity 1990
- HARALAMBOS M., HOLBORN M.: *Sociology – Themes and Perspectives*, 4. vyd. Collins Educational 1995
- HENRY S., MILOVANOVIC D.: *The Constitution of Constitutive Criminology: a Postmodern Approach to Criminological Theory*. In: D. Nelken (ed.): *The Futures of Criminology*. London: SAGE 1994
- CHRISTIE N.: *Crime Control as Industry*. London: Routledge 1993

- KABELE J.: *Sociální konstruktivismus*, Sociologický časopis 32, 1996, č. 3
- KELLER J.: *Dvanáct omylů sociologie*. Praha, SLON 1995
- MAGUIRE M.: *Crime Statistics, Patterns, and Trends: Changing Perceptions and their Implications*. In: Maguire M. et al. (ed.): *The Oxford Handbook of Criminology*. Clarendon Press, Oxford 1994
- MAYHEWOVÁ P., HOUGH, M.: *The British Crime Survey: The First Ten Years*. In: G. Kaiser, H. Kury, H. J. Albrecht (eds.): *Victims and Criminal Justice*. Victimological Research: Stocktaking and Prospects. Freiburg i. Br.: Max-Planck-Inst. 1991
- MELOSSI D.: *The 'Economy' of Illegalities: Normal crimes, Elites and Social Control in Comparative Analysis*. In: D. Nelken (ed.): *The Futures of Criminology*. London: SAGE 1994
- MUNCIE J. et al. (eds.): *Criminological Perspectives. A Reader*. London, SAGE Publ. 1996
- MÜLLER V.: *Normativní základy moderní společnosti v optice postmoderní kritiky*. Sociologický časopis 30, 1994, č. 2 (s.147-156)
- NELKEN D.: *Reflexive Criminology?* In: D. Nelken (ed.): *The Futures of Criminology*. London: SAGE 1994
- NOVOTNÝ O., ZAPLETAL J. (eds.): *Základy kriminologie*. Praha, PF UK 1996
- SHEARING D. C., STENNING P. C.: *From the Panopticon to Disney World: the development of discipline*. In: Muncie J. et al. (eds.): *Criminological Perspectives. A Reader*. London, SAGE Publ. 1996
- SIMON J., FEELEY M. M.: *True Crime: The New Penology and Public Discourse on Crime*. In: Blomberg T. G., Cohen S. (eds.): *Punishment and Social Control*. New Yor, Aldine de Gruyter 1995
- SKOLNICK J. H.: *Sheldon L. Messinger: The Man, His Work and The Carceral Society*. In: Blomberg T. G., Cohen S. (eds.): *Punishment and Social Control*. New Yor, Aldine de Gruyter 1995
- SUMNER C.: *The Sociology of Deviance: An Obituary*. Buckingham. Open Un. Press 1994
- ŠUBRT J.: *Modernizační hesla a mýty v sociologii poválečné periody*. Sociologický časopis 32, 1996, č. 2
- TAYLOR I.: *The Political Economy of Crime*. In: Maguire M. et al. (ed.): *The Oxford Handbook of Criminology*. Clarendon Press, Oxford 1994
- TYLER T.: *Why People Obey the Law*. New Haven and London, Yale Un. Press, 1990
- VOLEK J.: *Pojem šílenství v kontextu díla Michela Foucaulta*. Sborník prací filozofické fakulty Brněnské university, G 36, 1994
- WILSON J. Q.: *Thinking About Crime*. 2. vyd. New York, Basic Books 1983
- YOUNG J.: *Incessant Chatter: Recent Paradigms in Criminology*. In: Maguire M. et al. (ed.): *The Oxford Handbook of Criminology*. Clarendon Press, Oxford 1994
- ZAUBERMANNOVÁ R.: *Sources of information about victims and methodological problems in this field*. In: *Research on victimisation*. Council of Europe, Strasbourg 1985

On the Concept of Crime in Hyper-Modern Society

Summary

In the Czech Republic the growth in crime since 1989 (by 1993 an increase of more than 300 %, followed by stabilization) has raised a series of questions recalling the recent "etiological crisis" (J. Young) of world criminology. Growing public fears have been stimulating what are often not very well founded discussions on practical policies, and the question of the quality of the statistics is always in the background. The aim of our survey article is to place these debates in a worldwide context and to note the experience (and the errors) accumulated in the sociology of deviation over the last 25 years.

In our view, constructivism is a useful concept here, despite the fact that it has acquired various different meanings in the course of development:

1. Methodological constructivism as one of the standpoints in the dispute over method in the 1960s (ethnomethodology, H. Becker, the critique of statistics from the standpoints of radical criminology).
2. The social engineering connected with practical policies for the control of crime (the confrontation between conservative and liberal conceptions is in the background).
3. The constructivism inspired by post-modern thought (reflexive criminology, new penology).

The legacy of the constructivism of the 1960s includes important ideas on the social definition of deviation and the principles of marginalization, exclusion and labelling. The critique of statistics has shown itself to be problematic, especially with respect to research on victimization. This problem lends weight to realism (J. Young), emphasis on the empirical analysis of causes and strict evaluation of preventive programmes. Young's postulate of a systems-structural approach, and concern for social dynamics and phenomena of social deprivation, are also welcome. Some of the conclusions of the author of the article on further directions and particular research projects are related to this theme. The ideas of conservative sociologists on the role of socialization and normative consensus should not be underestimated, and the question of repressive measures and punishment then deserves special care.

When considering the possibilities for a more fundamental, if apparently in no way definitive solution to the problem of crime, we inevitably encounter the conception of modern society (M. Foucault). Postmodernism is in this context primarily a challenge to critical thought and the deepening of reflection. The new situation has been characterized by the concept of the risk society (U. Beck, A. Giddens), in which we see a changing approach to both prevention and punishment of crime. A new penology is emerging with the concept of actuarial justice (Feeley, Simon). The question of the effectiveness of punitive policy is posed. The attempt to gain a more profound understanding on the situation of criminology (T. Blomberg, S. Cohen, D. Mellosi) does not, of course, necessary entail a change in paradigm in the sense of the liquidation of the empirical basis of scientific understanding or an epistemological relativism. We see this, instead, as a mirror of practical policy. For this reason we also use the concept of the hyper-modern society and put the accent on the principle of reflexive thought: in the context of the ongoing modernization of Czech society, the attempt to modernize theoretical discourse, at least, is a pressing task and its importance should not be understated.

OSOBNÍ POČÍTAČ – JEDEN ZE SYMBOLŮ MODERNIZACE

JITKA HAVLOVÁ

Výpočetní technika se stala v druhé polovině 20. století charakteristickým vybavením mnoha pracovních míst a ve formě osobních počítačů dokonce překročila hranice organizací a vstoupila do soukromé sféry našich domovů. V první fázi fascinovala odborníky technickou dokonalostí a laiky nepochopitelnou složitostí a zvláštní magií klimatizovaných sálů, kam se vstupovalo jak na operační sál – v bílých pláštích a galoších. Tehdy, v 70. letech, bylo v našich podmínkách prestižní otázkou mít počítač co největší, i když nebyl plně využit. Jeho vlastnictví bylo pro veřejnost pozitivním signálem o tom, že instituce je progresivní, bohatá a její řídicí pracovníci se „vyznají“, protože nákup takového zařízení nebyl jen otázkou peněz, ale i styků zajišťujících potřebná povolení a devizy. Také hranice mezi počítačovými specialisty a ostatními byla velmi ostrá a odborníky, ovládajícími nové technologie, také ostražitě hlídána.

Uplynulých dvacet let změnilo situaci zásadním způsobem. Zejména po roce 1989 přestala být výpočetní technika využívána jen jako výsada k řešení velkých technických projektů nebo k masové rutinní administrativní práci ve výpočetních střediscích. Stala se součástí řady pracovních činností už ne jako samostatná profese, ale jako integrovaný díl povolání jiných.

I když počítačovní specialisté zůstali a početně se rozrůstají, začala se postupně uvolňovat hranice mezi nimi a ostatní populací a exkluzivita pozice znalců se začala drobit díky erozi způsobené skupinou tzv. uživatelů. Ti se oddělili od laiků, protože pochopili fungování osobních počítačů alespoň natolik, aby je mohli používat sice do jisté míry omezeným, ale pro jejich potřeby funkčním způsobem. Vznikl termín počítačová gramotnost jako výraz pro základní obeznámenost s fungováním PC a schopnost používat ho stejně běžně, jako se používají komplikovanější domácí spotřebiče. A výrobci počítačů se starají o rozšíření svých trhů a usilují o zvyšování technické úrovně stejně jako o snadnost a přístupnost jeho funkcí.

„Negramotnými“ zůstávají, až na výjimky, spíše příslušníci vyšších věkových kategorií. Střední generace se requalifikovala a dnešní školní děti používají počítač jako partnera k hrám a běžnou součástí života, aniž by o tom přemýšlely. Dělicí čára přitom nevede ani mezi humanitními a ostatními obory: všechny pracují s informacemi zprostředkovanými počítačem. PC jsou symbolem vědeckého a technického pokroku a fenoménem s řadou sociálních souvislostí.

Zájem o sociologickou interpretaci technických a technologických změn má svou historii a téma inovací bylo v české sociologii zkoumáno jako problém teoretický i jako sociotechnická aplikace kupř. v odvětvových výzkumných ústavech. Rozsáhlou zprávu o současném stavu české společnosti a jejího vztahu k transformaci a modernizaci podává výzkum týmu Sociologického ústavu pod vedením doc. dr. P. Machonina. V těchto široce koncipovaných a reprezentativních výzkumech (viz též výzkumy zaměstnanosti a trhu práce P. Kuchaře) vystupuje indikátor vlastnictví počítače nebo práce s počítačem jeho dílčí ukazatel makrostrukturálních změn v oblasti sociální stratifikace, práce a kvalifikace atd.

Projekt Grantové agentury České republiky s názvem „PC a lidský potenciál“ (GA-ČR 403/95/0192), z něhož vychází tato stať, se naopak soustředil na některé dílčí momenty probíhajícího procesu s důrazem na procesy probíhající v mikrosféře. Jeho cílem bylo popsat vazby zavádění osobních počítačů z hlediska různých vědních disciplín (sociologie, psychologie, ergonomie), poukázat na vybrané trendy a možnosti přípravy člověka a sociálních skupin (v tomto případě především rodiny) na stávající a očekávané skutečnosti vědeckého a technického vývoje tak, aby byly sníženy jeho nežádoucí a neplánované důsledky. Z analyticko-heuristických multidisciplinárních úvah vyplynulo sociologické zaměření problémů zařazených do empirických sond (s tím, že grantový úkol nedisponoval prostředky na vlastní rozsáhlý reprezentativní výzkum). Staly se jimi charakteristika uživatelů a vlastníků, využívání počítačů v domácnostech a názory na počítačovou vzdělanost (v souvislosti s výukou dětí ve škole): použitými technikami byla anketní šetření a kvalitativní výzkum pomocí rozhovorů u vybraného souboru¹⁾. Kromě toho byly použity výsledky sociologické sondy u vybraných informačních a poradenských firem²⁾, a pro zarámování zkoumané problematiky i vybraná data ze zmíněného výzkumu transformace a modernizace SÚ AV.

Informace a informační společnost

Dnešní etapa vývoje bývá označována za informatizační a klade vysoké nároky na flexibilitu jednotlivců i společnosti jako celku, aniž by se omezovala jen na profesní požadavky: změna se týká celého prostředí. Proces informatizace představuje novou kvalitu, znásobuje duševní potenciál člověka stejně, jako industrializace zvý-

¹⁾ Sociologickými výzkumnými technikami byla: A. anketa mezi rodiči žáků ZŠ (navazovala na výzkum žáků) ve Zlíně v únoru 1996, celkem 338 respondentů, z toho 38 % otců a 56 % matek, průměrný věk 39 let, v průměru 2 děti, různá povolání, ale u 41 % v rodině podnikání, vzdělání středoškolské s maturitou 48 %, vysokoškolské 27 %, základní a vyučení 20 %; B. polostandardizované rozhovory v červnu 1996 v Praze v 13 rodinách vlastníků PC. Soubor dotázaných byl vytvořen z 39 % otců, z 46 % matek a 15 % dospělých dětí, průměrný věk otců 41 let, průměrný věk matek 41 let, počet dětí celkem 26, průměr na rodinu 2, věkové rozpětí 1 – 29, průměrný věk dětí 13. Zatímco anketa zabírala jednu věkovou kategorii, rozhovory zachytily i názory generace nad 50 let. C. anketa mezi učiteli informatiky základních škol v okrese Zlín, únor 1996, celkem 28 dotazníků, respondenti 27 žen, 1 muž, věková kategorie 31-40 33 %, nad 40 let 67 %, aprobece 59 % matematika a technické obory, 23 % společenskovední obory, 18 % přírodovědné obory; D. anketa mezi posluchači dálkového studia Pedagogické fakulty v Ústí nad Labem; E. expertní rozhovory s učiteli základů informatiky základní a střední školy, říjen 1996, respondenti 2 ženy, 1 muž, věk 43 (2x) a 30 let, aprobece matematika pro 2. stupeň a pro střední školu.

²⁾ Št. Sarvaš «Člověk v informační společnosti» ve sborníku «PC a lidský potenciál», str. 67-91.

šila – a nahradila – jeho sílu fyzickou. Přitom jde o systémovou změnu, o přechod od společnosti masové výroby ke společnosti znalostí a s tím související kultivaci lidského potenciálu.

Změny výrazně posouvají charakter pracovních činností od rutinní a monotónní práce k práci tvořivé a samostatné, i když prvně jmenovaná nikdy nebude zcela eliminována. Aplikace náročných technických inovací působí na povahu práce, objem i strukturu zaměstnanosti. Přitom záleží na rozsahu uplatnění vysoké technologie, na sociálních faktorech konkrétního klimatu technické inovace, na tom, k čemu se techniky využívá. Od počátku 80. let došlo ke značnému zmírnění futurologického optimismu v otázce důsledků informatizace na společnost a lidský potenciál. V sociologických analýzách se objevují pocity skepse a otázky, pro kolik lidí bude možno vytvářet pracovní příležitosti a jak společnost bude řešit problémy lidí nepotřebných a vyřazených z práce.³⁾

Lidský element se musí vyrovnávat s technickými změnami, které probíhají leckdy rychleji, než se adaptují organizace. Taková situace vyžaduje managementy nového typu, charakterizované růstem participace na informacích a rozhodování. Pracovníci motivovaní vnitřními hodnotami seberealizace a orientovaní na osobní růst a učení, očekávají zároveň právo spolurozhodovat.

Reflexe těchto trendů se vyznačují optimismem i pesimismem – dopady informatizace mají očividně obojí charakter. Vedle pozitivních změn kvality osobnosti, rozvoje aktivity, kreativity a seberealizace je totiž charakteristickým rysem informatizace také skutečnost, že může zároveň vést k odcizení člověka odkázaného na interakci zprostředkovanou technickými prostředky. Jednání «tváří v tvář» jsou nahrazována vzkazy na monitoru, trendy spojené se zaváděním výpočetní techniky mohou jednotlivce izolovat od společnosti a zároveň ho pomocí rozsáhlých a dostupných databází zbavit soukromí. Současně hrozí nebezpečí informační diskriminace, při které „informační chudoba“ může celým skupinám ztížit šance na uplatnění, omezit možnost společenského vzestupu dosažitelného pro ty, kteří přístup k informacím mají a dokáží ho pro sebe využít.

Informace o multimediální budoucnosti jsou pro dnešního člověka lákavé proto, že to, co se dozvídá, je velmi odlišné od toho, co zná ze svého života, a vzniká v něm touha či potřeba něčeho nového, i proto, že jde o příslib změny k lepšímu. Stejně tak ovšem při četbě informací o multimediální budoucnosti může člověk z podobných důvodů podlehnout panice, protože to, co se dozvídá, se tolik liší od toho, co zná a co mu poskytuje jakousi zakotvenou identitu a pocit jistoty, a také proto, že varování před možnými nežádoucími důsledky a souvislostmi onoho budoucího je příliš mnoho. Celá záplava možných rizik se týká kriminality – od velmi frekventovaného přístupu nepovolaných k tajným informacím a jejich zneužívání přes různé možnosti finančních manipulací a machinací až k šíření informací a návodů pro potenciální či reálné teroristy.

³⁾ O. SUŠA: *Uvolňování lidského potenciálu, ekologická krize a změny organizace*, cit. sborník str. 5-15.

Osobní počítač a jeho uživatelé

Dnešní osobní počítač svým názvem, věrně přeloženým z angličtiny, poněkud klame, protože prochází neobyčejně dynamickým technickým, funkčním i komerčním vývojem. Původní „počítač“ je dnes už základním přístrojem, přibírajícím stále nové funkce a propojení. Stává se postupně polyfunkční a multimediální jednotkou, v permanentním procesu inovace se mění v kvantitativních i kvalitativních ukazatelích a stále ještě naznačuje další možnosti vývoje.

V užití osobních počítačů existuje mnoho možností a jejich diferencovanost vyplývá už z toho, jde-li o práci administrativní, s pevně stanovenými úkoly, nebo je-li PC přijímán jako partner, zprostředkovávající další vzdělávání, získání aktuálních informací, komunikaci s dalšími uživateli nebo hru. Uváděny bývají tři typy uživatelů:

- 1. uživatel kreativní**, často počítačový odborník, u kterého může být znalost počítačů součástí odborné kvalifikace a většinou i vykonávaného povolání (programátoři, konstruktéři); vždycky jde o člověka s hlubokým a tvořivým zájmem a přístupem k PC, často až emotivně podbarveným;
- 2. uživatel aktivní**, se zájmem přesahujícím běžné používání, se znalostmi podstatných vlastností počítačů, i když nejde o přímou součást profesní kvalifikace: v práci s počítači vychází z komunikačního partnerství a přes zvládnutí jednoduchých funkcí se dostává k tvořivým a složitým pracím;
- 3. uživatel pasivní**, využívající počítač jako technickou pomůcku, pracovní prostředek pro racionalizaci některých činností, aniž by měl ambice k proniknutí do hlubších vrstev využití výpočetní techniky nebo k uplatnění vlastních vloh.

Každý z uvedených typů má ovšem své subtypy a nevyskytuje se v „čisté“ podobě. Charakteristické je, že zájem o tvořivější využití počítačů jde napříč sociální stratifikací a není ani striktně determinován úrovní vzdělání. Výše příjmu určuje spíše vlastnictví a typ počítače v domácnosti, vysokoškolské vzdělání humanitního typu (přesněji «klasicky» humanitního typu) předurčuje k nadstandardnímu využití funkcí PC méně, než praktická kvalifikace středoškolská.

Názory se různí v návaznosti na hloubku, s jakou je uživatel ponořen do interakce s počítačem. Špičkoví programátoři občas uvádějí, že počítač je jim intelektově či způsobem myšlení a řešení problémů nejbližší „bytostí“. Takoví lidé nikdy nebudou počítač vnímat obdobně jako automatickou pračku nebo mikrovlnnou troubu. Psychologové a sociologové se ovšem zajímají o mnohem širší záběr problematiky týkající se implementace PC. Ta může potenciálně vést až k sociální izolaci, vytváření falešného světa či světa, kde si člověk stačí sám, takže oslabuje či dokonce ztrácí komunikační schopnosti nebo potřebu komunikace jako takové. V koncentrované podobě se toto téma často analyzuje a ještě častěji kritizuje na příkladu virtuální reality, ale v určité formě a v určité míře to může existovat i v «méně dokonalých» formách multimediálního světa. Pedagogové proto rýsují obraz negativních dopadů na děti a jejich výchovu, odborníci různých profesí pak varují před důsledky „počítačové kulturní revoluce“

v oblasti kultury jako celku i v jejích jednotlivých prvcích, což může vrcholit až ve změně kultury.⁴⁾

Varováním jsou i zdravotní problémy, které práci u počítače mohou provázet. Velmi časté jsou stížnosti na poruchy pohybové soustavy (až 30 – 35 % uživatelů PC) a na problémy se zrakem při práci u obrazovek, přičemž podíl žen je vyšší než podíl mužů. Náročnost práce u obrazovky na zrak je spojována s viděním nablízko a střídáním pohledu z obrazovky na písemnosti a klávesnici.

Studie o působení elektromagnetických polí u monitorů na zdraví pracovníků jsou dosti nejednoznačné a problematika není zatím zcela prozkoumána. Uvádějí se případy možného poškození organismu žen a snad i mužů s nejasnou mírou účinku, rovněž ohrožení zdraví nespecifickými vlivy nebylo prokázáno stejně jako komplikace v těhotenství, při porodu, vliv na potratovost. Přesto některé firmy nepovolují těhotným ženám zastávat profese, vyžadující v jedné směně i pouze několikahodinovou obsluhu obrazovky.⁵⁾

Nové problémy vycházejí z nedůvěry k výpočetní technice. Existují obavy z možného zdravotního poškození, občas se objevují i názory, že při práci s PC a při trvale zapnutém monitoru může dojít k onemocněním žaludečními vředy, rakovinou, vysokým krevním tlakem. K silně stresujícím momentům dochází převážně v počátečních fázích používání PC, kdy pracovníci, zejména starší, mají obavu ze složité techniky a jejího zvládnutí. Tento „techno-stres“ po důkladném zvládnutí výpočetní techniky mizí.

Negativní dopady práce u počítače na lidské zdraví mohou být sníženy nebo zcela eliminovány vhodným ergonomickým řešením pracovních míst a pracovních režimů. K tomu existují hygienické normy a řada doporučení⁶⁾, na která se ovšem v našich podmínkách zatím nebere příliš zřetel – v organizacích ani domácnostech.

Počítače jsou dnes poměrně často využívány k práci doma, v místě bydliště. Ztožněním pracoviště a domova se u řady lidí jakoby vrací klasická původní jednota tradičních maloživnostenských dílen a obchodů. Pracovní činnost tak může víc respektovat biorytmus jednotlivce, zvyšovat jeho samostatnost a iniciativu v organizaci práce, zbavuje stresujících situací, spojených s nezbytností adaptovat se na vnější pracovní podmínky (včetně spolupracovníků) a se ztrátou času. Pro některé lokality a sociální skupiny je tzv. „telework“, rozšiřující se ve světě už dvě desetky let, jednou z mála možností, jak být zaměstnán. To platí kupř. o těžko přístupných horských oblastech ve Švýcarsku nebo řídké osídlené krajině za polárním kruhem ve Švédsku, stejně jako o pracovnících, jimž osobní situace brání v obvyklém zaměstnání. Takovým důvodem je kupř. péče o malé děti nebo zdravotní handicap. Zároveň s tím ale přichází i jisté sociální nebezpečí: izolace, chybějící kontrola vlastních pracovních výsledků porovnáním s prací spolupracovníků. Přesah pracovních problémů do mimopracovního času může ovlivňovat i vztahy v rodině.

⁴⁾ J. DUFFKOVÁ: „Multimediální životní styl a jeho počátky“, cit. sborník str. 34-66.

⁵⁾ Údaje jsou převzaty ze studie V. GLIVICKÉHO a A. HLADKÉHO *Škodí počítač našemu zdraví?* CODEX Bohemia, Praha 1995.

⁶⁾ Základní požadavky na bezpečnost a ochranu zdraví při práci na zařízeních s monitory je směrnice Rady evropské unie 89/391/EEC a č. 90/270/EEC, mezinárodní norma ISO 9241 a naše č. 46/78 Sb., která má být novelizována tak, aby maximální délka práce u monitoru byla 6 hodin.

Počítač v domácnosti je většinou zároveň i počítačem v rodině, která tvoří vzhledem ke společnosti jistou mikrostrukturu a jedno ze základních socializačních prostředí. Sociální psychologové si v této souvislosti kladou otázku, jak ovlivňuje přítomnost počítače partnerské interakce, uplatňování a dodržování výchovných principů, jak působí na rodinnou atmosféru.

Počítač ve společnosti

Reprezentativní výpověď o těch, kdo práci s počítačem zvládají a o statusových souvislostech počítačové gramotnosti podává výzkum „Transformace a modernizace české společnosti“ (1995). Podle jeho výsledků jde o 18,5 % respondentů (z dospělé populace) a o necelé procento víc uvádí alespoň částečnou znalost.

Tab. 1 – Ovládnutí počítače podle pohlaví

(ČR 1995, řádková %, statisticky nevýznamné)

	ANO	ČÁSTEČNĚ	NE
Muži	18	21	61
Ženy	19	16	64

Rozdíly podle pohlaví se tedy prakticky neprojevují. Pokud jde o regiony, ocitá se na prvním místě Praha, na posledním jihočeský region (5,4 % ano). Význam má i velikost místa bydliště, zatímco ve městech nad 100 tisíc obyvatel přiznává znalost práce s PC 23 %, v lokalitách menších než 2 tisíce je to 8 %.

Srovnání s výsledky ze Slovenské republiky prokazuje jistou spřízněnost a podobnost „modernizačního trendu“. Úplnou znalost práce s počítačem uvádí 15,9 %, částečnou 15,1 %, PC nezvládá 69,1 % (to je více než v ČR). I na Slovensku se vyskytuje vysoká koncentrace počítačové dovednosti v Bratislavě (27,5 %) a v městech nad 100 tis. obyvatel (44,7 %). Novější údaje by možná zachytily odlišný ekonomickopolitický vývoj obou států, ale je otázkou, nakolik by to byly rozdíly významné z hlediska jistého univerzalizmu námi sledovaného fenoménu.

Data z citovaného výzkumu umožňují kontrolu celé řady dalších souvislostí, jež definují počítač nejen jako symbol modernizace, ale současně jako distinktivní statusovou charakteristiku. Zkoumání tohoto fenoménu zahrnuje několik rovin: otázka na schopnost ovládnutí počítače (ot. 23) vyjadřuje svým způsobem kvalifikační předpoklady, otázka na vlastnictví počítače (ot. 32) zahrnuje řadu dalších aspektů – vybavenost domácnosti, životní styl, fáze životního cyklu (ve vztahu k dětem), statusový symbol. V tomto datovém souboru je ovšem vybavenost domácností PC (11%) nižší než respondentem deklarovaná schopnost zacházet s počítačem (ano 18,5 %, částečně 19,2 %), takže indikátor dovedností lze chápat jako širší a reprezentativnější charakteristiku.

Tab. 2 – Vlastnictví počítače a schopnost jeho užití

1995, ČR, N = 1213, řádková %, CN = 0,34, alfa = 0,001

	Umí pracovat			
	ANO	ČÁSTEČNĚ	NE	Součet
VLASTNÍ PC	54	30	16	100
NEVLASTNÍ	14	18	68	100

Předpoklad o rozdílech mezi městem a venkovem byl statisticky prokázán (jako ostatně všechny dále komentované souvislosti), ba dokonce lze mluvit o téměř stupňovité vazbě počítačové gramotnosti na velikost místa bydliště. Od 9 % disponovaných v malých obcích do dvou tisíc obyvatel se dostáváme k více než dvacetiprocentní kapacitě v obcích nad dvacet tisíc obyvatel, přičemž v Praze deklaruje dovednost 34 % respondentů (Cn = 0,24). Evidentní je též vliv věku (Cn = 0,19), který vychází z rozdílu mezi krajními kategoriemi:

- mladí ve věku 20-29 let 26 % ano, 25 % částečně
- starší (50-59) 11 % 13 %

Z toho lze usuzovat, že i když nástup počítačů měl v našich podmínkách podobu spíše velkého skoku, šíření této dovednosti má přece jen postupný charakter s některými typickými rysy modernizačních procesů (vazba na industrializaci, generační proměny).

Nositelům tohoto modernizačního trendu je přirozeně sféra práce. Strukturální zakotvení zkoumaného fenoménu spočívá ve vazbě na indikátory profesionální pozice a kvalifikace. Vůbec nejsilnější spojení nacházíme vedle vzdělání i ve vztahu k postavení v zaměstnání (EGP10–95), když Cn = 0,46, Spearman. R = 0,47). Nejlépe jsou vybaveni dovednostmi vysocí odborníci (53 % ano) a rutinní nemanuální pracovníci (36 %). Tyto kvality lze očekávat u každého čtvrtého podnikatele, na úrovni dělníků jsou tyto schopnosti zastoupeny jen velmi málo (5 %). Rozložení znalostí mezi hlavními sektory svědčí o převaze počítačově kvalifikovaných u státního sektoru (36 %) a u soukromého sektoru (31 %), nejméně jich pracuje v družstvech (6 %) a jako samostatní podnikatelé bez zaměstnanců (5 %). Podobně platí, že nejvyšší míru schopností na tomto poli vykazují vyšší řídicí pracovníci (vedoucí vedoucích), a to ze 47 %. V největší skupině řadových pracovníků (tvořili 84 % vzorku) byla zaznamenána úroveň dovedností 16 %.

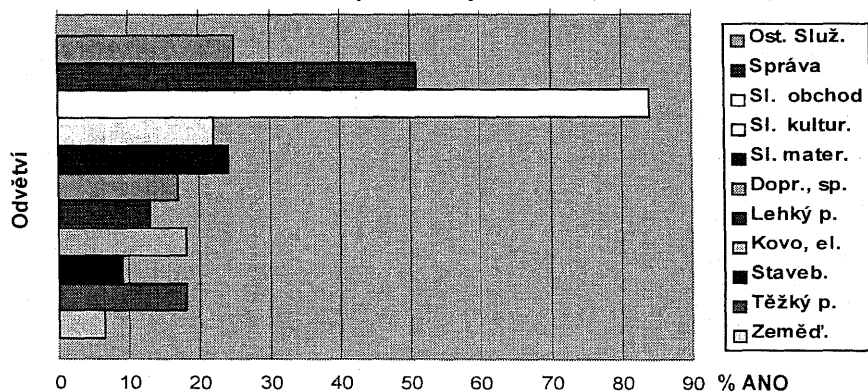
Výsoce signifikantní vztah byl zjištěn i v porovnání odvětví (Cn = 0,37). Mezi počítačově modernizovaná odvětví patří například:

- obchod (služby) 84% ano
- správa, ozbrojené složky 51 %

Mezi „zaostávající“ s ohledem na podíl kvalifikovaných se zatím řadí:

- zemědělství 7 %
- stavebnictví 9 %

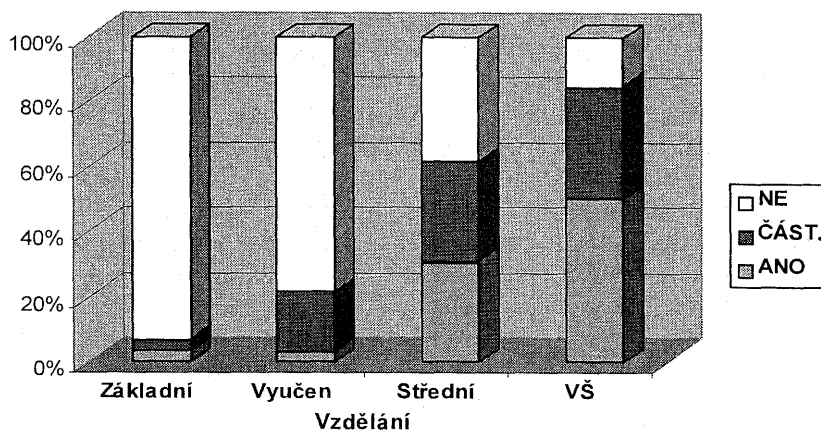
Ovládnutí počítače podle odvětví

Uvedené údaje můžeme kontrolovat zařazením dalších proměnných do analýzy. Výsoce průkazná je například korelace dovednosti se stupněm složitosti práce ($C_n = 0,38$, Spearman $R = -0,39$).

Korelace se vzděláním je natolik silná, že možná leckoho překvapí, kam dosud počítače nedorazily, kde dosud nevznikla širší potřeba doplnit složku kvalifikace. Výsledky třídění předkládáme v grafu, když C_n činí 0,5 a Spearmanův $R = 0,55$. Mezi lidmi s vysokoškolským vzděláním dnes disponuje alespoň částečnou znalostí počítače 83 % jedinců.

Ovládnutí počítače podle vzdělání

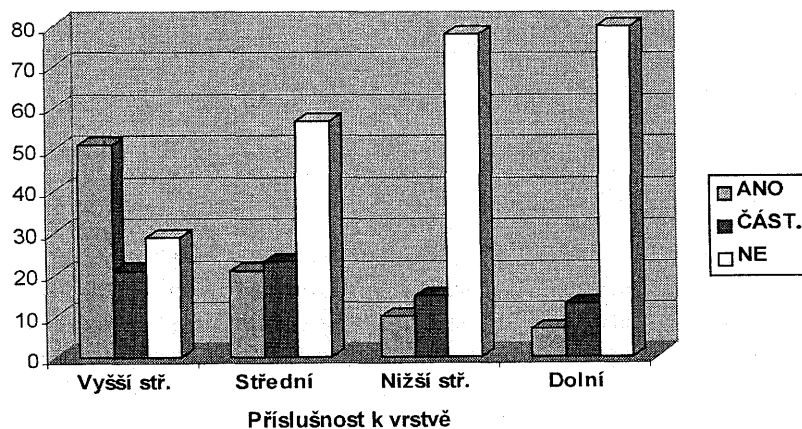
Data uvedeného výzkumu nabízejí navíc odpověď na otázku, které obory vzdělání stimulují rozvoj uvažovaných dovedností. Handicapem je obecné zaměření (7 % ano), na druhé straně se do pásma statisticky průkazné odchylky dostává zaměření ekonomické (65 %) a samozřejmě především inženýrské (84 %). Mírně vyšší kvalifikaci na tomto úseku vykazují ovšem také absolventi oborů společenskovedních (sice 58 %,

avšak u humanitních jen 35 %), přírodovědných (39 %), bezpečnostních (48 %), právních (37 %). Z tohoto pohledu může být překvapením nikterak výrazná pozice absolventů oborů technických. Můžeme však očekávat, že generační obměna tyto proporce přinejmenším vyrovná. Přes vysokou hodnotu koeficientu kontingence (0,46) soudíme, že primární bude přece jen dosažený vzdělanostní stupeň. V těchto velkých šetřeních je sotva možné zjistit podrobněji, co deklarovaná schopnost ovládat počítač znamená.

Ovládnutí počítače se sdružuje nejen se základními indikátory pracovní pozice, ale – díky nim – také s celkovým sociálním postavením. Všimneme si korelace se zařazením na společenském žebříčku, která je vysoce signifikantní ($C_n = 0,28$, Spearman $R = 0,27$). Z desetistupňové škály zůstává nejvyšší příčka prakticky neobsazena a ono „špičkové“ 1 % populace v ovládnutí počítače významněji nevyčníká (22% ano). Přesto již na pozici 3 (vyšší střední) zjišťujeme 43 % disponovaných a vlastně všechny čtyři nejvyšší vrstvy se ocitají nad průměrným procentem. U nejnižší vrstvy uvedla příslušnou dovednost pouhá dvě procenta dotázaných. Až na výše uvedenou výjimku jde tedy o velmi plynulý přechod.

Syntetičtější pohled při užití původně pětistupňové škály subjektivního sebezařazení nabízíme formou grafu ($C_n = 0,29$).

Ovládnutí počítače podle statusu

Schopnost pracovat s počítačem souvisí samozřejmě také s příjmem ($C_n = 0,29$), rozdíl mezi nejvyšší a nejnižší příjmovou kategorií (při využití šesti skupin) činí 48 % ku 9 %. Zřetelná vazba na vzdělání pak signalizuje pravděpodobnost výskytu korelace se způsobem trávení volného času. Z hlediska rozlišených kvalitativních stupňů (rovněž 6) představuje rozdíl mezi krajními kategoriemi dokonce 68 % ku 3 % při $C_n = 0,43$, Spearman $R = -0,46$. Sotva lze tedy počítačům přisuzovat apriori jakoukoli úlohu například ve smyslu „devastace“ kulturních vzorců. Spíše naopak: schopnost ovládat počítač můžeme pokládat za poměrně spolehlivý indikátor, ba možná predik-

tor sociálního postavení jedince ať už jde o jeho vzdělání, pracovní pozici, příjem, kulturní úroveň a celkový sociální status. Jakmile se ovšem elementární gramotnost na tomto úseku – např. díky výuce již na základní škole – rozšíří, váha tohoto ukazatele poklesne. Vyjádřeno poněkud metaforicky, počítač stihne v sociologických analýzách stejný úděl jako svého času vysavač nebo barevný televizor, jejichž vlastnictví působilo zpočátku také silně distinktivně.

Sociologická analýza si samozřejmě může klást další otázky a zkoumat, nakolik se ovládnutí počítače promítá i do sféry názorů a postojů. I tady je ovšem třeba brát v potaz, že jde o souvislost zprostředkovanou právě základními statusovými charakteristikami. Na deskriptivní úrovni můžeme najít několik signifikantních asociací, přičemž několik se jich týká **názoru respondenta na vývoj společnosti od roku 1988:**

	Podíl ovládajících počítač	Cnorm
Svoboda jednotlivce se rozhodně zvětšila	27 %	0,20
• zmenšila	3 %	
Možnost seberealizace se rozhodně zvětšila	28 %	0,23
• spíše zmenšila	4 %	
Možnost vysoké životní úrovně se rozhodně zvětšila	34 %	0,28
• rozhodně ne	6 %	
Jistota do budoucnosti – rozhodně ano	34 %	0,23
• rozhodně ne	13 %	
Spokojenost s životem – rozhodně ano	33 %	0,25
• spíše ano	25 %	
• spíše či rozhodně ne	10 %	

Vyjádřeno souhrnně, občané upřednostňující kvalitu života před r. 1989 uvádějí alespoň částečnou znalost práce s počítačem ve 34 %, naopak ti, co preferují současný život, jsou takto disponováni již v polovině případů (Cn = 0,26). Ovládnutí počítače zajistí samo o sobě spokojenost nezvyšuje, jde tu spíše o skutečnost, že k „vítězům“ sametové revoluce patří spíše lidé vzdělaní, na vyšších profesních pozicích atd.

Respondenti znalí práce s počítačem projevili příznivější postoje k sociální transformaci i k modernizaci společnosti. Více než dvě třetiny z nich se stavěly za modernizaci (mezi „negramotnými“ jen třetina), transformaci podporovala polovina z nich. Při kombinaci obou hledisek se tyto respondenti objevovali významně častěji v typu „pro oba trendy“ (45 %) a méně jich mezi odpůrci (27 %). Odlišnost od „negramotných“ se zvýraznila (Cn = 0,32): ti nekvalifikovaní nejčastěji odmítali oboje, je zde i náznak lepšího vztahu k modernizaci.

Zvládnutí počítače je výrazem aktivního přístupu k vlastnímu životu, který se promítá do některých dalších postojů. Respondenti ovládající počítač mají častěji v životních plánech založení soukromé firmy nebo zaměstnání u soukromé společnosti. Z třídění 2. stupně vyplývá také spíše pozitivní hodnocení situace v zaměstnávajících podnicích, alespoň pokud jde o jistotu, efektivitu i možnost kariéry.

Tyto postojoyé struktury se promítají i do politické orientace. Mezi voliči politických stran se jako počítačové „vyspělejší“ jeví příznivci

• ODS	29 % ano	23 % částečně
• ODA	21%	29 %

Nejhůře disponovaní jsou voliči nerozhodnutí (jen 9 % ano), $C_n = 0,25$. Totéž platí i o reprezentantech politického „středu“ (15 % ano) směrem doleva (až k 10 %). Zastánci jasné pravice deklarují schopnost ze 47 % ($C_n = 0,25$, Spearman. $R = -0,22$).

Kdybychom měli provedenou sekundární analýzu uzavřít, mohli bychom shrnout, že:

- práce s počítačem výrazně rozšiřuje dosažený stupeň vzdělání a tvoří součást kvalifikace pro vyšší profesní pozice, a to v mnoha oborech,
- stává se součástí komplexu statusových charakteristik s přesahem do sféry ekonomické (příjem) i kulturní (volný čas),
- naznačuje postavení jedince v procesu sociální transformace a v koincidenci se spokojeností se promítá i do společenských a politických postojů,
- představuje zatím poměrně svěbytný prvek v promodernizační orientaci.

Na druhé straně nelze přehlédnout, že i u skupin v jistém smyslu „defavorizovaných“ (at' ve smyslu sociálního postavení, oboru činnosti, odvětví) nacházíme nezanedbatelné zastoupení těchto dovedností. Lze proto očekávat jistý **tlak na univerzalizaci** sledovaného jevu, což je možné dokumentovat již prakticky minimálním rozdílem mezi muži a ženami (při vědomí hrubé míry indikace, která nevyjadřuje kvalitu ovládnutí počítače).

Nepřímo se tak potvrzuje náš záměr sledovat podrobněji způsoby využití počítače. S ohledem na zjištěné souvislosti zřejmě nebude stačit pojetí počítače jen jako jakéhosi vnějšího statusového symbolu. Jako plně odůvodněný se jeví původní záměr našeho projektu sledovat dopady invaze počítačů ve sféře života rodiny, jejího životního stylu a rutinních každodenních aktivit lidí. Paradoxně se to, co původně vystupovalo spíše jako atribut práce, právě v tomto kontextu může změnit v „nezávisle“ proměnnou.

V tom lze mimochodem vidět obranu proti možným námitkám z tábora odpůrců velkých kvantitativních šetření, kteří by se možná vytasili s argumentem, že stejnou sestavu tabulek a korelací by bylo možno pořídit při využití indikátorů typu „nosíte pravidelně kravatu?“. My bychom mohli hypoteticky kontrovat právě tím, že kravatu doma obvykle odkládáme, kdežto vlivu počítačové technologie – např. i na způsob myšlenkové reflexe světa – se tak snadno zbavit nelze.

Počítač v organizaci

Zatímco ještě donedávna byl přístup k počítačům vyhrazen pouze podnikům, které unesly vysoké náklady spojené s pořízením a provozem velkého počítače, je v současné době téměř problémem najít organizaci, která by nebyla vybavena alespoň jedním personálním počítačem. Význam PC je dán tím, že svým výkonem a rozsáhlým spektrem možností využití odpovídají potřebám malých i velkých organizací,

jsou cenově snadno dostupné, jsou snadno ovladatelné, nemají zvláštní požadavky na instalaci, jsou slučitelné do lokálních sítí, mohou být vstupem do sítí externích, umožňují zpracovávat informace přímo v místě jejich vzniku.

PC pronikly do všech resortů, oborů i organizací a způsob jejich využití je prakticky neomezený. Jediným limitujícím faktorem jsou finanční prostředky na zavedení informačních systémů a kvalita jejich uživatelů. Při rozboru podnikatelské činnosti a zisků v jednotlivých odvětvích lidské činnosti bylo zjištěno, že výrazně narůstá poměr informačních technologií ať už jako produktů či užitých technologií v rámci výrob, obchodních operací, či v jiných oblastech činností. Zatímco před patnácti lety klasické technologie (strojírenství, doprava, energetika) představovaly 75 % v oblasti pracovních aktivit a informační technologie tvořily přibližně 10 %, v současné době se informačními technologiemi (ať už jako uživatelé nebo jako tvůrci) zabývá 75 % obyvatelstva.⁷⁾

Uživatelé v organizacích tvoří co do požadavků kladených na výpočetní techniku velmi různorodou skupinu – od elementárních činností (např. práce s textem) až po složité a rozsáhlé řídicí systémy. Liší se i co do uživatelských předpokladů, kvalifikačních nároků i schopností spolupracovat při návrhu a zavádění systému a posléze při jeho obsluze a využívání.

Výsledky sondáže v několika českých firmách zabývajících se profesionálně informacemi signalizují stoupající důraz na tvořivost, i když v organizaci nejsou vždycky dostatečně vytvořeny podmínky pro její podporu a stimulaci. Zůstává proto otázkou, nejde-li o jednostrannou adaptaci na komunikaci s informačními prostředky místo o přizpůsobení komunikačních cest potřebám lidí. Na jednotlivce je vyvíjen výrazný tlak, vysoké nároky není schopný akceptovat bez systematického sebevzdělávání. Mělo by docházet k poklesu autoritativních metod řízení a k rozvoji sebeřízení v závislosti na identifikaci pracovníků prioritními cíli firemní kultury, hierarchická struktura řízení se leckdy mění v nehierarchickou, i když si ponechává některé prvky té původní. Ve firmách se často soustřeďuje značný vysoce kvalifikovaný a specializovaný pracovní potenciál, zaměřený na efektivitu předávání informací; v rámci implementovaných systémů jednotlivci posléze mění i své komunikační návyky.

Při realizaci systémů i při hodnocení efektů velmi záleží na klimatu ve firmě, na ochotě a schopnosti pracovníků od vedení až po administrativu přijmout změnu navykého způsobu práce. Starší členové managementu se někdy účasti při zavádění PC vyhýbají proto, že problematiku neznají a delegují raději úkoly na jiné pracovníky, i když nemají kompetenci k rozhodování. Podpora ze strany vedení nebývá jednoznačná, zejména proto, že uplatněný systém vyžaduje zásadní změnu stylu řídicí práce. Jestliže akce probíhá na základě spíše povinné účasti, otvírá se prostor pro pasivní rezistenci. Pocítí-li pracovníci nedůvěru vedení organizace k zaváděnému systému, intuitivně reagují hledáním tzv. objektivních příčin, pro které nelze určité záměry realizovat.

Zkušenosti ze zavádění výpočetní techniky v organizacích totiž ukazují, že profesionální využití PC představuje pro pracovníka velkou změnu, na kterou může reagovat negativně. Platí to zejména tehdy, když vyžaduje zvýšení úsilí, iniciativu a rekvalifi-

⁷⁾ Údaje se vztahují k průmyslově nejvyspělejším zemím.

kaci – prostě změnu navyklého „bezpečného“ chování, jednání a myšlení. Tato skutečnost souvisí i s minulým systémem tzv. doživotních pracovních jistot a jistot sociálních, takže ne všichni pracovníci jsou schopni či ochotni se rekvalifikaci podrobit.

U některých, zejména řídicích profesí se může objevit přesytení a zahlcení informacemi, někde vede použití ke snížení kvality obsahu a organizace práce. Jiní pracovníci se obtížně podřizují softwaru, do něhož nemohou zasahovat. Předpovídané destruktivní působení počítačů na lidskou psychiku se však ve větším měřítku neprojevalo, nebo nebylo zatím v odborné literatuře uvedeno.

Základním požadavkem pro efektivní využívání PC je, aby všichni zaměstnanci, kteří se dostanou do styku s novou technikou, byli na práci dostatečně a v předstihu připraveni, mohli na instalovaných PC okamžitě začít pracovat. Nedochozí tak k ekonomickým ztrátám a možnosti vzniku stresových situací jsou omezeny.

Počítač v domácnosti a rodině

Rozšiřování PC v organizacích je paralelně provázáno jejich vstupem do domácností, zatím ještě spíše pro základní použití než pro multimediální fungování. Motivy, pro které jsou zakoupeny, bývají trojího druhu: jde o rozšíření pracovní činnosti do domácího prostředí, o možnost bavit se počítačovými hrami a dopřát tento druh zábavy dětem, nebo také o potřebu manifestovat jistou společenskou úroveň. Počítač se tak stává u jisté skupiny populace symbolem vysoké životní úrovně a spotřeby, podobně jako tomu kdysi bylo s barevnou televizí, mrazničkou, HiFi soupravou.

V každém případě patří ve vyspělých zemích osobní počítač k poměrně obvyklému vybavení – v USA připadá na 35 % domácností, což je číslo, ke kterému má Evropa dospět až ke konci století – zatím se ve vyspělých evropských zemích pohybuje kolem 20 %. V našich podmínkách došlo k závratnému nárůstu prodeje osobních počítačů teprve v 90. letech, protože předtím se na našem trhu prakticky nevyskytovaly, nebo jen velmi omezeně.

Zato období 1992-93 bylo skutečným boomem a i když později poptávka poněkud poklesla, stále se odhaduje na roční nárůst kolem 17 %, což je asi o 10 % víc, než v západních zemích. Přispěla k tomu široká nabídka i podstatný pokles jejich ceny.⁸⁾

Výsledky dotazníkové ankety mezi žáky základních škol a jejich rodiči ve Zlíně svědčí dokonce o nadprůměrné vybavenosti osobními počítači v některých specifických regionech: 40 % respondentů (rodiny se školními dětmi reprezentují spíše střední generaci) ho vlastní, 11 % má PC běžně k dispozici a méně než polovina, tj. 49 % odpověděla, že přístup k výpočetní technice nemá. Tato čísla neodrážejí reálnou situaci celé populace už proto, že anketa proběhla v místě, které vzhledem k vysokému stupni podnikání a podnikavosti jistě není typické. Nicméně 62 % respondentů z řad rodičů odpovědělo, že někdo ze členů rodiny počítač používá v zaměstnání, takže údaj o skutečné absenci možnosti využívat PC je ještě nižší, cca 38 %. Podle třídění 2. stupně používají PC v zaměstnání častěji rodiče s vyšším vzděláním a ti, co podnikají. K uživatelům patří vyšší procento žen (matek), což lze vysvětlit jejich profesním zařazením, především zaměstnáním v administrativě.

⁸⁾ J. DUFFKOVÁ: cit. stat', str. 57, 61.

Výběr respondentů pro hloubkové polostandardizované rozhovory v rámci našeho grantu předpokládá vlastníctví počítače a to, že i v zaměstnání ho používá alespoň jeden z dospělých členů rodiny. Doba vybavení domácnosti PC se ve výše citované anketě pohybovala od šesti měsíců (5 %) až po více než čtyři roky (13 %), s maximem odpovědí mezi jedním až třemi roky. Stejná kategorie (61 %) převažuje i u respondentů rozhovorů. Většina odpovídajících tedy vlastní počítač dostatečně dlouho, aby mohla kvalifikovaně odpovědět na otázky podle vlastních zkušeností.

Uvést značku (typ) počítače dělalo potíže zejména respondentkám, tedy uživatelkám ženám. V rozhovorech ji znaly jen dvě ze šesti odpovídajících, a to byly profese projektantky, ovšem ani muži neprojevíli suverénní jistotu. Odpovědi je tedy třeba přijímat spíše jako nezávaznou informaci o tom, že počítač se už postupně stává domácím spotřebičem, u kterého se znalost technických parametrů příliš nedá předpokládat. Nebo jde o počítače neznačkové, kterými je český trh zaplaven. Výjimku tvoří ti, pro které je práce s počítačem koníčkem nebo přímou součástí profese, jak tomu bylo u některých respondentů rozhovorů (projektanti, programátoři, projektoví manažeři).

K těm, co už počítač v domácnosti mají, by mohli přibýt podle ankety v blízkém výhledu noví majitelé (22 % dotazovaných), u dalších rodin se pořízení nepředpokládá (41 %), i když by zájem byl u 23 %. Lze tedy počítat spíše s obnovou vybavení u stávajících vlastníků, což potvrdil i soubor dotázaných v rozhovorech, z nichž uvažuje reálně o koupi nového PC 53 %. Důvodem pro takové rozhodnutí je přání mít výkonnější hardware, aby odpovídal nárokům dokonalejšího softwarového vybavení. Poptávka těch, kteří toužili mít doma výpočetní techniku a disponovali potřebnými finančními prostředky, již zřejmě byla většinou uspokojena a další zájemci už geometrickou řadou přibývat nebudou.

Že počítač zatím nepatří k standardnímu vybavení domácnosti průměrné české rodiny, soudí oprávněně 48 % respondentů ankety a optimismem nehyřili ani interviewovaní vlastníci. Podle nich se osobní počítač stane do konce století běžným asi pro 60 %, ovšem bude to platit jen pro některé skupiny populace, především pro vyšší příjmové kategorie, nebo pro ty, kdož využívají domácí PC k výkonu povolání.

Do svých domácností zavádějí počítač nejčastěji lidé, pro které je domov zároveň pracovištěm, což bývají nejrůznější podnikatelé, svobodná povolání nebo profese, u nichž není zaměstnání vymezeno striktním příkazem trávit všechnu pracovní dobu na pracovišti a mohou ji kombinovat s prací doma. Ti, co počítač vlastní, ho většinou používají i v zaměstnání.

Uživatelé PC jsou podle údajů z různých zdrojů údajně většinou všichni členové domácnosti, včetně dětí předškolního věku. V anketě to bylo 26 %, v rozhovorech dokonce 75 %, a to devět z deseti otců a devět z dvanácti matek.

Časová frekvence užívání je ve zkoumaných rodinách poměrně vysoká: nejčastěji bylo uvedeno 1-2krát týdně, více používají počítač ženy a děti; u žen šlo ze 30 % o „několikrát týdně“, což ovšem odpovídá skutečnosti, že pro tři respondentky je to součást povolání vykonávaného doma. Ženy reprezentovaly zároveň i opačný pól, tři nepoužívají PC nikdy.

Kromě frekvence byl u využití počítačů zkoumán i charakter a významnost prováděných činností. Diferenčním faktorem se podle předpokladů ukázal věk, u dětí po-

chopitelně převažují hry. Z respondentů ankety to uvedlo 38 %, z ostatních prací je to u dospělých psaní textů (35 %), grafické práce a kreslení (20 %), výpočty (19 %) a účetnictví (18 %).⁹⁾ Ani u dětí však nejde jen o počítačové hry, ty vyspělejší přecházejí kupř. na kreslení, i když hry preferují. Náročnost využití PC je v přímém vztahu k povolání: administrativní práce na nich vykonávají kupř. v sondě oslovení podnikatelé nebo lékařka se soukromou praxí, grafické projektování, složité výpočty nebo komunikace s Internetem byly doménou programátorů a projektových manažerů.

V průběhu vlastnictví počítače došlo v některých sledovaných rodinách v používání ke zvýšení náročnosti, a to u dětí i dospělých. Bylo to způsobeno nárůstem dovedností, zapojením na Internet a tedy nově získanými možnostmi komunikace, nebo zavedením dalších programů a tabulkových procesorů. I ti respondenti, kteří nepozorují žádnou změnu, pokud jde o charakter činností, konstatují větší rutinu v ovládání počítače.

Podle dosavadních zkušeností se zdá, že počítač poskytuje oboustranně zajímavou a přijatelnou platformu pro komunikaci rodičů s dětmi. Počítačová gramotnost rodičů zvyšuje přirozeným způsobem jejich autoritu v očích dětí. Je-li naopak dítě tím, kdo počítač zvládá zatímco rodiče nikoli, stírá tento fakt jasnou a ostrou hranici autoritativního přístupu s vyznačenou dominancí a submisí mezi generacemi v rodinách s autoritativním výchovným přístupem a může působit jejich sblížení.

Počítač otevírá široké spektrum trávení volného času pro různé věkové kategorie, typy osobností, zájmové orientace, intelektové úrovně. Je to zároveň činnost, která, alespoň zpočátku, navozuje podobnou situaci jako trávení volného času u obrazovky, takže děti vnímají počítačové hry jako možnost vstoupit aktivně do interakce s „něčím jako TV“. Snad i proto přistupuje dětská populace do interakcí s počítačem zcela bez zábran.

Pokud jde o rodinnou atmosféru, zdá se, že v žádném případě vliv PC nelze zobecnovat. V některých rodinách může být partner přes stálý kontakt s počítačem vnímán jako domácí typ a „je dobře, že je doma“, jinde jako introvert, asociál a pasivní pečovatel. Někde je počítačově gramotné dítě zdrojem radosti a pýchy rodičů, jinde je vnímáno jako líné. Z těchto zdrojů se samozřejmě odvíjí celkové rodinné klima.¹⁰⁾ Obavy z toho, že zájem o počítač by děti mohl vést k problémům v chování, přerůst v gamblersství nebo jednostranné vnímání reality, sdílí v anketě 56 % rodičů, nicméně vlastníci počítačů méně než ti, kteří se o podobných nebezpečích jen dočítají. Zároveň si však mnozí uvědomují, že ovládnutí počítače otvírá cestu k užitečným dovednostem (26 %).

Částečné riziko pro děti, především počítačových her, uznávají také rodiče – respondenti rozhovorů (61 %), zatímco za bezpředmětnou označilo takovou starost jen 38 %. Řešení případných negativních vlivů využívání PC na děti vidí především v důsledné výchově dětí v rodině, v jejich pověřování jinými úkoly a povinnostmi, v postupném přechodu od jednoduchých počítačových her k náročnějším na logické myšlení a v samozřejmé eliminaci her silně agresivních. Záleží na vedení dětí rodiči tak,

⁹⁾ Údaje v procentech jsou u rozhovorů vzhledem k malému počtu respondentů pouze ilustrativní; význam mají odpovědi každého jednotlivce.

¹⁰⁾ L. ŠULOVÁ, *Počítač a rodina*, cit. sborník, str.117 – 130.

aby počítač přinesl v rodině zpestření volného času a získání nových dovedností. Některé pozitivní předpoklady zůstávají zatím nedoceny, na rozdíl od odborníků nevidí podle získaných odpovědí rodiče v počítači komunikační pojitko mezi generacemi a prostředek k rozšíření celkové vzdělanosti.

Počítačová vzdělanost a její perspektivy

Vzdělání je prvkem velmi dynamickým a sám pojem gramotnost je v souvislosti s vývojem společnosti obecně a konkrétně s vývojem výpočetní techniky ve své základní podobě dávno překonán. Hranice gramotnosti a ngramotnosti se v jednotlivých společenstvích nutně kvantitativně i kvalitativně liší a její konkrétní definování musí probíhat neustálými obměnami odpovídajícími proměnám společnosti a jejího života. Při úvahách o tom, co by nemělo chybět v základním „balíku“ gramotnosti současné civilizace a její blízké očekávané budoucnosti, se nutně muselo narazit na otázku počítačů, tedy na tzv. počítačovou gramotnost. Ačkoli se prozatím názory na konkrétní vymezení počítačové gramotnosti dosti odlišují, zdá se, že alespoň v současnosti by plně postačovalo její chápání ve smyslu sumy uživatelských znalostí a dovedností k ovládnutí základních funkcí počítače. Ovšem tím, jak se bude vyvíjet počítačová a komunikační technika, jak bude pronikat stále více a více do každodenního života, nepochybně porostou i nároky na počítačovou gramotnost, protože bez ní by se člověk nebyl schopen uplatnit ve všech svých hlavních rolích v dané společnosti.

Třebaže nikdo z respondentů rozhovorů nevedl, že vnímá PC jako výrazný prostředek ke zvyšování znalostí, přesto se všichni s pojmem „počítačová gramotnost“ setkali a dovedou si ho vysvětlit. Představují si pod ním základní komunikaci s počítačem, ovládnutí základních úkonů nezbytných k uživatelskému použití a všichni ji považují za významnou kvalifikaci pro současný stupeň technického a společenského rozvoje.

S požadovanými dovednostmi se víceméně vyrovnali všichni respondenti. Rodiče, odpovídající v anketě přiznali téměř z poloviny primát ve znalostech dětem, třetina vidí situaci opačně (dospělí pomáhají dětem v ovládnutí PC), zbytek ji hodnotí jako vyrovnanou. Respondenti rozhovorů, většinou aktivně domácí počítač využívající, vidí situaci poněkud jinak. Z rodiny ovládají počítač nejlépe muži, otcové nebo dospělí synové, ženy maximálně na stejné úrovni jako muži (pokud v rodině nějaké jsou), nebo zvládají lépe jen určitý druh činnosti. Děti umějí víc než rodiče, pokud jsou dospělí a mají relevantní profesní kvalifikaci nebo pokud jde o speciální užití, jako jsou hry nebo kreslení.

Respondenti obou použitých sociologických výzkumných technik – ankety i rozhovorů – se shodují v názoru na nezbytnost výuky výpočetní techniky na školách. Podle výsledků ankety by mělo jít spíše o nabídku volitelného předmětu, pro kterou by se mohli žáci dobrovolně rozhodnout (55 %), z účastníků rozhovorů mají stejný názor pouze dva. Ostatní pokládají za nezbytné učit základy výpočetní techniky jako povinnou součást učebních plánů (anketa 39 %, rozhovory 84 %), a to už na 2. stupni zá-

kladních škol všech typů. Budování počítačových laboratoří by proto podle nich bylo žádoucí přímo na základních školách, pouze jeden respondent by situoval laboratoř až na střední školu. Pro povinnou výuku základů informatiky se častěji vyslovují ti z respondentů ankety, kteří sami počítač používají v zaměstnání (o 8 %). Podpora organizovaných forem rozvoje dovedností tohoto typu je ovšem zásadní u většiny populace.

Expertní rozhovory s učiteli předmětu základy informatiky přiblížily praxi, podle které výuka počítačů probíhá. Na základních školách jako zvláštní předmět nebo v rámci matematiky, obvykle od 6. nebo 7. třídy, na gymnáziích čtyřletých a šestiletých ve všech ročnících. Laboratoře výpočetní techniky fungují na všech zkoumaných školách a podle názoru respondentů má většina škol možnost je zřídit. Veřejná centra s výpočetní technikou by měla být doplňkem kupř. pro děti, které mimo školu nemají k PC přístup. Asi 40 % žáků má už při zahájení práce s počítačem nějakou zkušenost – tento odhad se ale vztahuje k pražské populaci. Větší zájem o výuku projevují chlapci.

Zajímavé poznatky poskytuje srovnání s názory učitelů, kteří na podobné otázky odpovídali rámci sociologického výzkumu ve Zlíně.¹¹⁾ V porovnání s rodiči a kolegy, kteří informatiku učí jinde, jsou skeptičtější i vůči výuce počítačů – jen 23 % by ji chápalo jako povinnou (68 % dobrovolná). Laboratoře při školách by budovalo 86 %, jiná počítačová centra „jen“ třetina. Třetina také nemá strach z možnosti narušit „zdravý rozvoj“ dětí, zbytek projevuje určité obavy. Názor na využití odborně vedených kroužků se shoduje s rodičovským – 73 % rozhodně pro, 27 % pro ty, co nemají jinou možnost.

Vybavenost domácnosti počítačem je u zlínských učitelů informatiky zhruba na úrovni jiných rodin, ale těch, co uvažují o koupi, je o něco méně. Pokud by k ní došlo, využití počítače by bylo zhruba stejné jako u ostatní veřejnosti. Častěji by byly využity: grafika (64 %), texty, výpočty (59 %). Uživatelská úroveň učitelů by tedy zřejmě byla o něco vyšší stejně jako frekvence použití.

Podobná anketa byla provedena pro srovnání ještě jednou u posluchačů doplňujících si vzdělání na Pedagogické fakultě v Ústí nad Labem. Šlo o pedagogy, kteří nejsou specialisty na výuku základů informatiky. Od zlínských respondentů se lišili v několika ukazatelích: kratší dobou praxe (nejčastěji 1 – 3 roky), aprobací na humanitní předměty (dějepis, zeměpis) a převážnou lokalizací školy v menších obcích do 10 tisíc obyvatel. To pravděpodobně určilo i odlišnosti další: vlastnictví počítače je spíše výjimečné (14 %) a také odhad počtu PC v rodinách žáků je podstatně nižší (asi 5–10 %).

Přesto má většina odpovídajících učitelů i na severu Čech možnost s počítačem pracovat, protože je k dispozici ve škole (78 %). Pokud jde o pojem „počítačová gramotnost“, chápou ho obdobně jako jejich zlínské kolegové a podobně preferují výuku základů informatiky jako volitelného předmětu na 2. stupni základní školy. Zřízení laboratoří výpočetní techniky je mimoškolními institucemi častěji situováno na mimoškolní instituce. Za hlavní překážku rozšíření výuky PC na školách považují postgraduanti nedostatek finančních prostředků (57 %), a proto také není v mnoha školách zavedena. Tam, kde funguje, jde především o předmět volitelný od 7. ročníku. Alespoň

¹¹⁾ Soubor učitelů tvořilo 22 žen a 1 muž, třetina ve věku 31 – 40 let, zbytek starší – složení podle aprobací 59 % matematika a technické obory, 23 % společenskovední obory a 18 % přírodovědné.

jistou rizikovost počítačových her vnímá 64 % respondentů. Odlišný sociálněekonomický charakter Zlína a severočeského regionu se promítl zejména do nižší vybavenosti domácností učitelů i žáků výpočetní technikou a skepsí k možnosti zavádět potřebné laboratoře přímo na školách. I při malém počtu respondentů můžeme tyto odlišnosti konstatovat, přičemž se zdá, že výsledky z Ústí jsou bližší průměrné české populaci. Celkově tedy lze počítat – přes jistou opatrnost učitelů v otázkách zavádění počítačů – s vyšší úrovní dovedností u této skupiny. Zhruba čtvrtina učitelů ochotných kooperovat na využívání počítačů je příslibem: v severních Čechách nešlo o skupinu specialistů.

Současnost a perspektiva

Naše analýza problémů kolem zavádění výpočetní techniky v naší společnosti byla v podstatě interdisciplinární, teoretickoexplorativní a pilotní studií spíše otevírající některé otázky. Výsledky empirických sond v tomto směru nanejvýš potvrzují plauzibilitu naznačených hypotéz: nechtějí konkurovat velkým průřezovým šetřením, zkoumají možnosti využití jemnější kvalitativní metodologie zkoumání postojů a zkušeností uživatelů, a to především v kontextu rodiny a jejího životního stylu.

Výběr respondentů byl ale zároveň cílený tak, aby zachytil pohled na počítač z různých stran, z perspektivy různých aktérů: rodičů, dětí, učitelů, uživatelů, vlastníků PC i těch, kteří zatím stojí jaksí mimo. I přes povinnou opatrnost lze tedy formulovat určité poznatky.

Patří k nim konstatování, že osobní počítače jsou chápány jako významný fenomén současného světa, jehož uživatelské ovládnutí se pro příští století stane všeobecnou součástí vzdělanosti a mladá generace by ji měla zvládnout už v rámci školní výuky. Vybavování domácností osobními počítači má progresivní tendenci, a i když se projevuje určitá „nasyčenost“, přesto bude rodin s počítačem přibývat. Využití PC ukazuje, že se stává sice náročnějším, ale přesto domácím spotřebičem, plnicím za účasti většiny členů rodiny spíše rutinní pracovní úkoly, nebo je partnerem v zábavných hrách. Tomu odpovídá také převládající „zaučenost“ uživatelů, která je podstatně častější než řízená, systematická příprava.

Z dosavadních poznatků nevyplývá, že by se přítomnost počítače v rodině negativně promítla do partnerských vztahů nebo do vztahů mezi rodiči a dětmi. Případnému nebezpečí jednostranného vývoje dětí, vedoucímu k počítačovému gamblerství, je možné čelit vhodnými výchovnými zásahy. Pokud jde o potenciální ztrátu autority rodičů v důsledku malé počítačové gramotnosti, k té zatím masově nedochází. Střední generace už dost základy práce s počítačem zvládá a rychle dohání potřebnou dovednost, protože práce s počítačem se stala ve většině organizací nezbytnou součástí řady administrativních a hospodářských činností. V tom není ani zásadní rozdíl mezi muži a ženami. Podstatně více diferencujícím faktorem je povolání a profesní zařazení; podle charakteru pracovních úkolů se ženy častěji zabývají rutinními pracemi, zatímco muži tvořivějšími. Korelace s uživatelskými znalostmi PC je významná u věku, vzdělání, profesního zařazení, ekonomického sektoru a velikosti lokality, jde tudíž o výraznou komponentu sociálního statusu.

Řešený grant přinesl aktuální sociologické poznatky o užívání PC v rodinách, o typech uživatelů a nárocích na rozšíření základních uživatelských dovedností jako součásti vzdělání podstatné části generace dnešních školáků. Zároveň jsme si potvrdili, že výpočetní technika je dynamický a mnohostranný fenomén, jehož jednostranné chápání působí jako latentní riziko. O tom, že výpočetní technika je pojímána v našich podmínkách téměř výhradně jako technický, technologický nebo úzce informační jev, nás přesvědčila obsahová analýza odborných časopisů za rok 1995: sociologická, sociálněpsychologická nebo vůbec obecně „lidská“ dimenze se v nich neobjevuje.

Navíc také v terminologické oblasti schází zatím přesnější výklad některých pojmů a sociolingvistická obsahová analýza literatury o PC a komunikace uživatelů s přístrojem nebo jinými uživateli počítačových sítí otevírá novou oblast jazyka. Jeho nositelé mohou vytvářet svébytnou subkulturu.

Určité náměty pro další úvahy o zkoumaném tématu (a pro specializovaný výzkum) se týkají všech společenských rovin. Česká společnost reaguje ve svém globálním vývoji na rozvoj informačních technologií a jejich vliv přispívá k diferenciaci sociálního statusu a životního stylu. Nemáme však zatím dostatek zpráv o tom, jakým způsobem tyto procesy probíhají. Vývoj výpočetní techniky je svébytný jen do určité míry, neboť svým hardwarem i softwarem musí do určité míry respektovat schopnosti uživatelů: hledá se mez adaptability člověka a toho, co vlastně používáním komputera získává a naopak ztrácí (i z hlediska své existenciální jistoty). Zavedení výpočetní techniky mění složení a organizaci pracovních skupin, navozuje novou skupinovou dynamiku a interpersonální vztahy, ve kterých kontakt „tváří v tvář“ nahrazuje spojení prostřednictvím obrazovky počítače. V rodinném prostředí zatím toto riziko nehrozí.

Uvedené problémy existují v podmínkách české společnosti v zárodečném stavu. Počítače napojené na INTERNET už nejsou vizi – v březnu 1996 jsme se v počtu jednoho internetového počítače na počet obyvatel pohybovali se svými 440 tisíci mezi Francií (399 tis.) a Madarskem (589 tis.). Brněnská laboratoř Virtual Reality Association je prý označována za nejlepší na východ od Stuttgartu a pražská internetová kavárna Cybeteria nemá o návštěvníky nouzi. Čas je pro nás ale ještě důležitější než pro země, kde zavádění jednotlivých prvků multimediální budoucnosti už začalo.

V době, která nám zbývá do realizace informační superdálnice, se musíme především – vynecháme-li finanční a technické starosti – sociálně a psychologicky adaptovat na možnost multimediální budoucnosti a osvojit si základní nezbytné poznatky a dovednosti, které se stanou velmi pravděpodobně „novou gramotností“. Naší nevýhodou je, že vše bychom měli stihnout vlastně v kratším časovém intervalu, než byl ten, který mohli využít a stále ještě využívají obyvatelé západní Evropy, Severní Ameriky, Japonska a dalších technicky i ekonomicky vyspělých zemí. Naší výhodou je, že můžeme využívat zkušeností odjinud, což by adaptaci mohlo urychlit. Pokud si ovšem dokážeme včas uvědomit, jak mnohostranným a mnohdy i rozporuplným jevem zavádění výpočetní techniky je.

Literatura

- BURIÁNEK J., KUCHAR P.: *Zájmové preference dětí a mládeže. Závěrečná zpráva výzkumu.* Praha 1996
- DUFFKOVÁ J.: *Vyhodnocení polostandardizovaných rozhovorů.* Praha 1996
- HAVLOVÁ J.: *Osobní počítače a lidský potenciál. Závěrečná zpráva výzkumu.* Praha 1996
- MACHONIN P. a kol.: *Transformation and Modernization. Czech Republic and Slovak Republic.* Praha 1995
- MACHONIN P.: *Postkomunistická sociální transformace a modernizace.* Sociológia, č. 1., roč. 28, Bratislava 1996
- PC a lidský potenciál.* Sborník statí. FF UK Praha 1996
- TUČEK M.: *Transformace a modernizace v České a Slovenské republice. Data a fakta,* č. 8, SÚ AV Praha 1995
- VICHNAROVÁ L.: *Vyhodnocení polostandardizovaných rozhovorů.* Praha 1996

Seznam další literatury je podrobně uveden u jednotlivých statí sborníku „PC a lidský potenciál“, který je k dispozici na katedře sociologie FF UK.

The Personal Computer – One of the Symbols of Modernization

Summary

Personal computers are a characteristic element of modernization, having become a usual part of the equipment of workplaces and gradually even of domestic life. The research project, “The PC and Human Potential”, is based on an analysis of the impacts of the introduction of computer technology from the point of view of various scientific disciplines, and it identifies social processes in Czech society that are related to PC introduction. The results of the field research (survey, interviews) show that PCs are regarded as an important phenomenon, and that the knowledge of how to use them is becoming a universal part of the idea of the educated person, and is supposed to be acquired in the framework of school education. Almost 50% of the economically active population in the CR have access to a PC, mainly at work. Occupation, education, age, and size of locality are all differentiating criteria. In households with a PC (cca 20% of families), all members of the family are usually users and the PC is employed for routine practical tasks and word-processing by adults, and for games by children. Hitherto none of the negative effects predicted by experts, such as damage to marital or intergenerational relations in the family, have been proved. Users recognise a certain risk of pathological addiction to games, but they believe that this kind of one-sided development can be prevented by appropriate supervision and variety in the content of free time.

ZIVOTNÍ STYL A POČÍTAČE V DOMÁCNOSTI (ESEJISTICKÉ POZNÁMKY)

JANA DUFFKOVÁ

V poslední době se u nás vcelku běžně konstatuje, že počítače¹⁾ už jsou pevně usazeny na našich pracovištích a začínají se pozvolna usazovat i v našich domácnostech.²⁾ Základní souvislosti a důsledky používání počítačů k profesním činnostem na pracovištích jsou vcelku dobře zmapovány a ledacos se ví o tom, jak se pod jejich vlivem může měnit organizační struktura firmy, organizace práce, pracovní styl apod. O počítačích v domácnosti a o možném vlivu jejich samotné existence i různých způsobů využívání na život rodiny, na životní styl jednotlivých členů domácnosti se ví ještě dosti málo – a přitom počítač v domácnosti může člověka zasáhnout v mnohem širším okruhu činností a aspektů jeho životního stylu než počítač na pracovišti. Různé profesní činnosti a úkony lze převést na „počítačový styl“, do „počítačové podoby“; existuje mnoho specializovaných programů pro výkon konkrétní pracovní aktivity či profesní funkce. Je ovšem otázkou, jak to může – po zakotvení počítačů v domácnostech – vypadat s celkovým životním stylem: bude také převeden a modifikován na jakýsi „počítačový životní styl“?

¹⁾ V následujícím textu je používán nejčastěji jednoduchý a univerzálně aplikovaný termín „počítač“. Není to však přesné – jde o určité stylistické zjednodušení, termín „počítač“ zde vlastně zkratkovitě zastupuje nejrůznější více či méně (častěji ovšem více) složité a několika – či mnohoúčelové aparáty nebo spíše aparatury. Počítač v dnešní klasické (a někde a v některých souvislostech vlastně už zastaralé) podobě je jen východiskem, základním přístrojem, který tím, jak přibírá další a další funkce, propojuje se s jinými přístroji (televizí, telefonem apod.), se de facto pozvolna proměňuje v cosi nového. V nadsázce (možná ani ne tak velké, jak to na první pohled vypadá) lze ke srovnání původního počítače a tohoto „čehosi nového“ použít notoricky známou paralelu podobnosti králíka a krále. Čím dále do budoucnosti, tím méně jde o klasický počítač a více o polyfunkční multimediální terminál.

²⁾ S konkrétními údaji o této skutečnosti jsou značné problémy – jednak k dispozici jsou pouze odhady, jednak se tyto odhady od sebe liší. Věrohodný se zdá být údaj z výsledků IVVM (ostatní odhady okolo něj v podstatě oscilují), podle něhož v polovině roku 1996 vlastnilo počítač kolem 18 % českých domácností – pro hrubé srovnání: v USA se ve stejném období jednalo o více než třetinu domácností. Zde je ovšem třeba mít na paměti vývojový moment – v analýzách počítačového trhu v USA se začíná mluvit o jisté stagnaci, resp. zpomalení tempa růstu prodeje domácích počítačů, zatímco u nás se stále ještě projevuje (a do nejbližší budoucnosti se předpokládá) trvalý růst beze změny jeho tempa. ČR patří v současnosti mezi špičku na trhu informačních technologií v regionu střední a východní Evropy s tím, že určujícím segmentem počítačového trhu se u nás začíná stávat trh SOHO (Small Office, Home Office), na němž se podílí – byť zatím v menšině – právě domácí uživatelé. Zahraniční experti zpravidla upozorňují na dva protikladně působící faktory ovlivňující trh s počítači do domácností – na jedné straně trh ještě zdaleka není ani po boomu několika minulých let nasycen, na druhé straně koupě domácího počítače by byla pro řadu domácností stále ještě finančně zatěžující a ani obecné komunikační sítě, které by dovolily spolehlivé využívání přídatných funkcí počítače (např. typu Internetu), nejsou v optimálním stavu.

Nejčastější cesty, jimiž pronikne počítač do domácnosti, jsou především dvě, s odlišnými „cíli“ i odlišnými „nositeli“: prodloužení či přenesení pracovní činnosti mimo pracoviště u dospělého a obliba počítačových her nejrůznějšího typu u dítěte. V poslední době – úměrně růstu vybavenosti škol počítači a zavádění výuky základů výpočetní techniky na základní školy do stále nižších ročníků – roste frekvence i další, v pořadí třetí cesty: domácí počítač potřebují děti coby školní a vzdělávací „pomůcku“.

V zájmu úplnosti by se nemělo zapomenout ani na další bránu, kudy může vstoupit počítač do domácnosti: na jisté snobství, snahu o zvýšení prestiže či o tzv. nezaostávání za ostatními, event. respektování Tofflerova „balíku životního stylu“ úspěšného člověka. V podstatě může jít o mechanismus v duchu prastarého amerického reklamního triku s Jonesovými: „Nezaostávej za Jonesovými! Jonesovi už mají (třeba počítač) – ty ne? Jsi snad horší než Jonesovi?“.

Pokud se už počítač do domácnosti dostal (ať cestou profesního využití či prostřednictvím uspokojení dětského přání), bude v ní působit a postupem času se z malého, letmo zachyceného „drápku“ stane pevně přichycený „dráp“. Je otázkou, jak a nakolik v ní bude působit – jaké mohou být souvislosti a zejména důsledky samotné existence, a tím spíše používání počítače v domácnosti: jde o to, co může znamenat počítač doma pro životní styl rodiny a jejích jednotlivých členů. Možností působení je prakticky nepřehledná řada, v následujícím textu je možné „načknout“ jen některé z nich, a to ještě jen v určitém náznaku nejpravděpodobnějších změn v životním stylu, resp. možných střetávání „starého“ životního stylu a „nového“ domácího počítače – půjde tedy hlavně o významnější třecí plochy mezi oběma.

1. Domácí pracoviště s počítačem

Počítač je nepochybně prostředek a nástroj neobyčejně užitečný pro výkon drtivé většiny povolání (spíše by se nesmírně obtížně hledalo povolání, v němž by se počítač nedal výhodně uplatnit – přinejmenším k ukládání jakýchkoli dat, evidování, psaní textů apod.). Masové rozšíření počítačů, zdokonalování a rozvíjení jejich funkcí, vytváření efektivních speciálních programů může přinést (a také už přineslo) ohromné změny: změny v tzv. popisu práce určitých povolání a pracovních míst, větší či menší proměny profesí jako takových (některé mohou dokonce ve své původní podobě zcela zmizet – naproti tomu zcela nové profese a nová pracovní místa vznikají), požadavky na změnu vzdělání a rozšíření a zvýšení kvalifikace pro různá povolání, posuny ve finančním ohodnocení i obecnější společenské prestiži jednotlivých profesí a pracovních zařazení atd., atd.

Z obecné problematiky „práce a počítače“ vyplývají pro téma vlivu zavádění osobních počítačů do domácnosti přinejmenším dva podstatné důsledky: první se týká změných nároků na obecně vzdělanostní potenciál člověka; druhý se vztahuje k možným změnám v souvislosti s očekávaným „přenosem“ místa pracoviště do místa bydliště, tj. s nástupem a rozšiřováním v mnohém počítači podmíněné „práce na dálku“ (tzv. telework).

Většina ekonomicky aktivního obyvatelstva u nás v poslední době byla a stále doposud ještě je ve svém reálném každodenním životě zvyklá na relativně striktní oddělení jeho dvou „částí“: čas a prostředí pracovní a čas a prostředí mimopracovní, tedy na zřetelně časově a prostorově vyznačený rozdíl mezi prací a ne-prací, mezi nimiž pro vnímání člověka samotného nemusí existovat takřka žádná bezprostřední, „hmatatelná“ vazba, která by dopustila jejich prolínání. Pochopitelně i bez vlivu počítačů se některé profese či zaměstnání z tohoto schématu vymykaly už dříve (týká se to např. tzv. svobodných povolání).

Nutnost nahromadění pracovníků ve stejném místě vznikla díky průmyslové revoluci – nejnázornějším příkladem je pásová výroba: dělník musel v určitém čase na určitém místě provést konkrétní pracovní výkon (např. přidat součástku) a jiný postup nebyl možný. Proto vznikla nutnost stejného začátku pracovní doby a stejného tempa práce více pracovníků, a to vše na stejném místě. Revoluce, kterou může počítač vnést do tohoto tradičního harmonogramu, který dnes už stejně v mnoha případech ztratil své původní logické odůvodnění a ospravedlnění, spočívá ve změně základní vazby mezi pracovníkem na jedné straně a jeho pracovními nástroji, prostředky, pomůckami, objekty, materiály apod. na straně druhé. Jakmile je výkon pracovní funkce či profese vázán mnohem více na počítač než na cokoli jiného, je v podstatě jedno, kde počítač stojí. Jakmile jsou k dispozici vhodné počítače (tj. malé, domácí, osobní počítače), zdá se, že jako zvolené pracovní místo vítězí domov.

Počítač do domácnosti z profesních důvodů zavádějí v podstatě dva typy pracovníků:

1. ti, kteří místo svého pracoviště zcela ztotožnili s místem svého bydliště, tj. pracují výlučně doma, především jako soukromníci (z naší reality je např. typický soukromý účetní pracující pro různé firmy) a příslušníci tzv. svobodných povolání (spisovatel „na volné noze“);
2. ti, kteří alespoň částečně, či alespoň někdy mohou nebo musí pracovat doma (event. někde jinde), tj. jejich povolání není vymezeno pevně stanovenou pracovní dobou s nutností fyzické přítomnosti na pracovišti (zejména jde o povolání typu vědeckého pracovníka, žurnalisty apod. nebo o soukromého podnikatele, ředitele soukromé firmy atd. – ti všichni zpravidla mají menší či přinejmenším mohou mít fakticky dvě pracoviště, dvě „pracovní židle“).

Postupně se nepochybně k těmto dvěma dnes hlavním typům pracovníků budou přidávat další profese, možná i takové, u nichž nám to dnes nepřipadá příliš reálné. Bylo by ovšem současně nesmyslnou iluzí předpokládat, že by se tato možnost otevřela absolutně všem povoláním (přinejmenším do té doby, než by byl svět plně „zautomatizován“, ale i potom ...).

Ztotožnění pracoviště a bydliště má pro jedince řadu výhod (abstrahujeme od výhod na úrovni zaměstnavatele i celé společnosti). Odpadá časově často značně náročný rituál každodenního dojíždění do zaměstnání a návratu domů (pokud možno v dopravní špičce se všemi jejími nepříjemnostmi v osobní i hromadné dopravě); pravidelné vytrhování z práce kolegy ze sousedních kanceláří či pracoven; zdržování se řadou zbytečností a malicherností provozu a fungování firmy nebo instituce; potlačování

vlastního pracovního „biorytmu“ (u člověka, kterého nejlepší myšlenky napadají zásadně večer doma – bez přístupu k počítači); pozdní návraty domů při dokončování začaté práce. S počítačem doma si pracovní rytmus může člověk volit sám podle svých potřeb či momentální inspirace a bez ohledu na své kolegy a jejich potřeby; přestávkou v práci místo procházky po chodbě nebo zasmogovanou ulicí může být posezení v zeleni vlastní zahrádky nebo balkonu či v přírodě na kraji města; pracovní prostředí může být na hony vzdáleno kancelářskému zařízení vnucovaném určitou firemní a instituční typizací; je možné ušetřit platby za pronájem místností pro výkon profese mimo bydliště; pracovník je blíže rodině atd. atd. Řadu těchto problémů a situací lze jistě řešit i jinak, ale počítač v domácnosti a event. souhrnné přenesení celé práce domů je v současnosti řešením, které se takřka samo nabízí jako snadné, pohodlné a efektivní.

Rubem výhod bývají nevýhody. Některé z uvedených výhod mohou být výrazně potlačeny zejména ve dvou poněkud extrémních případech. První: u (počítačového) workoholika je z hlediska rodiny celkem jedno, je-li doma u počítače, nebo jinde na pracovišti – je nikoli **doma** s počítačem, ale spíše **s počítačem** doma a fakticky duchem zcela jinde. V tomto případě je počítač doma spíše mínusem než plusem – počítač je stále v dosahu, je každominutovou příležitostí a hlavně každominutovým pokusem a nakonec workoholik pracuje více a méně času tráví s rodinou, než když bylo pracoviště a bydliště odděleno (tím se pochopitelně také násobí všechny problémy workoholika jako takového: zdravotní, rodinné atd.). Druhý příklad: pracuje-li doma s počítačem jeden člen rodiny, je možné, že ostatní příslušníci domácnosti budou mít tendenci na tohoto „domácího pracovníka“ přenášet stále více činností týkajících se provozu domácnosti, vyřizování vzkazů, zařizování pro ostatní osoby apod. – vždyť on je vlastně doma a má čas to všechno udělat (a to navíc – díky počítači – velmi efektivně). Možnost přenosu těchto povinností se mění v pravděpodobnost, pracuje-li doma žena, která nakonec může být na svém domácím pracovišti daleko více vytížena, než když plnila určité povinnosti zvláště v zaměstnání a zvláště doma.

V nevýhody prolínání pracoviště a bydliště na základě počítače – mimo uvedené dvě krajnosti – se mohou měnit i další výhody. Např. u lidí, kteří jsou příliš zaujati svou prací, a u těch, kteří mají málo sociálních kontaktů mimo zaměstnání, se může původně žádoucí stav nerušenosti domácího pracoviště stát jakousi „sociální pastí“, může se pozvolna odřezávat od druhých lidí: důsledkem mohou být pocity osamocení a osamocení samo, sociální izolace, poruchy komunikace a vůbec schopnosti komunikace apod. Jiný typ problémů s mezilidskými vztahy je možné označit jako (počítačovou) ponorkovou nemoc: domácí počítačovní pracovníci (v tomto případě spíše muži) tráví mnohem více času doma než dříve a není vyloučeno, že dosti brzy zjistí, že s příslušníky své domácnosti vycházeli mnohem lépe, pokud si byli vzájemně „vzácnější“.

Všechny zmiňované problémy či nevýhody ztotožnění pracoviště a bydliště nejsou novinkou spojenou s výpočetní technikou, zažívá je mnoho lidí pracujících doma i bez počítače – je to staronová záležitost. Je ovšem pravda, že právě v souvislosti s počítačem se tyto problémy dostávají jaksi na vyšší úroveň, jsou umocňovány charakterem práce s počítačem jako takové a jeho ohromnými možnostmi. Odríznutí sociálních

kontaktů může být násobeno celkově odosobněností počítače a možností vytvoření vlastního umělého světa, takže člověk svou sociální izolaci ani nepozoruje a nevnímá a mezilidskou interakci postupně nepostrádá a nepotřebuje. Workoholik s tužkou a papírem v ruce či s psacím strojem musí nutně v práci dělat určité přestávky (výměna popsaného papíru ve stroji za nový) – u počítače tato nutnost de facto není. Sebenadšenější pracovník je občas unavený svou prací – u počítače může hladce přejít z práce na zábavu a duševní relaxaci, aniž by se zvedl ze židle.

2. Počítač jako domácí manažer

Počítač coby domácí manažer (event. ředitel domácnosti) je vlastně jakousi prodlouženou rukou počítače zaneseného domů k profesnímu využívání. Využití počítače při profesi architekta, účetního, výzkumníka atd. v podstatě plynule přechází do využití počítače při „profesi“ ženy/muže v domácnosti. První v pravém slova smyslu mimoprofesní využití počítače jsou často určitou nápodobou profesně-zaměstnaneckých funkcí: od účetnictví firmy není daleko k účetnictví domácnosti, od evidence zásob firmy k evidenci čehokoli v domácnosti, od objednávek a rezervací určených pro služební cesty k plánování rodinné dovolené atd. atd. – domácnost se jakoby stává zvláštním typem firmy, kopíruje uspokojování obdobných potřeb. To je ovšem jen začátek.

Využití počítače jako domácího manažera je patrně jedinou sférou, o které se na obecné rovině hovoří v podstatě jen v dobrém – zdá se, že na rozdíl ode všech jiných variant používání počítače jsou zde rizika zcela zanedbatelná a výhody drtivou většinou převažují. V popisech dalších, budoucích možností se pak objevují takřka výhradně superlativy. Přitom i obecná rizika používání počítačů se v tomto případě jakoby přirozeně (z povahy věci) zmenšují: asi pro nikoho není domácí účetnictví takovým koníčkem, aby jen u této činnosti trávil hodiny a hodiny, čímž by si mohl narušit zdraví a vypěstovat počítačovou závislost. (Ovšem nic není tak úplně nevinné: využíváním funkcí počítačového domácího manažera se může prodlužovat doba trávená u počítače obecně a celkově, čímž se vlastně všeobecná rizika mohou poněkud zvětšovat; „dobro“ počítače v dané roli může být vstupní branou pro vniknutí počítače samotného do domácnosti, což de facto umožňuje, aby vůbec dostaly šanci k vlivu horší stránky a možné důsledky používání počítačů).

Počítač v roli domácího manažera by měl převzít celou řadu starostí o běžný provoz domácnosti. V podstatě by měl vykonávat všechny více méně rutinní či naprogramovatelné činnosti, k jejichž výkonu není nutný fyzický pohyb (robot vařící a roznášející kávu z kuchyně do obývacího pokoje je zcela jinou záležitostí) nebo kde on sám může svými funkcemi fyzický pohyb nahradit (s dopisem nemusí chodit na poštu, stačí ho odeslat e-mailem).

Už počítač ve své jakési základní, dnes v našich domácnostech v nejčastěji se objevující podobě může sám zajistit mnoho „akcí“ – účetnictví domácnosti, evidenci a vyhledávání čehokoliv, adresář, diář apod. Od vylepšených, různými dodatečnými přístroji vybavených či s jinými přístroji propojených počítačů se očekává mnohem více

– e-mailová pošta, telefonní záznamník, PC-banking, nákupy na dálku, fax, automatická kontrola a řízení regulace teploty vzduchu a vlhkosti v bytě, zabezpečovací systém bytu či domu proti vloupání atd.

Podíváme-li se na nástin možností a funkcí počítačového domácího manažera, je nepochybné, že jeho přítomnost přivítají nejvíce ženy. Mnoho z vyjmenovaných (a dalších obdobných) činností totiž v našich domácnostech vykonávají jen nebo převážně ženy coby osoby zpravidla fakticky zodpovědné za běžný, každodenní chod domácnosti a rodiny.

Z hlediska životního stylu a jeho každodenního harmonogramu jde v tomto případě o tzv. vázaný čas, jehož jednu velice podstatnou část (kromě spánku a komplexu činností péče člověka o svou – řekněme – fyzickou schránku) naplňují činnosti, které je nutné vykonat, aby domácnost a rodina „fungovaly“ – první ve fyzickém a druhé v sociálním slova smyslu. Prakticky jakýkoli sociologický průzkum zabývající se časovou dimenzí životního stylu na jasných údajích dokazuje, že vázaný čas žen (obecně i v konkrétní vazbě na činnosti chodu domácnosti a rodiny) je podstatně větší než vázaný čas mužů a naopak volný čas žen je menší než volný čas mužů – a to ještě ve volném čase ženy dosti často vykonávají i činnosti, které svým smyslem a cílem souvisejí mnohem více s domácností a rodinou než s individuálními koníčky ženy. Z toho vyplývá dvojí: jednak – jak už bylo řečeno – péče o domácnost a rodinu jako celek je (často nedobrovolnou) doménou žen; jednak větší podíl vázaného času do značné míry automaticky znamená nižší podíl volného času v osobním harmonogramu žen, protože každodenních čtyřadvacet hodin se prostě nedá nastavit.

Budou-li moci ženy část svých povinností přenést na počítač, sníží se absolutně i relativně objem jejich vázaného času a zvětší se objem volného času, což může výrazně přispět k celkovému „rozvolnění“ životního stylu a životního rytmu žen. Základní podmínkou by ovšem bylo (kromě objektivních technických náležitostí), aby ženy byly schopné a ochotné na takovou dělbu práce mezi sebou a počítačem přistoupit – a tato podmínka nemusí být ve všech případech takřka automaticky předem splněná (mimo jiné to může souviset vůbec s možností vlastnit takto vybavený počítač, se stupněm „počítačové gramotnosti“ ženy, s její důvěrou v počítač a spolehlivost jeho akcí, s možnými střety s tradičně zavedenými rodinnými „rituály“ a zvyky apod.).

3. Počítačové hry

Počítačové hry patří bezesporu ke klasickým tématům multimediálního světa: jsou relativně dlouho a velice běžně rozšířené, jejich existence je všeobecně známá a přijímaná (byť s velice rozdílným hodnocením) a snad u nikoho nevyvolává absolutní neporozumění v duchu otázky „Proboha, jak je to možné?“, což je u mnoha lidí vcelku běžná reakce na různé funkce Internetu či hraní s virtuální realitou.³⁾ Patrně právě z těchto všech důvodů dokonce počítačové hry v obecném povědomí naprostých počítačových laiků často figurují jako určitý reprezentant počítače coby ta-

³⁾ Jde však o srozumitelnost srovnatelnou s „působením“ televize – drtivá většina dnešních lidí nepochybně nehledá v televizní „bedně“ ty neuvěřitelně malé lidičky, ale stejně neví nic o tom, jak to ve skutečnosti funguje a ani to nepotřebuje vědět.

kového. Od takového pojetí je pak už jen krok k tomu, aby se k počítačovým hrám chtěl či mohl vyjádřit prakticky každý, čímž se zkoumání nebo přesněji sledování fenoménu počítačových her a zejména diskuse o nich utěšeně rozrůstají do gigantických rozměrů.

Počítačové hry mohou být chápány jako naplňování odvěkého přání a věčné potřeby homo ludens prostřednictvím vymožeností vysoce technické civilizace. V tomto smyslu jsou počítačové hry přímo ideálním propojením obecného a historického s moderním, kulturního (v širokém významu) s technickým. Na velice pragmatické úrovni se tato skutečnost odráží v jednom velice důležitém atributu počítačových her, spočívajícím v tom, že jejich potenciálním adresátem je každý, všichni, kdokoli (přesněji řečeno každý, kdo má přístup k příslušné aparatuře či finanční prostředky na její nákup a nějaký čas). „Univerzálnost“ adresáta je také významnou okolností rychlého rozšíření a vysoké frekvence hraní počítačových her. Jakmile je tato situace na straně poptávky ještě doplněna vysokou variantností, rozmanitostí na straně nabídky (v podobě existence her nejrůznějších typů, obsahů, zaměření, úrovně obtížnosti apod.), mají počítačové hry velice dobře postaráno o čestné místo v pomyslném Pantheonu kultury 20. století, počítačové firmy o své zisky a hrají lidé o náplň svého volného času.

Přestože univerzálnost adresáta počítačových her je těžko popíratelná, v praxi to – pochopitelně – vypadá přece jen trochu jinak. V našich podmínkách – podle průzkumu agentury DEMA z roku 1996 – počítač k hraní her využívá asi 56 % majitelů domácích počítačů. Hraní počítačových her je přece jen doménou spíše mužů (muži tráví nejméně času hraním her – 63 %, zatímco u žen se počítačové hry nedostaly mezi první tři nejčastější druhy práce s počítačem), mladých lidí ve věku od 18 do 29 let (starší údajně více využívají Internet a e-mail), ekonomicky neaktivních (ze 70 % nejvíce hrají hry, zatímco ekonomicky aktivní na prvním místě využívají počítač spíše v různých profesních souvislostech), lidí s nižším vzděláním (je mezi nimi 75 % „hráčů“ ve srovnání se 48 % v kategorii vysokoškoláků).

Z uvedených údajů vyplývá i další zajímavý poznatek – počítačové hry nejsou zcela výhradní a výsadní záležitostí dětí, i když (jak plyne z jiných výzkumů zaměřených výslovně na dětskou populaci) pro ně hry představují jednoznačně nejčastější, hlavní formu využívání počítače. Přitom z nejrůznějších publikací a článků o počítačových hrách a zejména pak ovšem z různých diskusí na toto téma by bylo velice snadné usoudit, že jedinou adekvátní asociací k sousloví „počítačové hry“ je slovo „děti“. Pro člověka, který alespoň část těchto článků přečetl a diskusí vyslechl, je zároveň nepochybně zřejmý druhý asociální stereotyp: „počítačové hry a děti“ = „riziko nápodobu násilí“.

Obecně vzato, v případech obou poloautomatických asociálních řetězců jde o určitou redukci celé situace a zkrácení (či neřešení) podstaty, i když současně nelze ani jedno slovní spojení klasifikovat jako nesmysl bez zrnka pravdy. Možný pozitivní i negativní vliv používání počítačů obecně i konkrétně počítačových her na děti, jejich socializaci, jejich výchovu, na jejich celou osobnost je nepochybně důležitým a významným tématem, které se musí zkoumat, o kterém se musí diskutovat, o němž se musí psát. Tyto problémy by se však neměly vytrhovat z celkového kontextu (realita

je vždycky o něco střízlivější i komplikovanější, než jednoduchý bombastický titulěk „Počítač vrahem dětí“).

V nekonečné a nekončící diskusi na téma možných vlivů používání počítače a hraní počítačových her na děti se objevuje mnoho proměnných, mnoho dílčích otázek. Děti jsou – ve srovnání s dospělými – považovány za „zranitelnější“, pokud jde o zdravotní rizika, možnost vytvoření „závislosti“ na počítači, převrácení hodnot a nápodobu, přesvědčení o objevení „univerzálního všeléku“ na komplex méněcennosti i na nudu atd. Hlavní problém by se snad mohl sumarizovat takto: dospělí již mají svoji zkušenost a svou představu světa, do níž počítač a jeho možnosti jaksi dodatečně, ex post dosazují jako cosi doplňkového, doplňujícího; zatímco děti si mohou (ale nemusí, event. i když nemusí) svou zkušenost a svou představu světa vytvářet na základě počítače, jeho možností a konečkonců jeho světa – a počítačový svět se stále výrazně liší od toho skutečného. Z hlediska nebezpečí a rizik všeho, co se odvíjí od základní podoby výpočetní techniky až po multimediální budoucnost, jsou děti považovány za rizikovou skupinu, potenciální počítačové (multimediální) „narkomany“. Na úrovni konstatování rizika a varování lze s uvedenými tezemi souhlasit – ale nemá smysl je generalizovat, absolutizovat, vydávat za popis již reálné skutečnosti (mimo jiné by to mohlo znamenat dost silné podceňování dětí – alespoň jejich značné části).

Velmi diskutovanou otázkou relace „děti – počítače a počítačové hry“ jsou již dlouho (a dlouho patrně ještě budou) náměty her a kritérium výhry ve hře. Poukazuje se na to, že hlavním dějem her jsou až příliš často bitvy a bitky a kritériem vítězství počet zneškodněných, zabitých nepřátel. K minimalizaci možných negativních vlivů na dítě v tomto směru se nabízí několik cest či přístupů.

Na výrobce počítačových her je vyvíjen určitý nátlak, aby zvýšili produkci jakéhokoli jiného typu her než her akčních či stavěných na akčním základě a více využili ohromné potenciální vzdělávací a socializační možnosti, které počítačové hry jako takové jistě v sobě mají, resp. mohou mít. Řada firem produkujících počítačové hry se velmi intenzivně hájí tím, že v jejich nabídce je celá řada nejrůznějších typů her, i neakčních; současně ovšem tyto firmy nezapírají, že musí sledovat a sledují i svůj zisk a komerční úspěch je u akčních her celkem vzato zaručený (často se objevuje formulka o nutnosti vyhovět přání zákazníka – a ten patrně žádá nejvíce hry akčního typu a založení).

Je jistě pravda to, co tvrdí obhájci počítačových her a jejich především pozitivního vlivu na děti: nikdo nikoho nemůže nutit hrát hry založené na násilí – stačí si vybrat jinou hru s méně násilnickým tématem či méně krvavou cestou dosažení vítězství, výběr je veliký. Problém v praxi je ovšem v člověku, tedy v „dítěti“: je to zakázané = je to svůdné, protože třináctá komnata vždycky v jakékoli podobě láká, a zde je navíc otevření jejich dveří (tj. půjčení či koupě akční hry, kterých je vždy a všude dostatek) tak snadné.

Jiná možná cesta „ochrany“ dítěte před negativy počítačových her je spatřována v administrativních nástrojích – v oficiálních, celospolečenských, či rodinných příkázcích zabraňujících tomu, aby dítě snadno bez problémů dostalo do rukou a do rodinného počítače hru nepřiměřenou jeho věku či celkově nevhodnou. Z hlediska celo-

společenského může jít o určitou formu cenzury spočívající v zákazu rozšiřování konkrétní hry buď obecně, nebo alespoň mezi určitou věkovou kategorií.⁴⁾ Z hlediska rodiny může jít o „klasickou“ zábranu: selektivní zablokování počítače, event. některé jeho funkce či ukrývání příslušné diskety.

Rodina však celkově v problému možného negativního ovlivnění dítěte počítačovou hrou samozřejmě sehrává a musí sehrávat (jde koneckonců o její dítě) mnohem významnější roli. Možnosti rodičů se zdaleka nevyčerpávají (resp. neměly by být vyčerpány) zablokováním počítače, což představuje fakticky jen určitou negaci, negativistický nástroj (a vyhání dítě z domova k počítači jeho kamaráda s méně starostlivými rodiči). Mnohem větší možnosti – současně také mnohem efektivnější, ale i mnohem náročnější na čas, péči, zainteresování rodiče – skýtá pozitivní, aktivní postoj rodiny, rodičů.

Jednou z variant působení rodičů v tomto směru – nazvěme to třeba aktivně pozitivním působením s alternativou – je celková výchova dítěte, jakási všeobecná hodnotová preference, která vykazuje počítač do žádoucích mezí: dítě vyrůstá v tzv. harmonické rodině, je nenásilně od prvních let svého života vedeno k přirozenému osvojení si takových hodnot, které mu později umožní mimo jiné odolat rizikovým stránkám počítačových her. Výstižně formuloval podstatu tohoto momentu (v konkrétní souvislosti s Internetem) přední nizozemský manažer Jan den Noer, který rodičům doporučuje, aby se svými dětmi zacházeli alespoň tak pečlivě jako se svým počítačem, to znamená, aby i dětem nabídli určitý „operační systém“ morálních a jiných hodnot, jistý myšlenkový a názorový rámec, který by jim umožnil nepodlehnout počítači a neztratit se v internetovských informacích. To je ovšem typ rad, které se v každodenní, dlouholeté praxi – podle zkušenosti mnoha rodičů – často uplatňují o to obtížněji, oč jednodušší a jasnější (i správnější) vypadají v teorii.

Druhá z variant aktivně pozitivního působení rodičů má už konkrétnější obsah – jde o to nenechat dítě samo s počítačem, a to nejen v bezprostředním fyzickém smyslu. Rodiče, kteří nechtějí, aby se z jejich dítěte stal „gamesník“ (player, pařan, člověk propadlý fenoménu klasických počítačových her), pro něhož je počítač středobodem vesmíru, by měli míru jeho počítačového zaujetí sledovat i jaksi kontrolovat – i v této činnosti by měli žít s ním a nikoli vedle něho, pomáhat mu v pozitivním a nejen zakazovat negativní. Nejčastěji se doporučuje podílet se na výběru her, projevovat o hry zájem a stanovit meze, resp. pravidla dětského pobývání u počítačových her a počítače vůbec. V praxi ovšem někdy i tento přístup působí potíže (zejména rodičům, kteří si počítače ve svém vlastním životě drží od těla), ale mechanická, snadno a bez námahy či bez vynaložení času, energie a pozornosti nastavitelná zábrana, která by byla současně velice účinná v žádoucím směru, prostě neexistuje – alespoň prozatím (a je otázkou, zda kdy vůbec existovat bude či zda dokonce vůbec existovat může).

⁴⁾ Tímto problémem se zabýval i americký Kongres, který uložil výrobcům her vytvořit systém označování videoher z hlediska jejich vhodnosti a nevhodnosti. Dnes označovací systémy („rating“) existují dokonce dva – první napodobuje už zavedené označování filmů v USA (např. „jen pro dospělé“, „od 17 let“ apod.), druhý kategorizuje pomocí upozorňování na možné rizikové momenty obsahu (např. zda hra obsahuje sexuální či násilné scény nebo používá vulgární jazyk). Někteří odborníci se ale obávají, že může dojít k bumerangovému efektu – vzhledem k tomu, že násilné scény ve videohrách zatím dosti výrazně zvyšují tržbu, je možné, že výrobci budou produkovat (a půjčovny si zajišťovat a děti si obstarávat) především hry s označením „mládeži nepřístupné“.

4. Vzdělání prostřednictvím počítače

Již jsme zmínili, že třetí cestou (skeptici a pesimisté by možná řekli trojským koněm) průniku počítače do domácnosti jsou vzdělávací potřeby jednotlivých členů rodiny a vzdělávací možnosti počítače. Vzdělání je zde vlastně používáno poněkud nepřesně, jde zpravidla o širší souvislosti, mohlo by se říci, že se jedná o kulturní osobnosti v širokém slova smyslu. Prostřednictvím počítače může jistě člověk (dítě i dospělý) nabýt mnoha informací, obohatit své znalosti, zvýšit svou informovanost a přehled, ale může i rozvíjet svoje myšlení, logiku, kreativitu, tj. využívat ty funkce počítače, které jsou z hlediska možného rozvoje osobnosti člověka nesmírně ceněny. Obojí – informativní i formativní možnosti počítače – se koneckonců řadí k jeho hlavním přednostem a patří na přední místo v motivech pořizování domácích počítačů.

„Obhájčům“ počítačů dávají vzdělávací (event. kultivační) možnosti výpočetní techniky do rukou důležitý argument proti těm, kteří v počítači vidí jen takřka d'ábel-ský prostředek nebezpečných počítačových her a potažmo zániku kultury jako takové. Pozitivum vzdělávacích možností je tak výrazným lícem zmíněného negativnějšího rubu akčních počítačových her.

Informační funkce počítače se může týkat prakticky jakékoli oblasti a jakéhokoli údaje – člověk může přes počítač získat informace takřka o čemkoli. Formativní funkce počítače, včetně rozvíjení rozmanitých dovedností, zasahuje rovněž velice široký okruh: od samotné počítačové gramotnosti přes zkoušení a zdokonalování např. orientačního smyslu, rychlosti reakce, podpory myšlení v souvislostech apod. až k výtvarné a hudební výchově (pomocí dodatečné speciální výbavy) či k celkovému rozvoji tvořivosti.

Používání počítačů může zefektivnit i zatraktivnit nabývání školských vědomostí – může být určitou cestou k naplnění Komenského vize škola hrou, která zatím v praxi, a to nejen u nás, v mnoha případech klasického školního vyučování zůstává stále nedostížitelným snem a možná občas prázdnou frází. Vývoj počítačů přitom dospěl do fáze, kdy sblížení vzdělávání (education) a zábavy (entertainment) vyústí ve fúzi s označením „edutainment“. Počítače ve škole mohou změnit jak způsob nabývání základních vědomostí, tak případně i celý školský systém vyučování jako takový. „Škola hrou“ se samozřejmě nemusí týkat vysloveně jen školy coby instituce, ale de facto jakéhokoli prohlubování a rozšiřování poznávání světa.

Hovoří-li se o vzdělávacích možnostech počítačů, nelze rozhodně pominout internetový fenomén. Je pravda, že zařazení Internetu do nástinu možných vlivů počítače v domácnosti na životní styl rodiny je určitým vybočením z dosavadní logiky úvah. Všechny předchozí momenty a možnosti se totiž odvíjely od existence domácího počítače především se základním vybavením, tak jak je to u nás v domácnostech s počítači dosud převažující, a napojení na Internet prozatím k běžné sestavě počítačové aparatury českých rodin nepatří. Ale přece jen jde o záležitost (zejména v souvislosti se vzděláváním) příliš významnou a navíc velice rychle se rozvíjející.

Internet si svou záplavou informací z nejrůznějších konců světa o nejrůznějších objektech může patřit k velice významným vzdělávacím nástrojům informačního věku,

o jejichž přednostech je zbytečné hovořit, protože jsou naprosto jasné. Má však pochopitelně i svá úskalí, k nimž je nutné – ve vazbě na vzdělávání – řadit především problémy s kvantitou informací (což je poněkud paradoxně současně jedna z jeho největších předností) i s jejich kvalitou.

Pokud jde o kvantitu informací obecně, disponování velkým množstvím informací může sice zvyšovat informovanost, ovšem nikoli donekonečna – po překročení určitého prahu se dostaví, resp. může dostavit kontraproduktivní efekt informačního sektoru a nastává spíše dezinformovanost, spočívající v tom, že člověk je zahlcený informacemi a jeho schopnost orientace klesá, místo aby stoupala. Do situace přeinformovanosti se člověk s Internetem může dostat o to snadněji, že další a další informace leží vlastně přímo před ním, stačí jen „zmačknout pár knoflíků“. V této souvislosti je navíc Internet – z hlediska životního stylu – velice zdatným požíračem času, a to pod velmi ušlechtilou záminkou rozšiřování obzorů. Existuje pro to speciální termín: surfování na internetových stránkách. Člověk nasedne na „prkno“ svého Internetu s pevným přesvědčením, že se tak hodinku bude projíždět po informačních vlnách; příboj informací ho ovšem nepozorovaně zavádí dál a dál a uběhne několik hodin, než něco donutí surfaře vrátit se na břeh, do přítomnosti. Je ovšem pravda, a to pravda velice důležitá, že tuto zkušenost (třeba i několikanásobnou) uvádějí především lidé v první fázi svého kontaktu s Internetem; po určité době u většiny lidí surfařská vášeň opadne, „nezapomínají“ se už u Internetu na tak dlouho a tak často. (Přesto ale psychologové identifikovali novou chorobu: syndrom závislosti na Internetu neboli IAS – Internet Addiction Syndrome).

5. Počítače v domácnosti a životní styl jako celek

Předchozí nástin možností proměn (či jejich zárodků) životního stylu pod vlivem „působení“ počítače v domácnosti se zabýval jednotlivými speciálními oblastmi využívání počítače v podstatě odpovídajícími základním časovým dimenzím životního stylu: čas pracovní, čas vázaný a čas volný (s funkcemi odpočinku, zábavy a vzdělávání). Všechny výše zmiňované možné změny jsou ovšem dílčími zásahy do životního stylu a samy o sobě nemusí automaticky znamenat zásadní proměnu celkového charakteru životního stylu jakožto určitého komplexu.

V obecném pohledu na možné změny komplexu životního stylu pod vlivem existence a využívání počítače v domácnosti proti sobě stojí dva vyhraněné názory. Podle prvního z nich se v životě člověka, v jeho životním stylu změní absolutně všechno, protože prostě nic nebude stejné jako dřív. Zastánci druhého názoru tvrdí, že v podstatě se v životním stylu člověka nic nezmění, protože člověk zůstane člověkem a jen mu do výbavy jeho domácnosti a jeho života přibude něco jako „chytřejší televize“.

Oba dva extrémy mohou mít pravdu – pokud se nesnaží svou představu generalizovat, zobecňovat na celou populaci, a propagovat tím jakýsi převládající, nebo dokonce jediný životní styl. Mohou mít pravdu, pokud mají na mysli, že může či pravděpodobně bude v počítačové přítomnosti nebo dokonce v multimediální budoucnosti existovat jimi naznačovaný životní styl a lidé, kteří tímto životním stylem budou žít – ovšem mimo jiné.

Každý z těchto vyhraněných životních stylů si lze vcelku snadno představit (a v realitě – i naši – objevit jejich protypy).

Názor absolutizující „stylotvorný“ vliv domácího počítače vlastně vytváří pojetí jakéhosi počítačového životního stylu (v pravém slova smyslu), tj. takového, jehož leitmotivem prolínajícím všechny prvky životního stylu a základní osou, okolo níž se vše otáčí, je počítač a vše, co s ním souvisí. Takový životní styl je naplněný prací s počítačem, volným časem s počítačovými hrami a surfováním po Internetu, event. virtuální dovolenou, internetovskými mezilidskými kontakty, komunikací takřka výhradně přes počítačovou síť apod. Za reprezentanty či představitele daného životního stylu lze označit např. tzv. kyberpunků kombinující pop kulturu se špičkovou technologií a považující svůj životní styl (charakteristický podle nich mimo jiné tím, že nová generace se již nebude scházet po večerech na pár drinků, ale každý místo toho zasedne za svůj počítač) za „životní styl příštího tisíciletí“. V nadnesené formě lze říci, že jejich život probíhá prostřednictvím globální počítačové a telefonní sítě, Internetu, mobilního telefonu a CD-ROMu. Jedním z center kyberpunků je San Francisco, dříve zaslíbené město beatníků a něco později hippies – možná je to ironie osudu, možná zákonitě, ale rozhodně je to příznačné pro vývoj hodnot, životního stylu, sociální atmosféry apod. v posledních padesáti letech.

Názor marginalizující a bagatelizující vliv domácích počítačů na celek životního stylu může své „živoucí důkazy“ hledat v životním stylu starých či jen starších lidí (nemajících ochotu přijímat další novinky a měnit svůj navyklý životní styl ani v dílčích momentech), stoupců ekologických či jiných alternativních komun (majících za to, že hlavní hodnotou životního stylu je přirozenost vskutku lidská a mezilidská), lidí ze zemí s nepříznivou ekonomickou situací (nemajících mimo jiné ani technickou možnost napojit se na mezinárodní počítačové sítě), lidí s nízkou a velmi nízkou životní úrovní (nemajících finanční prostředky na pořízení pro ně stále ještě velmi nákladné počítačové aparatury) i některých dalších sociálních skupin či regionálních komunit. Je však pravda, že čím dál tím více budou i tyto skupiny existencí domácích počítačů ovlivněny, byť zprostředkovaně, díky proměnám, které nastanou (bez nich, vedle nich) v okolním světě právě v souvislosti s tím, co ony samy odmítají. Vyhnout se sebemenšímu ovlivnění počítači a multimediálním světem nelze – životní styl je ovlivňovaný nejen hodnotami či přáními svého subjektu, konkrétního člověka, ale i existujícími celospolečenskými podmínkami.

Dá se předpokládat, že počítačovým životním stylem (alespoň u nás a alespoň prozatím) žije určitá menší skupinka lidí; lidí, jejichž životní styl domácí počítač (opět alespoň u nás a alespoň prozatím) nepoznamenal, je mnohem více. Nicméně zbývá relativně početná „mezizóna“ majitelů domácích počítačů, kteří sice svůj životní styl počítači zcela nepodřídili, ale přece jen ho jím nechali ovlivnit. Změny životního stylu zde mohou být různé a různě podmíněné – mohou záviset např. na tom, jak bohatá je „počítačová aparatura“ v domácnosti, a tudíž které z jejích funkcí mohou lidé reálně využívat, tj. chtějí využívat, na tom, jaké funkce počítače skutečně využívají a do kterých oblastí svého života a životního stylu nenechají počítače zasáhnout; na tom, kolik času a „síly“ přidělí počítači ve svém životě, ve svém volném čase i hodnotové orientaci; na tom, k čemu využívají času ušetřeného počítačem, apod. Dife-

renčiacní kritérium míry „počítačovosti“ v životním stylu možná v nejbližší době nedosáhne váhy a významu faktorů pohlaví, věku, vzdělání, zdravotního a rodinného stavu, které bývají řazeny ke klasickým kritériím životního stylu a jeho diferenciaci, ale za řadou konkrétních rozdílů v životním stylu bude zřejmě stále více možné s úspěchem hledat právě jeho souvislosti.

Diferenčiacní trend by měl být doprovázen také svým protipólem – integrativními tendencemi (koneckonců na vzájemných kontaktech je založena celá komunikační technika, informační superdálnice). Za velmi důležitou lze považovat možnost, že se zmenší význam rozdílů v některých životních podmínkách. Typickým příkladem je odstranění některých důsledků plynoucích pro životní styl z odlišného charakteru místa bydliště (klasické: město – venkov) nebo z odlišného zdravotního stavu (díky domácímu počítači by měla padnout řada vnějších bariér bránících dosud především různě tělesně postiženým lidem v běžných kontaktech s okolním světem).

Diferenčiacní a integrativní tendence ve své vzájemné koexistenci pak mohou způsobit zcela jiné rozvrstvení životních stylů: může se stát, že uvnitř skupiny lidí např. stejného věku budou rozdíly v životním stylu větší než mezi životním stylem dvacetiletého a padesátiletého, které bude spojovat zdánlivě jen jeden a zdánlivě jen okrajový moment – vřelý vztah k domácímu počítači a obliba aktivit s ním spojených.

Celkově vzato by bylo optimální, kdyby proces ovlivňování životního stylu provozováním domácího počítače co nejrychleji prošel všemi fázemi častými při objevení se nějakého nového momentu se schopností zasáhnout životní styl. První fáze tohoto modelového procesu je poznamenána novostí, která vyvolává buď okouzlení pod heslem „čím více, tím lépe“, nebo odmítání podle hesla „čím méně, tím lépe“. Základem druhé fáze je opadnutí vypjaté euforie či vyhraněné paniky z předchozí etapy, pokles intenzivního zájmu nebo ostentativního nezájmu. Ve třetí fázi by mělo dojít k jakémusi zklidnění, kdy počítač se všemi svými možnostmi „zapadne“ na nějaké své místo v životním stylu jedince a stane se jedním z jeho běžných, řadových aspektů, o kterých člověk sám ani nijak zvlášť nepřemýšlí. Vlastně teprve v této třetí fázi jsou dobré předpoklady pro to, aby člověk pro sebe a svůj životní styl využíval počítač skutečně v roli „dobrého sluhy“ (v předchozích fázích je buď počítač jako možné vybavení domácnosti ignorován, čímž se člověk připravuje o jeho pozitivní možnosti, nebo spíše převažuje jeho role „zlého pána“). Rozšiřování multimediální budoucnosti o další prvky (např. rozšíření nejrůznějších zábavních her s virtuální realitou) pak možná vyvolává „recidivu“ celého procesu v poněkud jiné souvislosti – znovu vyhraněné reakce; ale možná také ne.

Individuální cesta jedince do třetí fáze uvedeného procesu však nemusí být vůbec modelově jednoduchá a bezztrátová (přinejmenším v případě dnešního dospělého, do jehož již existujícího životního stylu vstupuje počítač zvnějšku a dodatečně). Zdá se, že by nebylo od věci zabývat se – v našich podmínkách – také problémem určité „výchovy k životnímu stylu s počítačem“, která by lidem umožnila lépe a rychleji si poradit se všemi úskalími a riziky celého procesu: vzhledem k očekávané multimediální budoucnosti s informační společností by to bylo přinejmenším stejně užitečné jako v poslední době módní snahy o výchovu lidí k tzv. zdravému životnímu stylu.

Literatura

- AUKSTAKALNIS S. – BLATNER D.: *Reálně o virtuální realitě. Umění a věda virtuální reality*. Brno, JOTA 1994
- BOROVÍČKA B.: *Bludiště počítačových her*. Praha, Mladá fronta 1990
- GATES B.: *Informační dálnice*. Praha, Management Press 1996
- LEARY T.: *Chaos a kyberkultura*. Praha, MAŤA – DharmaGaia 1997.
- MASUDA Y.: *The Information Society as Post-Industrial Society*. Washington, World Future Society 1983
- Osobní počítače a lidský potenciál*. Praha, Katedra sociologie Filozofické fakulty UK 1996
- SERVAN-SCHREIBER J. J.: *Le défi mondial*. Paris, Fayard 1980
- TOFFLER A.: *Šok z budoucnosti*. Praha, Práce 1992.
- TOFFLER A.: *The Third Wave*. London, Pan Books 1981

Lifestyle and Computers in the Home (Essay Notes)

Summary

Recently it has become entirely commonplace to assert that computers are already well-established in Czech workplaces and are gradually becoming established as normal parts of household equipment. This inevitably leads to the question of the effects of the computer in the home on the lifestyle of the family and its individual members, and of how to resolve potential problems of conflict between the “old” lifestyle (up to now) and the „new” (household computer or even multimedia terminal). The area affected by computers is very broad, and affects personal lifestyle in all time categories – working time (in the form of what is known as “telework”, i.e. the transfer of professional activity into the home), committed time (“home manager” or „household director programmes), and free time with all its basic functions (especially as regards computer games and educational possibilities). The main general tendencies of potential changes of lifestyle conceived as a certain complex may be classified primarily as a differentiating trend (differences in lifestyle influenced by the mode of use of the computer in the home) and as an integrational trend (mainly in the sense of removing some existing differences in living conditions – e.g. change in living conditions and lifestyle for the physically disabled person).

K TRANSFORMACI JEDNOHO ČESKÉHO STROJÍRENSKÉHO KONCERNU. ZMĚNA KONTINUITOU – KONTINUITA ZMĚNOU¹⁾

IVANA MAZÁLKOVÁ, DIRK TAENZLER

1. Transformace systému a boj o přežití jednoho podniku

Reformační politika české vlády se svou privatizační strategií zaměřila na rozdrobení průmyslu utvářeného silnou koncentrací. Příklad jednoho českého strojírenského koncernu však ukazuje, že se – přes všechny problémy tohoto podniku přizpůsobit se tržním podmínkám vlastními silami – prosazuje koncentrace. Místo toho, abychom uvažovali o zpoždění nebo úplném ztroskotání transformace, pokoušíme se v tomto příspěvku analyzovat strategie přežití a stabilizace podniku v situaci radikálně se měnících rámcových podmínek. Snahy zajistit a rozšířit klíčové funkce a dodavatelské vztahy jsou přitom považovány za vytváření nové organizace koncernu.

Východiskem analýzy je neobvyklé zjištění, že silně diverzifikovaný koncern představuje hustou a komplexní síť interních dodavatelsko-odběratelských vztahů, která při přechodu na tržní hospodářství hrozila roztržením. Tím byla bezprostředně ohrožena i jednota koncernu. Naše studie v návaznosti na aktuální diskusi o významu síťových struktur v organizacích ukazuje, jak na pozadí zostřujícího se konfliktu zájmů dochází mezi koncernovým holdingem a dceřinými společnostmi k pokusu novým způsobem usměrňovat výměnné vztahy. Z ekonomického hlediska se od velké specifikace zdrojů (např. vysokého stupně vnitrokoncernové dělby práce a rozpětí výroby, neformální výrobní znalosti pracovníků) dal očekávat vysoký stupeň propojení (Williamson 1981, s. 558). Také ze sociologického hlediska se jeví jako pravděpodobné, že v přechodné době poznamenané velkou nejistotou a nízkou důvěrou budou aktéři nadále pečovat o sehrané vztahy a lpět na pravidlech, očekáváních a uspořádáních, která jsou s nimi spojena. Z toho je možné vyvodit, že i po celkové privatizaci původně státního podniku by dědictví neformálních vztahů nadále určovalo hospodářský proces, a to do té doby, dokud by zodpovědní činitelé nezměnili své chování nebo nebyli vystřídáni (Pillath 1993, s. 101). První možnost představuje forma nového státního kapitalismu v Maďarsku (Stark, 1994; Whitley/Henderson 1995), druhá, radikální metoda, mající za následek rozsáhlou deindustrializaci, byla zvolena ve východním Německu (Grabher 1994).

¹⁾ Příspěvek je rozšířenou verzí článku *Centralizace a decentralizace. Restrukturace českého strojírenského koncernu*, který byl publikován v němčině v edici WZB-Discussion Paper Wissenschaftszentrum Berlin für Sozialforschung v srpnu 1996. Jeho základem je empirický materiál získaný v období 1995-96 během hloubkových rozhovorů se třiačtyřiceti pracovníky na třech úrovních.

V námi projednávaném případě z České republiky nedošlo ani k začlenění (lock-in) do potenciálně sklerotizujícího výrobního prostředí (Läpple 1994, s.42), ani k rozpuštění koncernu. Za fasádou setrvalého stavu se ukázal dynamický vývoj, jehož nejnápadnějším rysem bylo rozdrobení koncernu v množství autonomních dceřiných společností. Na doprovodné anomické tendence rozpadu reagovalo vedení koncernu zavedením rozsáhlé restrukturalizace, jež má dlouhodobě zvýšit a institucionálně zakotvit jeho řídicí kapacitu. Hlavním motivem aktérů transformačního procesu se stal problém decentralizace a recentralizace. Krátký pohled zpět do historie podniku však ukazuje, že tento problém tu již jednou byl.

2. Koncern a kombinát

Koncern byl založen v polovině minulého století a dnes patří k největším komplexům metalurgie a strojírenství v České republice. Tvoří ho konglomerát z několika finálních výrobců a množství dodavatelů včetně primárních výrobců s velkým výrobním sortimentem. Vysoký stupeň vnitřní diverzifikace stejně jako stále se stupňující požadavek soběstačnosti lze chápat jako přežitek ze socialistické minulosti. Koncern byl skutečně integrován ve strukturu kombinátu, byl z ní však již v roce 1988 uvolněn. V samotném kombinátním svazku měly jednotlivé výrobní úseky velkou autonomii a mohly rozvíjet vlastní obchodní vztahy. Tato forma organizace vedla dokonce k tomu, že si v některých podnicích výrobní oddělení „kralovala“ sama.

Toto zjištění je překvapující v prostředí mimořádně přecentralizovaného hospodářství v československém socialismu, které bylo ve svém rozsahu srovnatelné jen s hospodářskou strukturou NDR. Zatímco východoněmecké kombináty byly jen umělými útvary, které ovlivnily rozbití regionálních sítí vztahů (Grabher 1994), byly české ekvivalenty (VHJ) na tradiční struktury pouze nastaveny a nezničily je. Tak se to alespoň jeví v předloženém případě.²⁾

Diverzifikace a autonomie dceřiných společností neprobíhá v žádném případě pod specifickým vlivem socialistické ekonomiky, nýbrž má kořeny daleko v minulosti. Problém řízení vyplývající z tohoto vývoje se poprvé přiosťřil po první světové válce. V souvislosti s konverzí závodu specializovaného z větší části na výrobu zbraní (70 %) a zařízení v diverzifikovaný koncern civilní výroby přibyla k tradičním klíčovému oblastem nová pole činnosti např. ve výrobě lokomotiv a elektrotechnice až po výrobu aut a letadel. Mimoto byla integrována průmyslová odvětví základních surovin a dodavatelů (doly, rozšířená výroba oceli). Ze strukturního hlediska tím byl položen základ tendencím osamostatnění částí podniku např. dceřiných společností. Přesto neměly dceřiné společnosti nebo části podniku takový stupeň autonomie, jakým disponují nyní. Jako stoprocentní dcery, jejichž podnikový pozemek a nemovitosti jsou mimochodem majetkem holdingu (jimž musí platit nájem), jsou závody pod přísnou kontrolou, disponují však mimořádným strategickým a operativním prosto-

²⁾ Východoněmecké kombináty byly integrovány silně vertikálně, zatímco československé spíše horizontálně. Zkoumání vlivu kombinátní struktury na restrukturalizaci podniku vyžaduje další studii.

rem, jaký lze sotva najít ve srovnatelných západních koncernech.³⁾ Podle naší teze omezuje vnitřní diverzifikace koncernu zásadním způsobem tendence k centralizaci, pokud by se opět vyskytly. Momentálně pozorovatelná míra autonomie se však také zdá být mnohovrstevným rysem transformace vyžadujícím vysvětlení.

3. Konsolidace: jednota koncernu – samostatnost dceřiných společností

Restrukturalizace koncernu započala koncem roku 1990 přeměnou státního podniku v akciovou společnost a závodů v dceřiné společnosti (s.r.o.) spravované holdingem. Osazenstvo bylo propouštěním, předčasným odchodem do důchodu a odlivem do nových malých a středně velkých firem během dvou let (1991-1993) redukováno o více než čtrnáct tisíc zaměstnanců.

Byly založeny první podniky s účastí zahraničního kapitálu (joint-venture) a převzaty některé podniky u nás i v zahraničí. Od roku 1995 uplatňuje koncern konsolidační kurz a zároveň se stal jako zaměstnavatel znovu atraktivním.⁴⁾

Konsolidační proces probíhal ve třech fázích. V první fázi hrál hlavní roli přenos vlastnických práv, ve druhé vytváření přístupů k trhu, ve třetí recentralizace a síťové propojení k zajištění synergických efektů. Paralelně k tomu se změnil rozhodovací a kontrolní struktury: z charismatického vedení v jedné hierarchické příkazové struktuře do rutinní a zvěcnělé autority v otevřenější organizaci.

Úkolem první fáze bylo položit základy pro restrukturalizaci. Hlavní problém při úpravě vlastnických a kontrolních struktur spočíval v řešení cílového konfliktu mezi zachováním komplexu a dosažením větší transparentnosti. Formální organizace koncernu spočívala v jen obtížně kontrolovatelné síti výměnných vztahů a ve vzájemných závislostech. Tento cílový konflikt se řešil mezi koncernovým vedením usilujícím o zachování koncernu, a představiteli státu majícími zájem na jeho rozdrobení. Státem kontrolované banky zaujaly pozici uprostřed. Rámec těchto vyjednávacích procesů mezi aktéry státu, bank a koncernového vedení určovala hospodářská politika vlády usilující o oddělení politiky a hospodářství. Vláda odmítala převzít zodpovědnost, zvláště pak finanční závazky za restrukturalizaci bývalých státních podniků, a usilovala proto o radikální rozdrobení také v případě námi zkoumaného koncernu. Tato politika nebyla prosazena důsledně. Sociálně-politické ohledy a privatizace ve formě kuponové metody nutily stát poskytnout garanci zachování hodnot (Hayri/McDermott 1995, s. 232),⁵⁾ a tím ke konzervativním strukturálně politickým opatřením. Banky sice doporučovaly rozdrobení s cílem dosáhnout větší transparentnosti, atomizace v úplně samostatné jednotlivé podniky však nebyla v jejich zájmu (Hayri/McDermott 1995,

³⁾ V kontextu jiného rozhovoru, např. s vedoucím koordinačního úseku na holdingu, byla pronesena následující teze: „V západních firmách není nutné disponovat přímými fidejucmi nástroji, protože se společnostmi svobodně podřizují exekutivě (např. holdingu, pozn. autorů), u nás tomu tak není.“

⁴⁾ Návrat pracovníků ze soukromého sektoru však neřeší problém nedostatku pracovních sil.

⁵⁾ Chceme na tomto místě upozornit, že Hayri a McDermott také prováděli studie v tomto koncernu. Jejich výzkum zachytil první fázi restrukturalizace a věnoval se především správním strukturám. Analýzy Hayriho a McDermotta pro nás byly bohatým zdrojem informací a teoretických podnětů. Dnes se však ukazují nové vývojové tendence, které dodatečně zachycují minulé události v novém světle.

s. 244). K zabezpečení výše zmíněného jim stačila právní samostatnost dcer a přidělitelnost zodpovědnosti v rámci struktury nákladových středisek. Banky požadovaly finanční a rozhodovací kontrolu, ale stejně jako vláda odmítaly zodpovědnost za restrukturalizaci. „Všepřítomnost“ bank (Lukas 1994, s. 11) v podnicích ještě neznamená, že se banky chtějí kromě restriktivních požadavků také aktivně podílet na restrukturalizaci (Hayri/Dermott 1995, s. 233). Spíše se naopak zdá, že banky jsou chytře nechtě odkázány na úspěch generálního ředitele, pokud nechtějí přijít o své „vklady“ (kapitálové podíly a kredity), ale chtějí především obchodovat a vydělávat. Banky se stejně jako stát staly proti své vůli zajatci hry, jejíž výsledek neurčují, nýbrž jen ovlivňují.

I když sanační plán předložený generálním ředitelem zachování koncernu předvídal, zdálo se, že se vláda na počátku obávala toho, že generální ředitel, žádající velkou část firemního majetku pro sebe, chce spekulovat s později ziskovým kapitálem, a cítila potřebu opětovný prodej dočasně upravit. Domněnka, že generální ředitel má sám největší zájem na zachování koncernu jako celku a jeho expanzi, se však jeví pochopitelnější.

Ve své dvojroli jako nejvlivnější podnikatel – kontroluje 20 % podílu – a inovující podnikatel představuje zároveň personifikaci koncernu. Přitom používá holding jako důležitý nástroj k výkonu moci. Jeho strategie se zaměřuje na vytvoření průmyslového impéria, které by mělo kontrolovat podstatnou část českého hospodářství. S tím souvisí otázka, jak velká je skutečně moc generálního ředitele a řídicí kapacita holdingu.⁶⁾

V první fázi, ve které byly předmětem jednání finanční otázky, přenos vlastnických práv, řešení starých dluhů a problémů likvidity podobně jako dodržování dřívějších smluv mezi státem, bankami a vedením koncernu, byla moc jednoznačně v rukou generálního ředitele. Z pohledu zaměstnanců byl tento komplexní proces nikoli neprávem označován za záchranu koncernu a považován za důkaz kompetentnosti ředitele, který takto zajistil podniku budoucnost. Vlastnická a kontrolní práva, která obdržel, mu zaručují formální legalizaci jeho nadřazené mocenské pozice a zajišťují mobilizaci odpovídajících mocenských prostředků. K výkonu své moci používá holding, jehož možnosti jsou však v podstatě omezeny na správní a kontrolní činnosti. Zajištění loajality jak vlastníků, tak manažerů a zaměstnanců, spočívá oproti tomu ve vyjednávání a obtížné přesvědčovací práci v komunikační rovině. Podnikatelské chování generálního ředitele není formováno trvalou kontrolou organizace, nýbrž technikou intervence „případ od případu“. Tato technika pomáhá demonstrovat jeho nenahraditelnost a zajišťovat jeho nárok na charismatické vůdcovství. Zásahy přicházejí většinou tehdy, když ztroskotaly pokusy příslušných zodpovědných osob prokázat svou kompetentnost, jeví se tedy jako nutné a legitimní. Intervence slouží sice v jednotlivých případech k udržení autority, rozměňují se ale více či méně v taktických opatřeních ad hoc, která pouze zabrání nejhorsímu, aniž by skutečně řešila strukturální problémy.

⁶⁾ Denik Handelsblatt ze dne 31. 5. 1996 cituje příslušníky pražských bankovních kruhů, kteří si stěžují na to, že vláda nečinně přihlíží, jak některé finanční a průmyslové skupiny přebírají kontrolu nad stále většími částmi českého hospodářství. V této souvislosti je také generální ředitel nazýván „vládcem nad giganty těžkého strojírenství“.

Přeměna semi-formálních a neformálních vlastnických práv hospodářských vůdců v socialistických podnicích (Mertlík 1993, s. 7)⁷⁾ v legalizované vlastnické tituly je důležitým krokem na cestě k centralizaci moci. Následkem je oslabení zvláště neformálních kontrolních struktur v koncernu, o jejich odstranění však mluvit nelze. Ředitel si ve své důležité strategické pozici uprostřed mimo- a vnitropodnikových zájmových skupin totiž sám vypomáhá uměním „networkingu“. Zdrojem jeho moci je nejenom jeho postavení na špičce hierarchie, ale opírá se také o vnější a vnitřní podnikové vztahy vzájemné závislosti, které se v rámci rigidní příkazové struktury neřídí racionalitou tržních zákonitostí (efektivita, optimalizace užítku). Zde platí pravidla vyjednávání zaměřená na dosažení spravedlivého vyrovnání zájmů. Vyrovnání zájmů mezi státem, bankami a podniky popsali Hayri/McDermott. My se budeme dále zabývat vnitrokoncernovým vyrovnáním zájmů.

4. Zkušební fáze: atomizace koncernu – difuze autority

Záchrana koncernu mohla být realizována jako heroický čin jedné z charismatických vůdčích osobností ekonomiky požívající důvěry jak státu a bank, tak zaměstnanců a zvláště manažerů; sanace a zajištění další existence však předpokládaly rozdělení moci a její převedení do každodenního života. Důkazem je průběh druhé fáze, kdy bylo vedení dceřiných firem předáváno manažerům rekrutujícím se v rámci koncernu zpravidla ze štábů manažerů pověřených operativními funkcemi v příslušných podnicích. Tato generace mladších manažerů vynesena do nejvyšších řídicích pozic se stala nositelem druhé fáze. Ačkoli se přenosu vlastnických a kontrolních práv vůbec neúčastnila, realizovala tato sociální skupina prakticky rozpojení, o které usilovala vláda a na kterém noví vlastníci (generální ředitel a banky) neměli zájem a snažili se mu zabránit. Vzhledem ke komplexní struktuře koncernu s několika desítkami velmi rozlišených dceřiných společností byly možnosti centrálního řízení značně omezené. Za těchto podmínek bylo pouze u menších podnikatelských jednotek možné sledovat jejich aktivity a řídit je. Generální ředitel svěřil proto zodpovědnost za řízení dceřiných firem do rukou manažerů, kterým poskytl širokou autonomii jednání a kteří měli v tržních podmínkách prokázat své schopnosti. Hierarchické řízení, které nebylo nadále možné, měla nahradit „neviditelná ruka“ trhu, a tímto způsobem napomoci selekci mezi manažery a společnostmi. Aby byli manažeři ochotni převzít obtíže a rizika spojená se sanací podniku a aby byla vytvořena vazba na koncern, musel jim být umožněn přístup k penězům a moci. Mimoto se s nadějí očekávalo, že prostor pro vlastní aktivitu poskytnutý v této fázi bude pobídkou pro schopné manažery, aby samostatně vyvíjeli a experimentálně ověřovali nové metody řízení. Koncern zasahoval až v případě neúspěchu manažerů. Poskytnutý prostor pro vlastní jednání byl využit velmi rozdílně. Příčinu lze spatřovat ve strukturálních i osobních důvodech. Strategie „osvědčování se“ přerostla do „divoké“ restrukturalizace se závažnými neplánovanými vedlejšími následky. Praktikování a institucionalizace tržních principů

⁷⁾ Také socialistické státní byrokracie byly účelně odcizeny „osobní privatizací“ prostřednictvím úředníků Šrubař 1991).

v oblasti podnikových aktivit se zvrhla do „battle of the fittest“, probíhající i vnitropodnikově, která vedla k atomizaci koncernu a difuzi autority.⁸⁾

Ekonomicky nejdůležitějším faktorem atomizace byla jednoduše ta skutečnost, že v situaci, kdy ještě není dokončena restrukturalizace celého koncernu, vzrůstaly šance dceřiných firem dosáhnout zisku mimo koncern. Dodávky externím zákazníkům jsou výnosnější než dodávky ostatním dcerám koncernu, jak ukazuje příklad kovářny. Kovárna nepatřila ani mezi podniky s klíčovými kompetencemi, ani se vzhledem k zao-
stalosti její technologie a nadměrné kapacitě nezdálo, že by mohla konkurovat na zá-
padních trzích. Protože zde ale v čele stál jeden z nejschopnějších řídicích týmů
v rámci dceřiných společností, podařil se jí zázračný vzestup na pozici modelového
podniku. Aby si zachovala konkurenceschopnost, snaží se kovářna o přeměnu z inter-
ního dodavatele na finalistu dodávajícího externím zákazníkům. Interní dodávky
ostatním dcerám zahrnují většinou neopracované výrobky nebo polotovary, externí
dodávky oproti tomu se zaměřují na finální produkty. Zpracovávání zvyšuje tvorbu
hodnot a umožňuje vyšší zisk, jenž je předpokladem technické racionalizace zastara-
lých zařízení. Strategie zajištění budoucí existence, kterou zvolila kovářna, byla hos-
podářsky úspěšná a posílila její vliv v koncernu, na druhou stranu oslabil vnitrokon-
cernové vazby s ostatními dcerami.

Nejen na příkladě této firmy lze prokázat jednoznačnou souvislost mezi stupněm
tržní orientace na externí dodavatele a odběratele a úspěšnou restrukturalizací podni-
ku. Vnitrokoncernové propojení bylo naopak v této fázi dokladem ještě neprovedené
restrukturalizace. To platí především pro dodavatele. Bezmála tragickým případem je
nástrojárna, v níž se vysoce specializovanou technologií zhotovovaly na objednávku
nástroje pro koncernové podniky a která disponovala velkými znalostmi a dovednost-
mi. Standardní produkty se vyráběly a exportovaly jen v nepatrné míře. Výroba těch-
to produktů stejně jako výroba speciálních nástrojů však nevykazovala zisk. Z tohoto
hlediska byly v tomto podniku výchozí podmínky pro jeho přizpůsobení tržním pod-
mínkám strukturálně velmi nevýhodné. Managementu, jehož složení se často měnilo
(během tří let byl ředitel vyměněn pětkrát), se nepodařilo najít cestu na nové trhy
a zaměřit se na nové výrobní řady. Jeho existence byla zároveň ohrožována tím, že
ostatní dceřiné firmy začaly nástroje – pokud nebyly na skladě – nakupovat levněji od
externích dodavatelů. Podnik nevykazoval žádné známky restrukturalizace, byl zcela
závislý na holdingu a od roku 1990 se nacházel neustále na pokraji likvidace.

Obdobně jsou na tom i zdánlivě úspěšné podniky. Vysoké obraty a zisky mohou to-
tíž tento proces opožděné restrukturalizace zastřít, jak o zřejmuje příklad dceřiného
podniku na výrobu zařízení. Výroba zařízení patří z hlediska obratu k úspěšným pod-
nikům a jako jedna z prvních dceřiných společností rázně prosazovala atomizační stra-
tegií až k radikálnímu odloučení. Při bližším pohledu je ale za těmito osamostatňova-
cími pokusy zřejmá silná závislost na koncernovém svazu. Na rozdíl od kovářny
nezaložila svůj úspěch na proniknutí na západní trhy, nýbrž na obnovení starých kon-
taktů se zákazníky na trzích východních. Tyto vztahy ale neposkytují podněty pro

⁸⁾ Vnitropodniková „privatizace“ byla sotva významně spojována s přenosem vlastnických práv, nýbrž spí-
še s eventuálním rozpadem velkopřmyslových struktur a „atomizací“ koncernu.

inovaci výroby. Stávající zdroje se využívají, ale nerozvíjejí, neprobíhá restrukturalizace podniku. Hlavní částí obratu se dociluje realizováním starých nebo obnovených projektů. Proniknutí na nové západní trhy přineslo krátkodobě ziskové dodavatelské nebo licenční zakázky, ale nepodnítilo novou strategickou orientaci podniku. Příznacné pro tyto kontakty se západním trhem a inovace výroby na základě licenci je jejich zprostředkování generálním ředitelstvím, nejsou tedy ani vlastní aktivitou managementu dceřiné společnosti. Budoucnost tohoto podniku závisí podstatným způsobem na strategii a řízení ze strany koncernového holdingu. Převzetí bývalého státního výzkumného ústavu a proniknutí do nové oblasti činnosti („druhé těžiště výroby“) ve zcela jiném průmyslovém odvětví, které tradičně sídlilo převážně na Slovensku a k němuž české hospodářství rozdělením federace ztratilo přístup, podobně jako výstavba příslušných provozoven byly opět iniciativami ze strany koncernového vedení. Nehledě na to zavdala výdajová politika této firmy podnět k intenzivnějšímu koncernovému řízení, zvláště v oblasti finanční kontroly a podnikové strategie. Zisky, které nebyly odváděny koncernu, nebyly investovány do restrukturalizace, ale do obnovy a vybavení správních budov, do služebních vozů a vyšších platů.

Případ podniku na výrobu zařízení je poučný proto, že se zdejší management daleko zřetelněji než management kovářny snaží osamostatnit ze sebezáchovných důvodů, někdy dokonce na úkor podnikových zájmů. Tedy také z hlediska profesionality se vedení obou „úspěšných“ dcer zjevně liší. Není proto překvapující, že jeden z manažerů kovářny spatřoval v „privatizaci“ a „atomizaci“ jedinou možnou strategii rychlé a důkladné restrukturalizace v počáteční fázi, kterou je nyní třeba korigovat, což nutně povede k posílení koncernového svazu. Manažeři tohoto podniku se při nadcházející přeměně koncernu nemusejí ničeho obávat, budou totiž v každém případě patřit k vítězům. Manažer podniku na výrobu zařízení naopak trval nadále na bezpodmínečné samostatnosti, vědom si toho, že to je nejlepší zárukou zachování jeho pozice, kterou by při restrukturalizaci mohl ztratit.

Manažeři z dceřiných firem mají ještě jeden důležitý důvod, aby navzájem nepřicházeli do příliš těsného kontaktu, a to velké zadlužení dceřiných podniků mezi sebou. Vzhledem k tomu, že dodavatelé jsou ochotni poskytovat svým dlužníkům další dodávky až po vyrovnání starých dluhů a zaplacení zálohy a podniky strukturně trpí nedostatečnou platební schopností, obracejí se na externí dodavatele (pokud jsou k dispozici), aby unikly placení dluhů (nejprve jednou). Tržní restrukturalizace vnitrokoncernových vztahů zničila kooperaci koncernových dcer, založenou na důvěře a ohrožuje tak komparativní výhody koncernového svazu, v konečném důsledku také na úkor konkurenceschopnosti jednotlivých podniků.

Sečteno a podtrženo vedla „divoká“ strategie osvědčování manažerů k chaosu. Silné podniky se sice na trhu prosadily, ale lobbizmus praktikovaný v nejvyšších kontrolních grémích zbrzdil restrukturalizační snahy v méně úspěšných dcerách, kterým byla poskytnuta záchranná síť na úkor úspěchů podniku. Tento lobbizmus zabránil tomu, aby se podniky samy vyřadily ze hry podle pravidel trhu. Čistě podle principů podnikového hospodářství by býval koncern přišel o klíčové kompetence v oblasti těžkého strojírenství a stavby lokomotiv, zatímco se mohly úspěšně etablovat principiál-

ně nahraditelné podružné výroby, jako je kovárna. Koncernová strategie by čistě tržní restrukturalizací přišla vniveč. Lobbizmus tomu na jednu stranu zabránil, na druhou stranu vedl k tomu, že koncernová strategie už nemohla být důsledně realizována.

5. Fáze restrukturalizace: fúze dceřiných společností a funkční přeměna koncernového holdingu

Analýza procesu atomizace ukázala, že transformační proces probíhá ve znamení boje o autonomii jednotlivých podniků, který vedl k rozpadu vnitrokoncernových vazeb. „Divoká“ restrukturalizace sice uvolnila tvořivé síly, ty se ale ve svém vývoji obrátily proti koncernovým vazbám a hrozilo jejich rozbití. Záchrana koncernu a skutečnost, že se dceřiné firmy osvědčily na trhu, však neodstranily organizační problém struktury; ten se i nadále vyhrcoval. Z předchozí analýzy vyplynuly v podstatě dvě příčiny. Vzhledem k rozdílnosti výrob nebyl koncern schopen vyvinout a zavést do praxe ozdravné programy pro jednotlivé společnosti. Společnosti zase nebyly s to samy využít synergie ve vnitrokoncernových vazbách, které by jim teprve dlouhodobě zajistily konkurenceschopnost. Během „divoké“ restrukturalizace se prohloubily protikladné zájmy koncernového vedení a managementu dceřiných společností. Strategii boje o přežití vedoucí k atomizaci koncernu, s níž byl spojen nástup mladších manažerů z 2. linie ve fázi osvědčování, bylo nezbytně nutné vystřídat strategií posilující koncernový svaz.

Fúzi dvou dceřiných firem na počátku roku 1995 hodnotíme jako vstup koncernu do třetí fáze vlastní restrukturalizace. Důsledkem tržně motivované orientace na mimokoncernové dodavatele byl v obou podnicích rozpad tradičních kooperací. Během roku 1994 se dodavatel (hutě) dostal do velkých obtíží a hrozilo, že zadusí velmi pozitivní vývoj odběratele (kovárna) a oba zbankrotují. Situace v hutích stavěla kovárnou před neřešitelné problémy v zásobování. V České republice fungující trh ještě neexistoval. Hledat dodavatele na západních trzích nebylo možné vzhledem k tavným problémům s dodávkami, které vyvolala nastupující konjunktura, mimoto stoupaly ceny a západní firmy se zjevně snažily ztížit českým konkurentům přístup na trh. Dále tu byly zcela specifické důvody, které kovárně bránily ve změně dodavatele. Prostorová blízkost a tradice tohoto propojení působila totiž kladně na tok informací a materiálů, navíc byly výrobní procesy propojeny tak úzce, že by přeseknutí tohoto funkčního výrobního řetězce nutně vedlo k značným organizačním a finančním problémům v kovárně. Výkovky se zpracovávají žhavé. Pokud se materiál odebírá od externího dodavatele, musí se obrobek nejprve v huti ochladit, převzít a potom musí být v kovárně opět rozžhaven. Tím se významnou měrou zvyšují náklady za dopravu, energii, skladování a přípravu, které při vnitrokoncernové spolupráci odpadají. Kromě toho se podstatně zjednoduší domluva jak o složení a vlastnostech materiálů, tak o dodacích lhůtách. Tato prostorová a mentální blízkost k zákazníkovi uvolňuje značné synergické potenciály, které se pozitivně odrážejí v kvalitě a ceně kovárenských výrobků.

Aby odvrátila hrozící společný zánik, rozhodla se kovárna hutě převzít a učinila v tomto směru nabídku koncernovému vedení. Tato první refúze dvou dceřiných spo-

lečností proběhla především na nátlak bank, které měly zájem na zachování menších, přehledných jednotek, zpočátku ještě při zachování právní samostatnosti podniků v rámci konsorcia. Konsorcium ale de facto vyvíjí své aktivity pod vedením managementu. Je příznačné, že popud k této fúzi působící jako výstřel ze startovní pistole vyšel z managementu jedné dceřiné společnosti a že fúze nebyla realizována jako volné spojení, ale jako hierarchické napojení. Vzhledem k nedostatku důvěry mezi manažery z podniků velmi rozdílných i svou podnikatelskou kulturou („příznivci tržního hospodářství“ versus „staré myšlení“) a zaměřením na konkurenční strategii osvědčování nebylo možné do síťové kooperace navzájem nezávislých podniků zavést tržně strukturované vztahy.

Koncern využil ze zdola vycházející tendence k fúzování na to, aby zahájil plánovanou restrukturalizaci koncernu, která měla navzájem sladit a včlenit do celkové strategie koncernu zprvu nekoordinovaně probíhající procesy sanace zajišťované dceřinými společnostmi a expanze, která vycházela především z aktivit holdingu (převzetí, joint-venture a kooperace s tuzemskými a zahraničními partnery). Jako první byla na základě intervence koncernu jinou dcerou převzata nástrojárna. Uskutečnit se mají i další fúze.

Usměrnění vnitřních mezipodnikových vztahů vedoucí ke stabilitě podniku je zároveň i předpokladem expanze mimo podnik. Expanze si redukci komplexity vyžaduje stále neodkladněji. Na druhou stranu je expanze nutnou podmínkou restrukturalizace, té totiž nelze dosáhnout pouze vnitřním ozdravením a stabilizací podniku, ale závisí i na vnějších tržních podmínkách. Protože se rozpadly staré dodavatelsko-odběratelské vztahy, český dodavatelský trh ještě nefungoval a přístup na západní trhy byl obtížný, byla expanze koncernu spojena se záměrem funkci finalisty nejenom rozšířit, ale zároveň ji zajistit prostřednictvím kontroly nejdůležitějších dodavatelů. Proto bylo třeba nově převzaté podniky nebo ty, které se podílely na výrobě, začlenit do nové struktury, která by pak také koncernu umožňovala nezávislost na západních podnicích a trzích, a naopak synergické potenciály proměnit v komparativní výhody.

Vzhledem k tomu, že interní propojení není v bezprostředním zájmu manažerů dceřiných společností, je vynucováno zesílenou centralizací. Prvním opatřením je již před delší dobou zavedené pravidlo takzvaného „last-call“, které říká, že materiál lze obstarávat externě teprve, když ho žádná z ostatních dcer není schopna dodat interně za cenu a v kvalitě srovnatelné se standardem. Koncern ale přišel na to, že takovéto direktivní prostředky nejsou příliš efektivní, pokud neodpovídají podnikovým zájmům. Jednou z jeho prvních reakcí na toto zjištění jsou zahájené a plánované fúze, které ale vlastně představují pouze mezistadium před čtvrtou fází, vytvořením asi osmi divizí jako základních stavebních kamenů budoucí struktury koncernu. Na rozdíl od mezipodnikové úrovně, která se vyznačuje přebíráním podniků nebo jinými formami přímého ovládnutí, se hierarchická organizace vztahů mezi koncernem a dcerami vzhledem k stupni diverzifikace a autarkie, kterého se má docílit, nejeví jako optimální.

Vedle forem přímého řízení, jako je centralizace nákupu a ostatních servisních služeb, začíná koncern praktikovat i formy nepřímého, metodického řízení od jednotně

prováděného školení manažerů až po symbolický management (vytvoření jednotné Corporate Identity). Koncem roku 1995 byl odstartován první velký a centrálně plánovaný restrukturalizační program. Jeho těžištěm je uskutečnění takzvaných „Centres of Excellences“. Jde o soubor programů restrukturalizace, zaměřených na organizaci, technologii a podnikovou kulturu, které jsou z velké části okopírovány od západního kooperačního partnera. Holding zprostředkoval pouze základní filozofii a manažerům dceřiných společností přenechal vlastní realizaci. Tato fáze se od fáze „divoké“ restrukturalizace liší tím, že proces je nyní sledován holdingem, který se pokouší shromážďovat a vyhodnocovat výsledky experimentů, aby mohl později vybrat jeden nebo více úspěšných modelů, a pokud to bude možné, proměnit ho ve standardní postup. Příklad ozřejmuje dialektiku samořízení a vnějšího řízení, které bude jako struktura, která je schopna odolat zubu času, charakterizovat i novou organizaci. Jak se vyjádřil jeden z náměstků, dojde k novému „kompromisu mezi centralizací a decentralizací“. Tento kompromis určuje směr, kterým se může ubírat řešení organizačních problémů koncernu. Nadcházející centralizace je podmínkou k tomu, aby se posílily vazby mezi koncernovými dcerami navzájem i propojení s externími dodavateli a odběrateli. Na druhou stranu lze od popsaného procesu atomizace, fúzování a vytváření divizí očekávat, že vznik jednotek ovládajících velké části trhu posílí decentralizační tendence v koncernu. Ztráta schopnosti řídit prostřednictvím hierarchie bude vyžadovat nové formy koordinace.

6. Prognóza: transformace neformálních vazeb v prvky formální síťové organizace

Centralizace a decentralizace není jen obecným strukturálním problémem moderních organizací. V aktuálních diskusích se decentralizace stala důležitým krédem organizačních a manažerských teorií, které slouží také aktérům v transformujících se východoevropských společnostech jako návody k jednání. Rozdělení státních podniků, odbourání hierarchií, kooperativní propojení podniků a jejich částí jako organizační základny decentralizovaných rozhodovacích procesů a postupů lze v tomto momentě považovat za nejdůležitější procesy. Analýza ukázala, že v koncernu byla stejně jako v socialistickém podniku centralizace omezena a že současné posílení formální organizace a hierarchických struktur představuje nutnou korekturu socialistického dědictví, a tím předpoklad pro modernizaci podniku.

V socialistických státních podnicích Československa vládlo vakuum legality, které bylo spontánně zaplněno neformálními ekonomickými a sociálními vztahy. Důsledkem byl vznik informačního monopolu na straně podniků a oslabení centrálních plánovacích a kontrolních instancí (Mlčoch, cit. in: Mertlík 1993). Státní podnik představoval koalici formálních a neformálních zájmových skupin, přičemž neformální sítě hrály roli hlavních koordinačních mechanismů.

Síťové struktury v socialistickém nedostatkovém hospodářství měly charakter stabilizátorů na dvojí způsob. Kompenzovaly a reprodukovaly převis poptávky a vnitřní dezintegraci podniků (Rusmich, cit. in: Mertlík 1993). Po roce 1989 se sice zhroutila

formální organizace státních podniků, ale neformální struktury přetrvaly a roli stabilizátorů hrály i během transformace. Vystává však otázka, zda se mají tyto neformální sítě považovat za blokádu nebo za potenciál modernizace.⁹⁾

Kontrolní, komunikační a směnné vztahy zkoumaného strojírenského koncernu se v transformaci mění různým způsobem. Semi-formální nebo neformální vlastnická a dispoziční práva hospodářských kádrů v socialistickém podniku byla převedena do formálně-legálních nároků na tato práva (Mertlík 1993), což vedlo k centralizaci moci, ale ne k restrukturalizaci podniku. Ta byla zahájena nezávisle na koncernovém vedení v jednotlivých dceřiných společnostech, avšak důsledkem tohoto procesu byla atomizace koncernu do izolovaných podnikatelských jednotek. Formalizování vlastnických a kontrolních práv, zvláště ale atomizace koncernu způsobená tržní orientací koncernových dcer, vedla k oslabení síťových struktur. Prolomily se tak sice neformální kontrolní struktury v podniku, ale zároveň byly vypojeny základní vnitrokoncernové směnné sítě s informacemi a zbožím. Posílení formální organizace šlo ruku v ruce s odpojením komunikačních vztahů od formalizovaných kontrolních struktur. O důležitých rozhodnutích, jako např. o osudu jednotlivých dceřiných společností, se jedná na neformální úrovni v kruhu vlastníků a v kruhu ředitelů. Dokonce i regulace a prosazení vlastnických nároků je výsledkem jednání v těchto kruzích. Formální organizace je tedy i nadále omotána sítí vzájemných vztahů. Hlavní konflikty se ale již neodehrávají na rozhraní mezi formální organizací jako nástrojem bývalé státní plánovací a správní byrokracie a neformálních sítí jako autonomní sféry výrobců. Síťové struktury nyní umožňují, aby se konflikty, které vyplývají z formální organizace nebo v jejím rámci nejsou neřešitelné, urovnávaly mezi zájmovými skupinami samými, zvláště pak mezi frakcemi manažerů.

Oproti tomu vnitrokoncernové odběratelsko-dodavatelské vztahy byly přechodem k tržnímu hospodářství ohroženy a zdálo se, že se rozpadnou. Smysl těchto sítí přešel na interně a externě konstituované tržní vztahy a obrátil se proti bývalým kooperačním partnerům. Podnik zůstal dezintegrovan a jeho atomizace vedla téměř až k rozpadu koncernu. Tím se posílily tendence k beztvárnosti a chaosu, které již nemohly být sítěmi zachyceny. Ve snaze zabránit svému rozpadu a ztrátě synergických efektů, zavedl koncern řadu opatření s cílem obnovit vnitrokoncernové kooperační sítě, které ale tímto aktem změnily svou formu. Jejich režiséři jim určují novou cílovou orientaci. Neslouží již neformálním osobním zájmům socialistických ředitelů spravujících svá oddělení a závody jako své „říše“, nýbrž podléhají vzájemné kontrole a souhlasu nových vlastníků a manažerů. Institucionalizace nových vlastnických a mocenských poměrů se projevuje tedy i v rovině směnných sítí.

Proměna formy síťových struktur má různé varianty v závislosti na odvětví a právní formě podniku. Nejjednodušší formou propojení jsou kontakty s externími obchodními partnery. Všechny podniky koncernu nabízejí vždy také produkty ostatních dcer a do této zákaznické sítě jsou zapojovány i nově získané podniky. Podnik stavějící tur-

⁹⁾ Tzv. pakty ke splnění plánu fungovaly ve východoněmeckých podnicích jako blokády modernizace. V zásadě však přetrvává nutnost kooperačních struktur pro zachování funkčnosti podnikových procesů (Voskamp/Witke 1990).

bíny rozvinul tento postup do modelu, v němž podnik, který získal zakázku, vystupuje jako generální dodavatel pro celý projekt, např. stavbu elektrárny, a potom uzavře smlouvy s ostatními koncernovými dcerami jako se subdodavateli. Na rozdíl od rozpuštění této sítě proběhla u hutí a kovárný fúze, síťové struktury byly tedy přeměněny v hierarchie. Podobný postup lze zaznamenat u tradičních klíčových funkcí a jejich nejdůležitějších dodavatelů (připadá v úvahu u výroby zařízení a turbín). Ve zcela jiném světle se jeví vývoj nově získaných automobilových podniků. Zde zůstane zachován jejich statut samostatných akciových společností s vlastní výrobkovou řadou a ochrannou známkou, na koncern jsou ale vázány kapitálovými podíly, dodavatelskými vztahy a kooperacemi v oblasti vývoje. Mimoto se rozběhly výrobní a vývojové joint-venture se zahraničními partnery ve stavbě turbín a v elektrotechnice.

Budoucí struktura koncernu, sestávající přibližně z osmi divizí s rozdílnými právními statuty, nebude jen sítí osobních vztahů, ale i sítí organizací, ve které snad bude vláda manažerů a vláda vlastníků do sebe zapadat (k tomu hlouběji Windolf 1994). Holding se snaží na jedné straně posílit své řízení v dceřiných společnostech, na druhé straně chce postoupit zodpovědnost za restrukturalizaci managementu jednotlivých podniků, protože jen ty mohou podniky ozdravit a přizpůsobit trhu. Prostá centralizace by zablokovala podnikatelský potenciál v dceřiných společnostech. Předpokladem restrukturalizace je proto decentralizace rozhodovací a výkonné moci. Stávající střet zájmů mezi manažery holdingu a dceřiných společností by mohl být institucionalizován jako produktivní rozpor ve formální síťové organizaci. Zda k tomu dojde, závisí v neposlední řadě na výsledku konfliktu mezi manažerskými frakcemi, tedy na tom, zda se prosadí zastánci centralizace, či decentralizace.

7. Závěr: Mnohotvárnost výrobního prostředí a jednota podnikové kultury

V reorganizačním konceptu koncernu hraje podniková kultura důležitou roli. Směrem dovnitř i navenek má vyjadřovat a posilovat jednotu koncernu. Interně mají být manažeři a zaměstnanci všech dceřiných společností uvedeni zpět do kruhu koncernové rodiny a sjednoceni „v duchu zakladatele“. Navenek tomu odpovídá posílení holdingu jako centrály se světově uznávanou ochrannou známkou. Vnitřní vztahy mezi dcerami mají být podobně jako vztahy k externím dodavatelům a zákazníkům uspořádány novým způsobem s ohledem na nadřazené koncernové cíle. Při prosazování nové podnikové kultury vyvstávají obtíže, kterými se budeme na závěr zabývat opět na příkladu fúze hutí a kovárný. Ukážeme tak, jaký vliv má podniková restrukturalizace na sociální vztahy a kulturu v podniku.

Jedním z prvních opatření, která nový management kovárný přijal po privatizaci, aby se zvýšily produktivita a výnosy, byla ještě před modernizací zařízení reorganizace využívání pracovních sil, a to přechod od úkolové k hodinové mzdě. Nový mzdový systém má přímý vztah k proměňujícím se řídicím strukturám. V socialistickém podniku byla úkolová mzda výrazem moci dělníků a pracovní dohody mezi osazenstvem a vedením. Pro snazší kontrolu nad pracovním nasazením nahradil mana-

gement tradiční úkolovou mzdou mzdou hodinovou. Současný systém odměňování umožňuje objektivní a především flexibilní využívání pracovních sil¹⁰⁾ podle funkčních požadavků vyplývajících ze zakázky, je tedy podmínkou kvalitní produkce i časové kalkulace, a tím kontroly dodacích lhůt.

Mimoto management zavedl rigidní systém trestů. Výroba zmetků a nekázeň, jako je pozdní příchod či protahování přestávek, jsou postihovány srážkami ze mzdy, které u nejnižších mezd (a při drasticky stoupajících životních nákladech, zejména na dopravu) mohou rychle udělat „průvan v peněženkách“. Tato opatření se neminula účinkem, i když přitom došlo ke konfliktům. Koncern byl sice i za socialistických časů pověstný tvrdou pracovní disciplínou, nyní se však zodpovědnost a výkon přiděluje, popříp. světuje, kontroluje a hodnotí individuálně.¹¹⁾

Zavedení hodinové mzdy a kárných opatření přispělo nejenom k racionalizaci využívání pracovních sil a plánování výroby, ale změnilo i pracovní vztahy a postoj k práci. Lidé k sobě našli nový přístup. Na jedné straně se již tolik nediskutuje jako v socialistickém podniku, na druhé straně komunikuje se zaměstnanci i vrcholový management, což se dříve téměř nestávalo. Za socialismu zde ředitelé striktně dbali na dodržování disciplíny a do výroby zavítali jen málokdy. To se v kovárně radikálně změnilo. Vedení pravidelně navštěvuje závod a radí se s osazenstvem.

Tento domnělý rozpor mezi úbytkem a nárůstem komunikace v závodě se ale rychle rozplyne, pokud si uvědomíme, že vůbec nejde o to, zda je komunikace více, či méně, nýbrž o změnu obsahů rozhovorů, což svědčí o změně struktury. Nyní se nesmlouvá o vyrovnání zájmů, ale hledají se společná řešení problémů. Vyrovnání zájmů bylo zcela vytěsněno z továrny a již nezatěžuje pracovní proces, pracovní vztahy však zvěcněly. Krátce řečeno: proběhla depolitizace a profesionalizace práce.¹²⁾

Nové formy vlády a kontroly potlačily rozhovor ve prospěch anonymní moci všudypřítomného „tlaku“, kterému lze jen stěží uniknout a proti kterému nepomáhají žádné argumenty. Průběžně používaný termín „tlak“ odráží neosobnost a technickou povahu nové podnikové moci, které jsou podřízeni i ti, kteří vládnou. Posílením formální organizace se změnila i role mistra: vzrostla jeho moc, ale zároveň i odpovědnost. Považuje se za funkcionáře „tlaku“, který přichází shora a který on předává dál. „Tlak“ nabývá již téměř mytických kvalit, když vedoucí závodu zakončí výčet úspěchů větou: „Za to všechno vděčíme tlaku ze strany našeho vedení.“ V této souvislosti jeho mistr přiznává se vzednutou hrudí: „Zvládneme ho!“ Tlaku nelze, již vůbec ne jako dříve, odolávat argumenty a vyhýbat se mu. Lze se mu pouze postavit tváří v tvář jako šanci, jak se osvědčit. Tento fenomén „tlaku“, který není ničím jiným než technicistickým

¹⁰⁾ Již za socialismu se mistr pokoušel pomocí rotace profesí docílit větší flexibility při využívání pracovních sil. Zároveň také předcházela privatizaci výrobních prostředků dělníky.

¹¹⁾ „Aktivní zakázky se stále kontrolují. Trvalo také dlouho, než si lidé na to zvykli. Přenesli jsme zodpovědnost až na dělníka u stroje. Na začátku se to samozřejmě nikomu nelíbilo. Museli ale toto rozhodnutí akceptovat, a „jestli se ti to nelíbí, můžeš jít.“ (vedoucí divize)

¹²⁾ „Formálně měli noví manažeři malou možnost ovlivnit personální politiku v podmínkách chronického nedostatku pracovních sil a neúčinných prostředků motivace. Liniový manažer byl stěžejním při dosažení výroby. Alokace bonusů a přesčasů hrála přitom klíčovou roli (a byla častým zdrojem konfliktů) ... Velmi se využívalo prémie, bonusů a přístupu k přesčasům při individuálních vyjednáváních mezi liniovými manažery a dělníky“. ARIANE HEGEWISCH, CHRIS BREWSTER, JOSEF KOUBEK. *Different Roads: Changes in Industrial and Employee Relations in the Czech Republic and East Germany since 1989*. Industrial Relations Journal 27: 1996, s. 50-64, s. 54f.

projevem sociálního vztahu, se stal základním vzorcem nového konsenzu mezi vedením a zaměstnanci. Vedoucí závodu mluví o „vyšším stadiu morálky“, ke kterému se v podniku dospělo.

Se systémem podnětů a kontroly souhlasí v kovárně valná většina zaměstnanců. To vše je třeba hodnotit jako výraz prosazení principu svobodné námezdní práce: pracovní síla je volně k dispozici v rámci vypověditelného smluvního vztahu, tedy s možností propuštění z ekonomických či disciplinárních důvodů. Podmínkou je oddělení dělníků od výrobních prostředků, které si za socialismu již téměř přivlastnili. Na tuto proměnu si však dělníci ještě zcela nezvykli. Odbory nejsou ještě stále považovány za legitimní zástupce dělnických zájmů. Převládajícím modelem spíše individualistického řešení konfliktů¹³⁾ je i nadále přímý rozhovor s mistrem, i když se již rýsuje trend k odosobnění a zvěcnění, formalizace a tendence k větší abstrakci v pracovních vztazích.

Zatímco se kovárna velmi rychle propracovala na první místo mezi modernizátory v koncernu, setrvala huť v zajetých kolejích chování z dob plánovitého hospodaření a spoléhala na to, „že generální ředitel s tím už něco udělá“. Po převzetí v hutí dále vládl pakt mezi zaměstnanci a vedením a ve vědomí dělníků měla i nadále prioritu výroba.¹⁴⁾

S fúzí na sebe narazila dvě rozdílná výrobní prostředí.¹⁵⁾ Důležitý je přitom poznatek, že tyto rozdílné kultury nelze redukovat na protiklad starého myšlení ze socialistických dob a moderní tržní orientace. V epoše těžkého průmyslu tvořili „vařiči železa a ocele“ spolu s horníky páteř hospodářství. Vytvářeli (materiální) základnu průmyslové kultury. Dělníci si byli vědomi, že reprezentují dělnickou elitu. Status hutí navíc ještě zvýšil sovětsko-ruský model modernizace, jejíž těžiště bylo spatřováno v těžkém průmyslu. Dělníci v hutích patřili k „primární výrobě“ a stáli v čele dělnické třídy, požívající nejvyššího ocenění a značných privilegií. To vše je důležité k pochopení toho, co znamená převzetí hutě, která byla ve všech ohledech kromě zisku větší, relativně malou kovárnou – jde totiž o skutečnou revoluci: o převrácení tradičních, socialismem navíc ideologicky podporovaných vnitrokoncernových stavovských pořádků.

Huť a kovárna patří obě k metalurgii a v prostoru koncernu spolu dokonce bezprostředně sousedí. Přesto jsou kovárenství a hutnictví dva výrobní světy s rozdílnou technologií, různými pracovními postupy a vlastním pracovním étosem. Za socialismu stála huť na vyšším stupni hierarchie než kovárna. V rámci transformace a „privatizace“ se staly právně samostatnými dceřinými společnostmi, a tedy formálně partnery na stejné úrovni. Převzetí hutě představuje následně její „degradaci“ na „dceřinou společnost dceřiné společnosti“. Tím huť ztrácí na důležitosti, zatímco kovárna zažívá vzestup, a navíc se radikálně mění stará hierarchie ve vztazích mezi oběma podniky. Huť těšící se tradičně velké prestiži („primární výroba“) se stává dodavatelem a tendenčně podřízenou výrobní oblastí nyní dominující kovárny. Zaměstnancům

¹³⁾ tamtéž, s. 54.

¹⁴⁾ Srov. MAZÁLKOVÁ I., *Role managementu při formování organizačních vztahů v českých privatizovaných podnicích* v: J. Vlášil, I. Hradecká, I. Mazálková. *Velká privatizace: Sociální konflikt a konsensus*, Sociologický ústav AV ČR, Praha 1994, s. 41.

¹⁵⁾ Narozdíl od instrumentálního konceptu podnikových kultur mluvíme raději o výrobním prostředí, abychom zdůraznili aspekt života v tomto prostředí.

hutě se svět obrací vzhůru nohama. Porušení neuvědomovaných si pořádků pokud jde o prestiž a pořadí v hierarchii vedlo k narůstání dlouhodobého konfliktu, který zatěžuje vztahy mezi podniky, jak se ukázalo na příkladu zavedení nových standardů kvality v hutí.

Osazenstvo hutí tvrdí, že požadavky na kvalitu ze strany kovárny nejsou realistické, tzn. nelze jich dosáhnout s materiálem, který je k dispozici, a vyvozují z toho, že lidé z kovárny o hutnictví nic nevědí. Management je prý dokonce slabý a udílí „jako tenkrát komunisti“ nesmyslné příkazy zhora, které jsou ve výrobě neproveditelné. Toto označkování manažerů kovárny je v příkrém rozporu s názorem těchto „zastánců tržního hospodářství“ na sebe sama a se vztahem zaměstnanců kovárny ke svým manažerům, se kterými se ztotožňují a nehledě na veškerou tvrdost otevřenější a kooperativnější styl vedení chválí. Z pohledu kovárny jsou „komunisty“ naopak lidé z hutě. Rozdíly v hodnocení nového vedení musí mít tedy jiné, subjektivní důvody, které souvisí se sociálním postavením jednotlivých aktérů.¹⁶⁾

Zaměstnanci hutě zdůrazňují své hluboké odborné znalosti, které se již osvědčily v přechodu od masové výroby ke zhotovování malých sérií. „Každé tavení je jiné“, tzn. vyžaduje jisté „tajné vědomosti“, o kterých nemají kováci, kteří dokáží myslet jen na „peníze“, jak si stěžoval jeden z mistrů, ani tušení. Zaměstnanci hutě se považují za skutečné alchymisty a cítí se nepochopení a podceňování profánními kovárenskými řemeslníky. Pokud jde o správné složení taveniny, považují se lidé z hutě za zneuznané mistry oboru. „V tomto ohledu jsme dobří. Co se nám řekne, to uděláme!“ Tím ale sami říkají, že vlastně žádné problémy s kvalitou neexistují. Za stejných podmínek pro nákup materiálu, často dokonce s horšími výchozími surovinami a se stejným zastaralým zařízením nepředstavuje pro hut' v zásadě žádný problém dostát zvýšeným nárokům kovárny na kvalitu, která dodává na západní trhy.

Zaměstnanci hutě se cítí ošizeni o uznání svých výkonů v morálním, ale i materiálním smyslu. Ze špatného materiálu vykouzlí pro kovárnu vždy požadovanou kvalitu. Přesto jsou neustále káráni. Kvality se totiž docílují na úkor produktivity a výnosů. „Když se vyrábí z horšího materiálu, trvá to déle. Spotřebuje se víc energie, je potřeba víc pracovních sil,“ takže nakonec vznikají i problémy s dodacími lhůtami. Vzhledem ke značnému omezení sortimentu není již také možné jako v dobách socialistické masové výroby hodnotit zmetky jiným způsobem. Ačkoli stoupá výkon, klesá rentabilita a hutí jsou stále vytýkány vysoké náklady.

V konfliktu mezi hutí a kovárnou se překrývají problémy vyplývající z převrácení starých pořádků s těmi, které souvisí s přechodem od plánovitého k tržnímu hospodářství. Oba procesy se scházejí ve změně z původní orientace na výrobu k orientaci na zákazníka. Chyba hutě spočívala v tom, že si ponechala své dosavadní české zákazníky včetně vnitrokoncernových, kteří ve velké většině nebyli solventní, a vůči kovárně neprojevila příliš zájmu splnit její zdánlivě přehnané nároky. Kovárna se oproti tomu úspěšně etablovala na západních trzích a získala zákazníky schopné platit. Management kovárny si v koncernu vytvořil pozici, na jejímž základě mohl zahájit převzetí hutě, a tím kontrolu nad hlavními dodavateli. Slovy obsluhy pece v kovárně:

¹⁶⁾ Pracovník na pozici taviče uvedl lapidární důvod: „Je to v lidech.“

„Protože jsme teď dohromady, odpadá problém, jestli něco dostaneme, nebo ne. Prostě na řadě jsme teď my. Dostáváme také pro kovárnou víc materiálu a nemusíme žebrot o každý kousek.“ Kovárna je nyní ten ekonomicky silnější, což se také organizačně projevuje v jejím pevném postavení v koncernu získaném uskutečněnou fúzí. Jako nový vlastník hutě jí nyní vnucuje striktně tržní restrukturalizaci. Nové zaměření zformuloval již výše citovaný ředitel závodu: „Výroba slouží obchodníkům.“ Tato logika je fúzí vnášena do vztahu hutě a kovárnou.

Fúze z tohoto pohledu představuje transformaci v malém a z hlediska hutě kolonizaci tržně orientovanou kovárnou. Proto nepřekvapuje negativní postoj vůči novému managementu. Problém s kvalitou přitom hutěři dramaturgizují, aby zastřeli ztrátu prestiže a to, že se na nátlak „cizího“ managementu museli přizpůsobit novým rámcovým podmínkám.

Nová podniková kultura by mimo jiné měla překonat odcizení mezi podniky vzniklé v důsledku převrácení stavovských pořádků v koncernu, nejasnosti mezi zaměstnanci a managementem vyplývající ze striktního prosazení vztahů založených na práci ve mzdě a také konflikt zájmů mezi dceřinými společnostmi a manažery zapříčiněný radikální tržní orientací ve fázi spontánní restrukturalizace. Musela by být ale posílena komunikace na všech úrovních a mezi všemi úrovněmi, zrušena zostřená disciplinární opatření a odstraněny hierarchie, které byly v rámci transformace zpočátku dokonce záměrně budované. V chování manažerské frakce, která hraje roli průkopníka modernizace, lze přinejmenším zárodky takového vývoje spatřovat.

8. Literatura

- GRABHER G.: *The Elegance of Incoherence. Institutional Legacies, Privatization and Regional Development in East Germany and Hungary*. WZB-Discussion Paper, Berlin 1994
- HAYRI A., MCDERMOTT G. A.: *From Grand Designs to Improvizations: Fallacy of Economic Orthodoxy*. In: Rudolph 1995, s. 230-248
- LAEPPLER D.: *Zwischen gestern und übermorgen. Das Ruhrgebiet – eine Industrieregion im Umbruch*. Kreibich/Schmid/Siebel/Sieverts/Zlonicky(ed.), Bauplatz Zukunft. Dispute ueber Entwicklung von Industrieregionen, Essen 1994, s. 37-51
- LUKÁŠ Z.: *The Czech Republic: On the Path to Growth*. In: Wiener Institut fuer Internationale Wirtschaftsvergleiche – Monthly report Nr. 4, 1994, s. 10-16
- MERTLÍK P.: *Institutional Change: Some Czech Lessons*. Karlova Univerzita Praha, Fakulta sociálních věd, Institut pro hospodářský výzkum, Praha 1993 (Typoskript)
- PILLATH C. H.: *Informal Constraints, Culture and Incremental Transition from Plan to Market*. In: H.-J. Wagener(ed.), *On the Theory and Policy of Systemic Change*, Heidelberg 1993, s. 95-20
- RUDOLPH H. (ed.) ve spolupráci s SIMON D.: *Geplanter Wandel, ungeplante Wirkungen, Handlungslogiken und –ressourcen im Prozess der Transformation*. WZB-Jahrbuch 1995, Berlin 1995
- ŠRUBAŘ I.: *War der Sozialismus modern? Versuch einer strukturellen Bestimmung*. Köellner Zeitschrift fuer Soziologie und Sozialpsychologie 3/1991, s. 415-432
- STARK D.: *Nicht nach Design: Rekombiniertes Eigentum im osteuropaischen Kapitalismus*. PROKLA. 1/1994, s. 127-142

- VOSKAMP U., WITTKÉ V.: *Aus Modernisierungsblockaden werden Abwaertsspiralen. Zur Reorganisation von Betrieben und Kombinatén der ehemaligen DDR.* SOFI-Mitteilungen, Heft 18, 1990, s. 12-30
- WHITLEY R., HENDERSON J.: *Emergent Capitalism: Ownership, Control and Change in Hungarian Enterprises.* In: H. Rudolph 1995, s. 285 – 306
- WILLIAMSON O. E.: *The Economics of Organization: The Transaction Cost Approach.* American Journal of Sociology 3/1981, s. 548-577
- WINDOLF P.: *Die neuen Eigentümer. Eine analyse des marktes fuer Unternehmenskontrolle.* Zeitschrift für Soziologie, Heft 2 1994, s. 79-92

Decentralization and Reorganization a Czech Mechanical Engineering Group

S u m m a r y

This article presents first results from a case study in a traditional Czech mechanical engineering group. This autochthonous company makes an attempt at achieving reorganization without any transfer of knowledge, technology and capital from foreign partners. The transformation of the institutional frames of economic actions led to an atomization of the concern into many autonomous subsidiaries and a diffusion of power, in the end to a dispersion of the internal networks and an endangering of its synergetic potentials. Therefore the concern started the actual restructuring in order to revitalize the networks by embedding them in a new formal organization and thus to set up conditions for its strategy of expansions and globalization. A parallel to the change in organizational structures, a shift from a charismatic to a more rational form of leadership is to be observed. In this context an attempt to change the corporate culture and the industrial relations was inaugurated by the management, paradigmatically analyzed by the substitution of the socialist piece-rate system as a medium of the worker's power by hourly wage as an instrument of managerial monitoring. The impact of the organizational restructuring on the workers' life on shop-floor level will be shown by the fusion of two companies and its employees and a standardization of the working culture.

ZPRÁVY

Sociologický pohled na transformaci polské společnosti

Devátý sjezd polských sociologů, konaný roku 1994, se věnoval převážně změnám, jimiž polská společnost prochází při tvorbě nového řádu. Dvoudílný protokol, který byl před časem z tohoto sjezdu vydán (*Ludzie i instytucje. Stawanie się ładu społecznego. Pamiętnik IX Ogólnopolskiego Zjazdu Socjologicznego, Lublin 1995*), poskytuje na svých více než sedmi stech stranách svědectví o rozsahu i hloubce pohledu, jehož jsou polští sociologové v přístupu k současné vlastní společnosti schopni. Předmětem zájmu se stala dynamika všech základních součástí společenského života od politiky a ekonomiky, přes sociální strukturu až po svět hodnot. Stranou nezůstal a ani sebereflexe vlastního postavení sociologů v transformující se společnosti a změny jejich sociálních rolí.

V této informaci se zaměřím na několik problémových okruhů, jež ve svých příspěvcích synteticky a z hlediska stavu současného zkoumání dané tematiky v Polsku asi nejrepresentativněji zpracovali tři přední polští sociologové. Jde o problematiku, která může být zajímavá i svým případným srovnáním s obdobnými procesy, jež probíhají u nás.

Hledání jazyka transformace a hlavních aktérů nového řádu

V nadpisu obsaženými otázkami se ve svém vystoupení Lidé a instituce. Kdo tvoří nový řád? zabýval ředitel Institutu filozofie a sociologie Polské akademie věd Andrzej Rychard. Autor nejprve upozorňuje na to, proč je problém jazyka transformace závažný a proč vyvolává v polské sociologii, ale nejen v ní, charakteristické těžkosti. Na jedné straně

se totiž zdá, že situace téměř revoluční změny musí vést také k revoluci paradigmatické, která by zahrnovala nové koncepte, teorie i nový jazyk popisu skutečnosti. Na druhé straně však jde alespoň částečně o revoluci ve jménu návratu k normalitě, tzn. že transformace má vytvořit řád založený na principech demokracie a kapitalismu, jež jsou přece známé už dávno. Proto by se mohlo zdát, že není ani tak třeba hledat nové kategorie a jazyk, ale spíše teprve nyní oprávněně aplikovat klasické sociologické koncepte. Tím je do jisté míry možné vysvětlit absenci zásadních ideových diskusí. Vracíme-li se totiž k tomu, co je „známé“, nejsou ideologické diskuse o cílech potřebné, postačí pragmatické hledání účinných prostředků.

Polská sociologie se podle Rycharda pohybuje mezi těmito dvěma stanovisky a těžkosti, které brání nalezení adekvátního jazyka, plynou z výše zmíněné dvojznačnosti. Jde o to, jak popsat revoluci ve jménu návratu.

Autor tímto dilematem ospravedlňuje a zároveň zdůvodňuje strategii nebo spíše konvenční popis, kterou přijal. Domnívá se, že dnes může sociologie při zkoumání transformace nejvíce dosáhnout, když se soustředí na popis konkrétního, na důkladné pozorování. Hovoří pro to podle něho snaha vyvarovat se teleologického modelu analýzy transformace a věnovat pozornost pluralitě transformací, jakož i závažnost lokální perspektivy jejich studia.

Za zvlášť důležitou považuje dnes Rychard institucionální rovinu analýzy, přičemž upozorňuje, že právě zde má polská sociologie bohatou tradici. Spolu s postupným opouště-

ním „tradičního“ paradigmatu, soustředujícího se na makrosystémovou problematiku, se stále silněji pociťuje význam „střední“ úrovně, tj. institucí a organizací i jejich analýz. Zčásti to plyne z toho, že institucionální aspekt přeměn je obvykle považován za nejméně rozvinutý, přičemž autor upozorňuje na paradox spočívající v tom, že Polsko je sice zemí neustále se rodících nových organizací, jako jsou firmy či politické strany, ale zároveň se často objevuje názor, že transformace je „slabě institucionalizovaná“ a že změny se v podstatě týkají dvou extrémů: makropolitiky a každodenního života občanů, zatímco instituce „střední“ úrovně jsou nejslabším článkem. Jedním z hlavních cílů Rychardova příspěvku právě je tento paradox vysvětlit.

Autor vytýčuje základní otázku, kdo tvoří nový řád: lidé, nebo instituce? Zároveň si uvědomuje její zjednodušující charakter. Dodává proto, že ho zajímá spíše porovnání racionality a jednání jedinců s institucionálními podmínkami jejich realizace. Protože otázka, zda jsou hlavními aktéry „nového“ jedinci, nebo instituce, může dráždit svým normativismem, bude Rychard z analytických důvodů raději hovořit o srovnávání individuálního chování s institucionálním kontextem, v němž probíhá.

Tak se konstituuji tři klíčové problémy, jež se autor pokouší řešit: Do jaké míry jde o přizpůsobení a do jaké míry o konflikt? Přetrvávaly staré adaptační mechanismy přizpůsobující svět institucí světu individuálních zkušeností, zájmů a aspirací? V jakém stupni jsou tyto adaptační mechanismy faktorem změny a v jakém naopak konzervují staré zájmy a institucionální struktury?

Rychard hájí tezi, že během transformace dochází k dekompozici triády tvořené lidmi (neboli individuálními a skupinovými aktéry), organizacemi a institucemi, přičemž v souladu s názorem D. C. Northa pod institucemi chápe soubory opakovatelných pravidel a norem a pod organizacemi zformalizované aktéry, kteří tyto normy aplikují v praxi. Ačkoli se podle Rycharda transformace týká každé z těchto rovin analýzy, chronologie změn není pro všechny stejná, což nutí odmítnout teleologický a lineární model transformace, podle něhož jde o prostý, na jasný cíl zaměřený přechod od starého režimu k trhu a demokracii.

Zatímco pád dřívějšího systému byl vynucen masami a probíhal za určité tolerance starých institucionálních elit a první etapa transformace byla vedena novými elitami za určité tolerance společnosti, později už ani elity, ani velké sociální skupiny hlavními aktéry nebyly a dodnes nejsou. Nestaly se jimi ani organizace a těžiště se přesunulo na jedince a mikrosystémy kolektivního života.

Dekompozice výše zmíněné triády podle Rycharda znamená, že každá z jejích složek má odlišnou logiku jednání a racionality. Odlišná je rovněž úroveň „transformační pokročilosti“ každé z nich. Autor zároveň hájí názor, že hlavními aktéry „výstavby nového řádu“ jsou spíše jedinci a skupiny (někdy díky příznivým novým institucionálním pravidlům) než organizace.

Rozhodující roli při pádu starého režimu sehrály takové organizační síly jako odborový svaz a sociální hnutí Solidarity, katolická církev a velké státní podniky. Podle autora je však možné odůvodněně soudit, že hlavním institucionálním zájmem žádné z nich není budování kapitalismu nebo parlamentní demokracie. Je totiž těžké očekávat, že by odborový svaz, mocná náboženská instituce nebo velké státní podniky mohly být průkopníky nového řádu. Vedle nich však existují dobře zorganizovaní představitelé těch sil, které svou genezi vyvozují z dřívějšího systému. Takto nastíněný obraz znázorňuje (podle autora zajisté poněkud vyostřeně a zjednodušeně) organizační i institucionální osamocenost aktérů výstavby nového.

Ti byli hlavními činiteli už v první etapě transformace (1989 – polovina roku 1990), kdy se úspěšně realizoval tzv. Balcerowiczův plán, který zásadními centrálními monetaristickými rozhodnutími vytvořil institucionální podmínky pro racionalizaci chování individuálních spotřebitelů i domácností. Nadto bylo často konstatováno, že díky uskutečňování tohoto plánu se více změnilo a racionalizovalo právě chování individuálních konzumentů než podniků. Proto Rychard souhlasí s těmi autory, kteří tvrdí, že to byly spíše zájmy lidí jako spotřebitelů a daňových poplatníků než jako zaměstnanců, které reformy a změny uváděly do pohybu.

Podle Rycharda však existuje ještě jeden faktor posilující roli individuálních a skupino-

vých aktérů ve výstavbě nového řádu. Od poloviny roku 1990 začala klesat politická podpora nových mocenských orgánů. Distance od politiky a nechuť k ní však vůbec neznamenaly pasivitu. Naopak, aktivita se pouze přesunula do mikrosféry a do sféry lokální. Rodiny a jedinci donuceni potýkat se s transformací si vypracovali standardy, jak si s ní racionálně poradit. Začaly se objevovat různé lokální iniciativy a dozrávat rozličná sociální hnutí. Jejich charakteristickým znakem je, že se ještě nepřeměňují v politické jednání. Aby vyjádřili a realizovali své zájmy, nehledají lidé politické organizace. To je však podle Rycharda dočasně. Nelze totiž vyloučit, že budoucí politika vyrostle z toho, co je dnes mimopolitické. Autor je přesvědčen, že se v rámci této aktivity vytvářejí zárodky občanské společnosti.

Rychard chápe procesy, které dnes v Polsku probíhají, jako jakousi směs toho, co bylo a co se nově zavádí. Tento hybrid má určitou vnitřní logiku, která vytváří základy nového institucionálního řádu a činí samo rozlišení starého a nového málo zřetelným. Klíčová otázka zní, zda se transformace ve smyslu svého institucionálního vývoje zastaví v současné etapě, nebo zda se objeví nové impulzy změn. Podle polského sociologa by první alternativa znamenala „předčasnou konsolidaci“. Ta však není vyloučena, pokud politika bude tak slabě sociálně zakořeněna, jako je tomu doposud. Pak bude souladu individuálního chování, organizačních a institucionálních struktur dosaženo prostřednictvím jakýchsi neokorporativistických řešení a společnost zůstane i nadále mimo politiku.

Není však vyloučeno, že zárodky nového na úrovni lokálních aktivit své místo v politice i cestu k ní naleznou. Podle některých badatelů probíhá totiž v Polsku rekonpozice sociální struktury spočívající ve spojování faktorů statusu, které je silnější než dříve. Zásadní význam zde má rostoucí korelace mezi formálním vzděláním a výdělkem. Směrování k meritokratické společnosti s graduální strukturou by podle Rycharda znamenalo vytváření silného pravidla spojujícího zájmy jedinců a organizací a bylo by krokem k institucionalizaci. Tak by zmíněná rekonpozice mohla být i počátkem rekonpozice triády aktérů, organizací a institucí.

Stále však hrozí i vize společností dvou světů: té, která se na dobrodružných transforma-

ce podílí, a té, která je marginalizovaná. Otázkou, zda Polsko směřuje ke graduální společnosti, nebo ke „dvěma společnostem“, považuje Rychard pro budoucí institucionální řád za klíčovou.

Výstavba takového nového řádu, který spojuje zájmy jedinců, formální organizace a institucionální pravidla, a vše to činí tak, že podněcuje modernizační jednání, je cílem neobyčejně obtížným, ale také atraktivním. Je k tomu nutná organizační i institucionální podpora dnes poněkud osamocených proreformních zájmů.

Závěrem autor vyjadřuje názor, že z dnešní mimopolitické aktivity, vytvářející se po vyčerpání mise Solidarity, může vyrůst budoucí institucionální řád. Mohou se však objevit i překážky. Za ně Rychard nepovažuje ani tak fakt politické revitalizace tzv. postkomunistických sil, ale za větší nebezpečí má stále sílící elementy chování a postupů vládnoucí koalice, které připomínají minulý režim a mohou vést k mobilizaci „druhé“ strany podle kritéria, jež vedlo ke zrodu Solidarity. Čím nutnější to bude pro zastavení pokusů představitelů minulého pořádku, tím škodlivější to bude pro budoucnost zreformovaného institucionálního řádu. Dělení podle starých genealogií má totiž jen málo společného s fundamentálním dělením na síly proreformní a síly antireformní.

Formování nové sociální struktury

Touto problematikou se ve svém vystoupení velmi obsáhle zabýval dlouholetý badatel sociální struktury, i u nás dobře známý (mj. knihou Třídy, vrstvy a moc, jejíž český překlad vyšel roku 1969) Włodzimierz Wesolowski z Institutu filozofie a sociologie Polské akademie věd. Jeho příspěvek Procesy vytváření tříd v teoretické perspektivě má dvě části, z nichž první nastiňuje obecné paradigma úvah o třídních strukturách společnosti západní civilizace a druhá je věnována popisu a rozboru přeměn jednotlivých tříd současné polské společnosti. Vzhledem k zaměření naší informace budeme referovat pouze o části druhé, v níž autor postupně analyzuje vytváření třídy kapitalistů, formování střední třídy, přeměny inteligence, dekompozici dělnické třídy a změny uvnitř rolnictva.

Wesolowski píše, že třída buržoazie se v Polsku rodí doslova před očima a že vezme-

me-li v úvahu její existenci v období mezi 1. a 2. světovou válkou, dalo by se hovořit o její „restituci“. Avšak generační, kulturní i majetková kontinuita byla natolik přerušena, že je vhodnější, nazveme-li celý proces novým vytvářením této třídy.

Podle autora se třída kapitalistů rodí z pěti dříve existujících skupin a zdrojů:

1. z lidí, kteří mají „nomenklaturní“ minulost, jež patří k „pozičním“ zdrojům. V publicistice je tento původ dnešních polských kapitalistů uváděn nejčastěji, i když není snadné stanovit proporce firem, které takto vznikly. Zmíněná cesta se nesporně projevila v průmyslové velkovýrobě a ve velkoobchodu, kde se kapitalisty stali bývalí ředitelé podniků zahraničního obchodu i některých továren a podniků služeb. Mocenské pozice se zde efektivně přeměnily ve zdroje bohatství. Bylo k tomu ovšem zapotřebí disponovat i určitými čistě osobními kvalitami, a to pružností, schopností riskovat i aktivním poměrem k vlastnímu osudu;

2. z těch, kteří vytvořili firmu díky osobní energii a které Wesolowski nazývá selfmade-mans. Důležitou roli přitom hrál vlastní talent stejně jako vysokoškolské vzdělání. Pomocným faktorem byla sociální síla výchovy, povolání otce a sociálně profesionální síť vztahů, jakož i specifické rozšíření „sociálního kapitálu“ na možnost cestovat i na znalost kapitalistického světa. Z hlediska některých zvláštních znaků se tato kategorie dělí na dva podtypy: a) na lidi spolehlivé, poctivé a nepostrádající prospolečenskou orientaci, b) na spekulanty a egoisty se sklonem k jakékoli nepoctivosti;

3. ze současných „expertů“, kteří působí jako vlastníci konzultačních firem a čerpají dosti vysoké zisky ze služeb prodávaných různým státním institucím, ministerstvům, bankám a zahraničním podnikům. V těchto firmách pracují právníci a ekonomové, bývalí podnikoví právní poradci, profesori ekonomických fakult i mladí absolventi nedávno otevřených domácích manažerských škol a zahraničních univerzit. Jejich společným zdrojem jsou vysoké kompetence, „z vůle vlády“ však získávají i velké zdroje moci, přinejmenším hospodářské, jakož i akcie a vysoké odměny, tudíž značné zdroje ekonomické. Tato technokratická vrstva má šanci stát se velkou a reálnou hospodářskou silou;

4. z lidí, které Wesolowski nazývá vynálezci. Ti sehráli velkou roli už v raných fázích evropského a amerického průmyslu (např. Winchester, Daimler a Bayer). V současnosti jsou jimi chemici a počítačovní odborníci (tvůrci nových výrobků a technologií i chemických syntéz, kteří se stali kapitalisty). V Polsku se dnes talent projevený v konstrukci nových mechanismů a zařízení, jakož i chemických syntéz stává základem pro vytvoření vlastního podniku. Nedochozí k tomu ve velkém měřítku, nicméně tento typ kariéry se objevil mezi bývalými pracovníky technických vysokých škol, výzkumných ústavů Polské akademie věd i mezi absolventy fakult exaktních věd. V jistém smyslu je to podle Wesolowského nejušlechtilější typ kapitalistické „kariéry“;

5. z kapitalistů, kteří jimi v zárodku fakticky byli již za minulého režimu. Mnoho z nich systematicky zvětšovalo (zejména v 70. a 80. letech) svůj osobní majetek, i když nikoli nutně pod vlastním jménem. Wesolowski je souhrnně nazývá lidmi obdařenými přirozeným kapitalistickým instinktem a dokonce je v jistém smyslu považuje za dnešní ztělesnění puritánů 17. století, kterým bylo souzeno pracovat ve výjimečně nepříznivých podmínkách. Jde o dřívější kategorii „soukromě hospodařících“, mezi nimiž ovšem existovali i lidé usilující o snadné obohacení v důsledku nedostatků socialistického zásobování a trhu. Proto to není kategorie jednotná.

Wesolowski konstatuje, že vzhledem k různorodosti kruhů, z nichž se kapitalistická třída rekrutuje, není zatím příliš integrovaná a nevytváří se v ní vykrytalizovaný a stejnorodý typ podnikatele. Nemá ani velký zájem o problematiku své skupinové totožnosti.

V další části příspěvku se autor zabývá formováním střední třídy, do níž řadí ty, kteří pracují se svými vlastními prostředky. Tato třída se rychle rozvíjí a početně roste, přičemž dominuje v oblasti malého a středního obchodu i ve službách. Úspěšně využívá tři zdroje: drobného kapitálu, technických, ekonomických a sociálních znalostí trhu, výrobků i obchodních smluv, a konečně schopnosti riskovat. Mnoho příslušníků této třídy se rekrutuje z techniků, prodavačů a úředníků, kterým pod vlivem transformačních změn hrozila ztráta práce nebo drastické snížení výdělků.

Tato třída stojí podle Wesolowského před vážnými problémy, jako je utváření konkrétní-

ho vztahu k akumulaci kapitálu, definice vlastních skupinových zájmů, iniciování procesů vnitřní integrace a tvorba svého étosu. Politická orientace jejich příslušníků není zatím jasná. Autor připouští, že mohou směřovat jak k liberalismu, tak k populismu, případně i etatismu.

K podstatným změnám dochází uvnitř inteligence. Jde o procesy různorodé, výrazně ovlivňující i další složky sociální struktury. Wesołowski se zmiňuje o třech: 1. rekrutují se z ní kapitalisté i střední třída, čímž se zmenšuje její počet; 2. stává se méně etatickou a více tržní, což ji sblíží se třídami velkých i menších podnikatelů; 3. přetváří charakter svých kulturních zdrojů. Její hlavní zdroj, jímž je vědění, se stává experimentálnější a méně humanitní.

Neznamená to však, že inteligence jako společenská skupina mizí. Jádrem jejich profesí je nutné v každé civilizaci, která dosáhla určitého vývojového stupně v oblasti technologie, organizace sociálního života a diferenciací činností. Inteligence si také uchovává svou kulturní roli, neboť je tvůrkyní i propagátorkou symbolů i smyslu života. Vědění, jímž disponuje, jí usnadňuje přístup k bohatství a moci. Z inteligence se vyděluje tenká vrstva intelektuálů a politiků.

Polská inteligence mívala ve svém étosu prvky kolektivismu, respektive komunitarismu, a to proto, že ideově reprezentovala národ bojující o nezávislost a vlastní stát. Později si kritikou komunistického programu udržovala poslání kolektivního intelektuála a vůdce společnosti. Vzhledem k tomu, že se uplatňuje např. v nemocnicích a ve školách, je orientována na spoluvytváření a sledování státních koncepcí, bez nichž v soudobé civilizaci nemůže mnoho sfér života fungovat. Je tudíž do jisté míry orientována etaticky. Nová doba způsobuje, že některé její kategorie se budou muset orientovat tržně, což povede k individualismu. Tento proces, jenž ji bude sblížovat se střední třídou a s třídou velkých vlastníků, však neproběhne bez konfliktů. Je možné, že v důsledku všech těchto přeměn sehraje inteligence v budoucnu jednu ze dvou rolí: buď díky svým poznávacím perspektívám, ale i díky zdrojům odborného vědění to bude role zprostředkující a sblížující různá hlediska, což očekával Mannheim, nebo zvolí jednu zvlášt-

ní koncepci společného zájmu, čímž se stane více stranickou.

Doslova bouřlivými přeměnami prochází podle Wesołowského dělnická třída, přičemž jde o změny vnitřně rozporné a ambivalentní. Z třídy, která tvořila centrum sociálněpolitického hnutí s obrovskou mocí (Solidarita), se musela přeměnit v partikulární třídu ztrácející společenskou moc.

Reformní procesy mají pro dělnickou třídu dva základní důsledky: postupně se zmenšuje její počet a dochází k její vnitřní dekompozici. Její různé složky začínají mít různé osudy. Jedni odcházejí a stávají se trvale nezaměstnanými, druzí z jiných závodů se nemají špatně nebo dokážou ekonomické těžkosti překonat. Perspektivy obou však nejsou dlouhodobě definovány. Budoucnost je otevřená, ale nejistá, u mnoha lidí vyvolává strach. Někteří dělníci využívají technickou kvalifikaci a sebedůvěru, zakládají vlastní firmy a stávají se drobnými podnikateli.

Vnitřní fragmentarizaci dělnické třídy doprovází dekonstrukce starých zájmů. Dělníci prosperujících závodů mají již jiné zájmy než dělníci závodů, kterým hrozí uzavření. Podstatnou skutečností je však velká solidarita dělníků některých odvětví, která byla privilegována v minulém režimu (hornictví, hutnictví a železnice).

S dekompozicí souvisí podle Wesołowského obecnější jev, a to skutečnost, že dělnická třída nevede ofenzivní boje neboli aktivní spory o nová řešení (výjimkou jsou spory o některé aspekty privatizace). Vede spíše boje defenzivní o udržení životní úrovně svých rodin, o udržení zaměstnání, sociální ochrany a vlivu na ekonomická rozhodnutí vlády. Je to úplně jiná strategie, než kterou uplatňuje třída, jež je na vzestupu a jejíž vliv se zvětšuje.

Dělnická třída neprojevuje ani jasné sociálně-politické postoje. Její příslušníci nejsou přívrženci jedné stranické orientace ani několika orientací podobných. Obdobně jako jiné třídy netvoří základnu ani stále voličstvo určitých stran. Wesołowski to považuje za přechodný jev. Dělníci vyjadřují své snahy a požadavky téměř výlučně prostřednictvím odborů. Autor se domnívá, že nevykrytalizovanost politických postojů odráží nejistotu týkající se realizace běžných i dlouhodobých zájmů. Dělníci nevědí, jak se jejich zájmy budou

vyvíjet a která strana by mohla napomáhat jejich uskutečnění.

Patrně proto se také dělníci od politiky výrazně distancují a tento jev má tendenci se upevňovat. Jedním z jeho aspektů je, že přestávají vyhledávat informace o ekonomických, sociálních a politických otázkách a podle vlastního hodnocení ztrácejí schopnost hospodářské a politické jevy percipovat.

Dělníci nejsou proti tržnímu hospodářství a odmítají model fungování podniku reálného socialismu, chtěli by však, aby byla vytvořena taková verze tržní ekonomiky, v níž by se mohli podílet na řízení. Jejich názory jsou doprovázeny celkovou atmosférou konzervativního fatalismu. Budoucnost se jim jeví nepříznivě, a z toho důvodu se vyslovují spíše pro to, aby změny nebyly příliš rychlé a aby se jich další řešení dotýkala méně bolestivě než dnes. Nejvýraznějším projevem zmíněného fatalismu je podle Wesołowského skutečnost, že značné části dělníků (podle některých výzkumů více než 40 %) je lhostejné, kdo je u moci, a téměř polovina z nich je toho názoru, že v jejich závodě nikdo dobře nereprezentuje jejich zájmy.

Za podstatný znak celospolečenské situace Wesołowski považuje, že kromě tendence stávkovat se u dělníků neprojevuje výrazná tendence podílet se na vytváření struktur občanské společnosti. Není např. slyšet o tom, že by se v jakékoli oblasti života zakládaly dělnické spolky.

Negativně působícím faktorem bude pravděpodobně stálá existence nezaměstnaných. Ti neopustí třídu, budou její specifickou „podtřídou“, a to ve dvojnásobném smyslu: jako profesionálně nestabilizované osoby žijící v širších rodinách a jako osoby a rodiny bydlící v sousedství. Mohou se stát i „mimořádným“ fragmentem sociální struktury, s nímž jiné třídy přestanou být solidární. Spolu s vytvářejícími se skupinami zdeklasovaných rolníků mohou trvale nezaměstnaní lidé negativně ovlivňovat celospolečenskou atmosféru.

Analýzu přeměn rolnické třídy uvozuje Wesołowski konstatováním, že to byla v Polsku jediná třída, která si uchovala soukromé vlastnictví půdy i jiných pracovních prostředků a která prodávala své produkty v kvazitržním systému. Transformace směřující k plnému uznání práv soukromého vlastnictví

a k dominanci tržní regulace vytvořila nové podmínky, jež byly řadovými příslušníky třídy předvídaný a očekávány jen zčásti. Objevují se totiž hluboké rozpory mezi vývojem ke kapitalismu a mezi dosahováním blahobytu rolníky, které vyplývají ze střetu rozdrobené a zaostalé agrární kultury s velkou konkurencí na mezinárodních trzích se zemědělskými výrobky.

Jako reakci na tento střet lze podle Wesołowského očekávat tři vývojové tendence:

1. petrifikaci existující situace, která může pro nejbližší léta rozptýlit obavy rolníků z budoucnosti, ale žádný z problémů nevyřeší. Ochrana aktuálních zájmů rolnictva, i když se zdá být dnes nutná, hraje konzervativní roli. Nebezpečí dlouhodobého uchování tradiční charakteristiky třídy i její politické orientace je mezi rolnictvem největší a nesrovnatelné s jinými třídami;

2. radikální modernizaci struktury vynucenou ekonomickými okolnostmi, ale odmítanou mnoha příslušníky třídy. Záměr definitivně překonat minulost často operuje vizi drastických změn ve struktuře rolnického vlastnictví, především vizi eliminovat malá hospodářství a zvětšit hospodářství ekonomicky silná. Model takových změn je však podle Wesołowského těžko realizovatelný, protože i těm nejbohatším rolníkům se nedostává kapitálu. Kromě toho neřeší otázku rolníků vyhnaných z půdy. Moderní průmysl, který sám „produkuje“ nezaměstnanost, nemá potenciál, který by mohl pracovní síly uvolněné ze zemědělství zaměstnat. Je tudíž problematické, dovozuje autor, zda je model rychlé transformace rolnického vlastnictví možný a zda je společensky akceptovatelný;

3. novátorské spojení modernizace agrární struktury se zvláštním typem industrializace vesnice, jež by spočívalo ve vybudování zemědělsko-potravinářského průmyslu na venkově. Takový vývoj by zajistil pracovní místa i růst příjmů zemědělského obyvatelstva, jakož i lidí zaměstnaných v novém typu průmyslové činnosti. S ohledem na kapitálové náklady nutné pro zavedení kooperativních forem práce i pro spojování kapitálových zdrojů se může podle Wesołowského ukázat jako nutné vytváření nových forem družstevnictví. Znamenalo by to návrat ducha kooperace na polskou vesnici.

Autor upozorňuje na některé závažné psychické bariéry tkvící v kultuře rolnické práce, které stojí uvedené modernizaci polského zemědělství v cestě. Rolníci jsou zvyklí na těžkou práci, jejíž dobu určují sami, a nikoli způsobem, který by byl vždy vnitřně disciplinovaný. Moderní zemědělství i průmysl vyžadují větší „časovou“ kázeň. Rolníci se při obdělávání půdy řídí tradicí, zatímco moderní zemědělství vyžaduje neustálé inovace. Orientace na vnější svět je už sice mezi rolníky otevřenější, nicméně nadále jsou vůči jevům neosvojeným vlastní zkušeností spíše nedůvěřiví. Étos života zakořeněný v práci na poli a v rodinném hospodářství je ve srovnání s étosem všech ostatních tříd hůře překonatelný. Vesnice rovněž disponuje slabými kapitálovými zdroji a rolníci mají většinou nízké vzdělání. Wesołowski proto klade otázku, zda vnější prostředí bude ve vztahu k rolnickému prostředí a kultuře dostatečně silné a zda bude disponovat dostatečnými prostředky, aby přeměnilo tradiční kulturu práce v kulturu moderní. Podněty tohoto druhu přicházely totiž i v západní Evropě do zemědělství vždy zvnějšku.

Změny v hodnotově normativní sféře

Touto tematikou se patrně nejsoustavněji zabýval příspěvek pracovnice Institutu filozofie a sociologie Polské akademie věd Aldony Jawłowské nazvaný Řád, nebo rozpad? Autorka v něm vyslovuje pochybnosti o dosti všeobecně rozšířeném názoru, že nový normativní řád v Polsku se právě rodí a že úkolem sociologů je „zachycení“ tohoto procesu a analýza jeho podmínek a průběhu. Zmíněný názor obsahuje totiž předem přijatý předpoklad, že společenské a kulturní změny postupují od absence řádu čili od „axiologického vakua“ k řádu. Důsledkem mínění, že polská společnost i jiné tzv. postkomunistické společnosti se jaksi přirozeně nebo pod vlivem historických zákonů vyvíjejí správným směrem (pořádek na rozdíl od chaosu bývá obvykle hodnocen pozitivně), je volba teoretické orientace, podle níž perspektiva řádu je nejlepší organizující perspektivou zkoumání transformace. Podle autorky si ale lze představit úplně opačný směr přeměn, tj. od řádu k jeho absenci, k různým formám destrukce známých normativních i hodnotových pořádků považo-

vaných za stabilní. Perspektiva absence řádu, chaosu je tudíž jako teoretický předpoklad i jako pravděpodobná skutečnost, která už existuje a která se rodí, rovněž možná.

Dynamika změn v axionormativní sféře je totiž podle Jawłowské vždy, a nikoli pouze v naší době, oscilací mezi řádem a jeho absencí. Autorka se domnívá, že dnes v Polsku rozpad této sféry nad vytvářením normativního řádu dominuje, přičemž oblasti nepředvídatelné a nedeterminované všeobecně jasnými normami jsou rozsáhlejší než ty, v nichž se badatel i „běžný člověk“ může pohybovat s jistotou. Je tomu tak nejen proto, že žijeme v tzv. postkomunistické společnosti, ale také v důsledku hlubokých změn v globálním měřítku. Reálný socialismus, zejména ke konci své existence, byl velmi vzdálen od dokonalého „monocentrického pořádku“. Eroze ideologie, na níž byl tento řád založen, trvala přece dlouho a devalvace hodnot, nesoulad přesvědčení a jednání, úpadek závazné moci společenských a etických norem byl už dávno tématem výzkumů polských sociologů. Avšak společenská skutečnost, jakkoli byla často vnímána jako absurdní, byla stejně často chápána a hodnocena právě svým vztahem k hodnotám „socialistického humanismu“. Z hlediska dneška už lze říci, že pro mnoho lidí nebyly tyto hodnoty něčím pouze vnějším a vnučeným. Konečný pád systému, považovaného téměř do poslední chvíle i experty za relativně stabilní, uspišil již mnoho let trvajících destrukci norem a hodnot a uvedl do pohybu nové procesy.

Současná etapa rozpadu je podle Jawłowské výsledkem dvojího zhroucení. Po pádu levicové utopie došlo i k pádu utopie pravice s její vizí všeobecného blahobytu a dokonalého řádu, jichž by se dosáhlo okamžitě díky zázračné a seberegulující síle svobodného trhu. Tzv. postkomunistická společnost byla tudíž zbavena druhého vztažného bodu nezbytného k hodnocení a orientaci ve světě společenských norem a hodnot. Těmi přece byly s hodnotami socialistického humanismu jakoby souběžné hodnoty zmytologizované západní kultury. Rozpad hodnot, na nichž byly obě protikladné koncepce společenského řádu založeny, trvá i nadále a způsobuje zmatek v mnoha oblastech jak soukromého, tak veřejného života. Za jeho některé symptomy

považuje autorka např. nejasnost významů slovníku užívaného v politickém diskurzu, nečitelnost symbolů, jež nás obklopují, absenci víry v „lepší zítřek“ i pád všech autorit.

Prohlubování absence řádu napomáhá nejen specifická politická a ekonomická situace tzv. postkomunistických zemí, ale rovněž civilizační a kulturní změny probíhající v zemích západních. Autorka má na mysli to, že se vyčerpaly hybné síly kulturní formace založené na hodnotách rozumu, pokroku, pravdy a všeobecné emancipace. Zhroutil se „velkých vyprávění“ (Lyotard) či „regulativních idejí“ (Strózewski), tvořících rámec, v němž se konstitoval axionormativní pořádek, způsobuje, že odvolávat se na Západ jako na vzor a zdroj hodnot ztrácí smysl. Je totiž velice pravděpodobné, že v dnešních západních společnostech „vratká lávka konvencí přikrývá propast tam, kde by měly být základy“ (Bauman).

Formování axionormativního řádu nenapomáhá kultura ovládaná supermédií a novými komunikačními prostředky. Nevytváří totiž relativně stále společenské vztahy založené na známých a lidmi sdílených pravidlech, nýbrž nahodilé a nestabilní systémy, které nejsou realizací normy, ale výsledkem individuální volby. Mnoho badatelů upozorňuje na nevyhnutelnost „ztráty reality“, která vede k tomu, že je stále těžší opustit svět vytvářený médií. Autorka je přesvědčena, že dnešní zmatek v oblasti norem a hodnot není přechodný jev, charakteristický jen pro období systémové transformace, která skončí konstituováním nového řádu. Hlavní problém soudobé polské společnosti v axionormativní sféře spatřuje Jawłowska nikoli v tom, že by došlo k pádu pozitivních idejí a hodnot, jež se donedávna těšily společenské autoritě. Ty jsou v textech kultury stále přítomny a mohou díky tomu kdykoli ožít. Tím, co se fakticky rozpadá a zaniká, nejsou totiž hodnoty, ale „axionormativní řád“, který jim umožňuje, aby formovaly sociální chování. Zmíněné hodnoty ztratily dnes závaznou sílu, jinak řečeno, nemají oporu v normách. A naopak, absence řádu plyne z toho, že normotvorný proces je odtržen od hodnot, že došlo k roztržce mezi hodnotami chápanými jako nejvyšší ideje a mezi pravidly a vzory jednání. Zdrojem norem se stává vrtošivý „zákonodárný orgán“ nedisponující společenskou autoritou, proměnlivá móda, hrdinové televiz-

ních příběhů nebo také prostě společenská praxe poukazující na účinnost či neúčinnost určitých vzorů jednání.

Jako příklady oblastí, kde dnes můžeme pozorovat spíše rozpad norem než vytváření nového řádu, uvádí autorka veřejnou sféru, v níž politickým diskurzem neustále deklarované hodnoty a normy nemají větší praktický význam, dále sféru hospodářské činnosti, v níž souběžně s normotvorným procesem dochází k porušování veškerých norem a pravidel, a konečně soukromý život jedinců, v němž změny nesměřují k nahrazení jednoho řádu jiným, ale k individualizaci lidského chování nepodřízeného normám a „vyjednaného“ s jinými partnery interakce.

Sociálně nebezpečnou reakcí na absenci sdílených a závazných norem je podle autorky libovůle v chování lidí neboli „beznormativní instrumentalismus“ (Marodyová), ale i její protiklad, jímž se může stát nacionalistický nebo náboženský fundamentalismus. Formou útěku ze světa chaosu, praktikovanou zejména mládeží, jsou tzv. étosové skupiny, které tvoří náboženské menšiny, v nichž je celý život jedince uspořádán podle vybraných hodnot. V realitě, která se jeví jako nejasná a nepředvídatelná, se hledá pomoc i ve světě paranormálních jevů.

Podle Jawłowské se objevují rovněž pokusy o vytváření alespoň dílčího řádu, tj. takové, jež se snaží uspořádat přinejmenším některé složky reality. Různé formy axionormativního řádu se vytvářejí také uvědomělo hodnotově normativní činností různých sociálních subjektů, např. katolické církve, ekologických hnutí a profesionálních skupin.

Přes tyto pokusy nevidí dnes autorka žádná centra, která by byla s to přijít s návrhem takového normativního řádu, jenž by získal všeobecný souhlas. To však neznamená, že by polské společnosti hrozila katastrofa a „anarchie“. Nestabilita normativních řádů i jejich nezakořeněnost ve vyšších hodnotách nemůže totiž vést ke snížení výkonnosti „společenského mechanismu“. Autorku neznepokojuje ani tak neúčinnost, ale spíše instrumentálnost tohoto druhu normativního uspořádání. Normotvorný proces odtržený od vyšších hodnot usnadňuje sice pohyb ve světě, ale nevede k tomu, aby tento pohyb měl hlubší smysl.

Jan Sedláček

O smyslu sociologické komparace (Sdělení a pár poznámek na okraj jednoho pracovního pobytu)

Následující poznámky se týkají obsahu a souvislosti zhruba měsíčního pracovního pobytu českého spoluautora tohoto sdělení v Japonsku v říjnu 1996. Důvodů tohoto pobytu bylo více – jeho rámcovou pohnutkou bylo hledání kooperčních a komparativních zdrojů řešení několika relativně samostatných odborných úkolů. Proto mohl i musel být zabezpečen z více zdrojů.¹⁾

Prvním důvodem a pracovní platformou byla již existující, pro daný moment úže vymezená, jinak však všestranná výzkumná spolupráce se dvěma japonskými univerzitními pracovišti. V užším záběru šlo o výzkum realizovaný ve dvou výrazných oblastech průmyslu (textil, strojírenství), jehož obsahový záběr sahá od průběhu privatizace a podoby mocenskoprávních struktur v podnicích přes problémy podnikatelského rázu až po situaci v pracovních vztazích.²⁾ Celkově však bylo zapotřebí uceleněji obsahově prodiskutovat i ostatní otázky spolupráce včetně výhledu na další tematické možnosti, a specifikovat kroky naplánované pro nejbližší budoucnost.

Cílem byla rovněž prověrka samostatných záměrů a inspirací, které by mohly rozšířit výzkumný a následně i vzdělávací program katedry sociologie FF UK. Zmínka o vzdělávacím programu již vlastně patří k druhému, nijak závaznému, nicméně žádoucímu cíli: tím bylo posoudit reálné možnosti vzdělávací spolupráce, a pokud možno přímo dohodnout nějakou, byť i jen drobnou formu součinnosti na tomto poli. Příležitost pro interkulturní kontakty je v sociologické přípravě obecně nenahraditelná, přičemž velká prostorová a kulturní vzdálenost mezi Japonskem a Českou republikou navíc znamená oboustranně mimořádnou, téměř laboratorní podmínku pro mnohé typy komparativní analýzy či jenom individuální směnu sociální zkušenosti, bez níž se dobrý sociolog neobejde.

S jistou nadsázkou lze říci, že v tomto případě neexistují žádná "znečištění" předchozími styky, takže každá případná shoda výsledků, existující navzdory výrazným etnokulturním odlišnostem, už s vysokou pravděpodobností signalizuje obecný sociologický fenomén. Další zcela specifickou výhodou je však i velká obeznamenost japonských partnerů se středoevropským regionem.

Třetí ze záměrů (stěží ovšem oddělitelný od záměru prvního) se týkal prezentace výsledků víceletého vlastního výzkumu orientovaného na pomezí sociologie a vzdělávání, resp. prezentace výsledků studia hodnotových změn a problémů ve společenské transformaci, které se zdají být účinněji řešitelné jen za vědomé intervence vzdělávání.³⁾ Plánované aktivity (přednášky a následné diskuse, diskuse v seminářích či na konferenci) přirozeně respektovaly specifiku zájmů na obou stranách. Z české strany zamýšlenému výkladu výsledků výzkumu byl však věnován dostatečný prostor při všech formách sdělení i rozprav; díky celkovému tematickému kontextu to bylo možné i žádoucí.

Nešlo však jen o pouhou prezentaci; ta by bez dalšího kontextu nejspíš postrádala smysl. Šlo také o identifikaci možných společných výzkumných zájmů – a to nejen pro návazné (budoucí, možné) etapy zkoumání, ale v prvé řadě pro bezprostřední efekt v rámci dosud trvajících výzkumného projektu. V tom měl a má svoji nezastupitelnou roli právě druhý ze spoluautorů tohoto sdělení.

Čtvrtý ze základních záměrů měl tedy zcela jasnou podobu, danou už projektem výzkumu: velký (více jak tisícový) soubor českých učitelů doplnit ještě – počtem respondentů i rozsahem dotazníku – malým komparativním vzorkem učitelů japonských; tak jak to bylo provedeno již u respondentů britských. Jeho

1) Pracovní cestu umožnily prostředky ze tří nadačních zdrojů: Japan Society for Promotion of Science v Tokiu (14 z celkových 26 dní pobytu), Karlovy Univerzity v Praze (grant UK č. 248/1994) a Ministerstva školství, mládeže a tělovýchovy ČR (grant Prezentace 96/138).

2) V souvislejší podobě byly výsledky této spolupráce prezentovány naposledy na mezinárodní konferenci "A New Dialog between Central Europe and Japan", konané v Budapešti ve dnech 16. – 18. září 1996.

3) Jde o grantový úkol Univerzity Karlovy č. 248/1994 "Sociální pedagogika v komplexní společenské změně: vzdělávání pro sebeodpovědnost, participaci a demokracii", jehož řešení bylo zahájeno na fakultě pedagogické, avšak dokončuje se na Filozofické fakultě UK; jeho zodpovědným řešitelem je spoluautor tohoto sdělení.

smysl byl opět dvojitý: alespoň trochu prověřit hypotézu o funkčnosti takového srovnávání a pro budoucnost se možná nechat inspirovat ve spolupráci i něčím, do čeho je už nyní vložen kousek společné práce.

Žádný z těchto záměrů nakonec nevyšel naprázdno.

Některé už dosažené výsledky výzkumu zmíněného v souvislosti s prvním cílem umožnily systematictější – byl-li k dispozici jinak velice vzácný čas – diskutovat vzájemné souvislosti procesů transformace vlastnických, socioprofesionálních a organizačně podnikových struktur; to vše i s jejich dopadem na vývoj celkové sociální struktury. Dodejme, že tato možnost je současně i možností komparace: byla dána účastí na výzkumných aktivitách uskutečňovaných interními silami v posledních dvou letech kromě České republiky také v Polsku, Maďarsku, Slovensku a dílem i ve Slovinsku.

Tento výzkum je totiž součástí dlouhodobější volné týmové kooperace sociologů zmíněných zemí se dvěma dále uvedenými japonskými univerzitními pracovišti zaměřenými na otázky ekonomické a sociální reorganizace – a to v kontextu transformačních změn v současné „laboratoři“ střední Evropy. Zájem těchto pracovišť o střední Evropu ovšem trvá už celá desetiletí. Samozřejmě byl a je – nejen pro Čechy dnes dvakrát paradoxně – podepřen zájmem o Rusko a dílem, „kdysi dávno“, i zájmem (též oni se samozřejmě učí) o „lepší“ podoby socialistických experimentů.

Jmenovitě jde o útvary dvou velkých univerzit: soukromé Chuo University⁴⁾ v Tokiu a severojaponské státní Hokkaido University se sídlem v Sapporu. Kontakt s nimi byla věnována větší část pobytu v Japonsku. Na okraj jen poznamenejme, že v důsledku této cesty proběhl později i malý mezinárodní workshop konaný v únoru 1997 na katedře sociologie FF UK a zmiňovaná šetření byla obohacena o přímé diskuse v českém terénu – za účasti japonských kolegů.

Na velké univerzitě v Sapporu, jedné se sedmi tradičními (původně císařskými) japonskými univerzitami, je tímto pracovištěm Slovan-

ské výzkumné centrum (Slavic Research Center). Jako samostatný útvar školy je od r. 1990 japonským národním koordinačním střediskem tohoto směru akademického výzkumu. Nevelké, ale pozoruhodné pracoviště je profilováno řadou oborů (humanitní vědy, ekonomie, studium mezinárodních vztahů, sociopolitických systémů atd.). Sociologie zde však ve zřetelnější podobě zastoupena není a to je pro Centrum důvod k rozsáhlejší vnější kooperaci.

Tím zajímavější byla příležitost – pod las-kavou patronací ředitele, jímž je prof. T. Hayashi (jeho výborná čeština zde není jediným překvapením tohoto druhu) – promluvit k pracovníkům a hostům Centra právě o sociologických aspektech současné fáze českého transformačního procesu. Poznamenejme jen, že následná debata, ovlivněná dominantní přítomností makroekonomů, ještě posílila hluboké přesvědčení referujícího o tom, jak výsostně sociologickou doménou může a má být studium vlastnického jednání, zvláště pak analýza procesů jeho rekonstrukce v podmínkách téměř totální ztráty jiné než zaměstnanecké životní zkušenosti.

Zdá se však, že toto téma žádná aplikace už hotových, evolučně vzniklých zkušeností vyspělých zemí sama o sobě inspirovat a do popředí stavět nebude. Při analýze na pomezí sociologie a mikroekonomie, na němž se pohybuje zmiňovaný výzkum (jehož japonský reprezentant prof. R. Yamamura je na půdě Slovanského výzkumného centra jediným mikroekonomem), je tomu ovšem jinak. Tato hraničnost i sám způsob terénní realizace výzkumu podporují vznik specifických datových a zkušenostních východisek pro dlouhodobější badatelskou práci právě v oblasti sociologie vlastnického jednání – důkladněji, odůvodněněji, nicméně v jisté tematické shodě i s veřejnou diskusí o soudobých otázkách českých transformačních procesů.⁵⁾

Kontakt s Ústavem sociálních věd (Faculty of Letters, Chuo University) v Tokiu i s dalšími univerzitními pracovišti této obrovské aglomerace byl i z hlediska obsahu poněkud širší. Kromě zmíněné spolupráce na výzkumu

⁴⁾ Pro snazší orientaci, vyšší použitelnost informací, převládající zvyklost i únosnost některých zčeštěných forem zůstáváme až na výjimky (Tokio, idžime) u anglické transkripce jmen osob i organizací.

⁵⁾ I když se zdá nepochybné, že vlastní systematické studium vlastnického jednání má smysl hlavně jako samostatný program.

a další přednášky, zaměřené již více na vazby sociostrukturních a socioprofesionálních změn, adresované vedle profesorů ústavu též jeho postgraduálním studentům, tu byla i větší šance dostat se do styku s běžnými studenty – a tak konkrétněji uvažovat o možnostech vysloveně studentské součinnosti v sociologii.

Ústav sociálních věd (Institute of Social Sciences) je z hlediska výuky jasně sociologicky profilované pracoviště, navíc, jak již bylo předznamenáno, s velkou tradicí zájmu o střední Evropu, na níž mají rozhodující zásluhu prof. A. Ishikawa a prof. Y. Kawasaki. Tento zájem se přirozeně významně promítá do výuky.

Oběma kolegům je třeba poděkovat za možnost aktivně se účastnit výuky (např. fakticky vést seminář), a to nejen na jejich univerzitě. Totéž si bylo možné vyzkoušet díky prvému z uvedených kolegů ještě na půdě Tokijské státní univerzity. Neméně cenná byla návštěva jiné významné soukromé univerzity v Tokiu – Toyo University –, s možností její prohlídky a rozhovorů s tamními profesory sociologie. Hlavně proto, že na tento kontakt navázaly již tematicky cílené kontakty další.

Z časté a inspirativní příležitosti k debatám s pregraduálními i postgraduálními studenty, ba dokonce i s některými čerstvými absolventy nakonec vzešla i myšlenka připojit se k sociologickému – výukovému, ale posluchači zcela řízenému – komparativnímu výzkumu studentského životního stylu a životních preferencí, který začal jako interkulturní srovnání mezi Chuo University a jednou z čínských univerzit na Tchajwanu. Tento nápad se na dobrovolné bázi na katedře sociologie FF UK už realizuje a věřme, že skončí úspěšně, o vlastní užitečnosti a zajímavosti asi není důvod pochybovat.

S posledními dvěma základními záměry pobyt v Japonsku vlastně začínal, a to na dvou univerzitách v jižní části země. V obou případech v součinnosti s druhým z autorů tohoto sdělení – s paní Yukino Sato. Její domovské

pracoviště Fukuoka University of Education bylo ostatně nejen po několik dní dobrým zázemím pro plánovanou práci, ale samozřejmě též další možností poznat strukturu společenskovední přípravy studentů i některé z osob, které ji reprezentují.

První z „prezentačních úmyslů“ byl ovšem spojen s neobvyklou a předem (byť narychlo) sjednanou příležitostí být řádným účastníkem 48. výroční konference Japonské společnosti sociologie vzdělávání, která se ve dnech 4. – 6. října 1996 konala na Kyushu University ve Fukuoce, tedy na další z tradičních (a rozumí se prestižních) císařských univerzit. Ačkoliv už nebyla možnost vstoupit do stálého programu konference⁶⁾, byla to nicméně příležitost pro řadu rozhovorů i pro bezprostřední prezentaci alespoň některých z předběžných výsledků grantového úkolu Univerzity Karlovy zaměřeného – jak již bylo naznačeno – právě k sociologii vzdělávání v kontextu sociální transformace.

Na konferenci odezněly mnohé, i sociologicky velmi zajímavé referáty. Namátkou např. vystoupení o změnách image univerzity a vysokoškolského studenta, pohybujiících se od elitnosti (výlučnosti subkultury) k obrazu masové kultivace spojené s oslabováním hierarchických struktur a s výrazitým posunem od transmise znalostí k transmissi metod získávání znalostí (poznámka pro pedagogy: což zase zpětně – pokud jde o vzdělání – zdůrazňuje význam jeho kvality na všech předchozích stupních). Nebo o rozdílné míře vědomí sociálních norem spjatého s jednáním japonských a jihokorejských mladých mužů (Korejci – což je zdejší vůdčí interkulturní téma – mimo jiné více vědí o existenci normy, ať už ji respektují nebo ne).

Zůstaneme-li však u učitelů (a pomineme-li prezentace typu interpretační analýzy oblečení učitelů ve škole), pak závažným příspěvkem v této oblasti byly dvě na sebe navazující studie meziuniverzitního týmu (H. Fujita,

⁶⁾ Jednání bylo rozsáhlé: 128 referátů v 31 sekcích, tři větší tematické diskuse, dva kulaté stoly a jedno symposium pro veřejnost. Jejich skladba může být zajímavou informací: k základním tématům patřily otázky vysokoškolského vzdělání, vztahu společenského vývoje a vzdělání, teorie vzdělání, problémů ve vzdělávacím systému, vzdělání a jeho uplatnění po absolvování univerzity, problematika učitele, školy, rodiny, dítěte a také problematika „gender“ z hlediska vzdělání; jediné symposium pak bylo věnováno otázkám partnerství mezi univerzitou a lokálním společenstvím. Méně frekventovanými tématy byly souvislosti ekonomiky a vzdělání, sociální struktury a vzdělání, vzdělávání dospělých, postgraduálních kurzů a vědeckého výzkumu. Diskusní témata (každé po třech referátech) byla věnována struktuře zaměstnanosti absolventů univerzit, sociologii šikany (idžime) a etnografii jako výzkumné metodě.

S. Yufu, A. Sakai, M. Akiba a další) o kultuře učitelské práce a jejím profesním statusu. Zmíníme však předem, že tyto práce nás zajímají ještě z jednoho podstatného důvodu: jsou totiž, a ne úplně náhodou, určitým obsahovým i personálním můstkem k poslednímu ze záměrů, o nichž byla v úvodu řeč.

Bádání o tom, zda – stručně řečeno – učitelství je či není pořádná profese, či nakolik jí je nebo se může stát, je tím, co zaujme obdobností tématu i výsledků výzkumu vedeného napříč kulturami i napříč výzkumnými metodami – v Japonsku stejně tak jako v České republice (a nejen tam). Nápodoba témat i metod se ovšem dostaví snadno, zvláště tehdy, existuje-li v realitě tomu odpovídající problém. Rozdíl je zatím v tom, že v Čechách tento dost možná zástupný předmět statusové frustrace tematizují a řeší nikoli sociologové vzdělání, ale silně sociologizující specialisté z oblasti školní psychologie.⁷⁾ Samozřejmě že rozdíl bude posléze i v tom, kam až dovede výsledky výzkumu jeho vlastní metodologie.

Pokud jde o poslední zmínku, byly obě japonské práce, zpracované zhruba stejným týmem v rozmezí jednoho roku, inzerovány jako určitá novinka (vzniklá i v důsledku větší mezinárodní spolupráce) a proponovány jako „výzkum struktury a povahy výukové práce vedený z hlediska aplikované etnometodologie a fenomenologické etnografie“⁸⁾. V tomto japonském případě je ovšem zřetelná nejen metodologická opozice, nýbrž i stálý dialog a průnik s funkcionalistickými „prazdroji“ řešení tohoto problému (s parsonsovským ideálním typem profese, s Etzioniho odlišením profese pravé a semi-profese atd.)⁹⁾ Bude jistě užitečné vracet se k tomuto materiálu v souvislostech vlastního výzkumu.

Samo téma se zdá prozrazovat i něco navíc. Přijmeme-li předpoklad, že učitele – zvláště na nižších školních stupních – značně frustruje status či prestiž vlastního povolání (příčemž sou-

lad této skepse s realitou není úplně zjevný), a není to jen výzkum na školách ČR, jenž to zřetelně signalizuje, pak je i v tomto konkrétním případě namístě se ptát, proč alespoň souběžně s otázkou „jak se vyvíjí a čím je specifická učitelova práce“ nezazní rovněž otázka „jak se v kontextu celé společnosti reprodukuje učitelstvo jako specifická socio-profesní vrstva“.

Z jiného konce: možná nikoliv formálně, ale fakticky jedním z nejslabších míst sociologie této oblasti společenského života je sama sociologie učitele jako sociologie určité socio-profesní vrstvy. Jako by chyběl potřebný odstup, který dovoluje jít v řešení otázky dál. Je to tak, jako by podnikatel měl vzít do rukou audit své firmy či pacient svoji diagnózu (neřkuli léčbu) – síla vlastních zájmů je tu prostě velká, možná i dosti omezující a odstrašující.

Oba autoři jsme nezávisle na sobě dospěli k názoru (který jsme konfrontovali s dalšími účastníky), že samo klima konference bylo zjevně mnohem více pedagogické než sociologické. Hledáme-li příčiny, je nasnadě alespoň to, že japonský sociolog vzdělání je povětšinou sociologicky připravován v prostředí pedagogických fakult a univerzit. Tady nejspíš nejde jen o vědní disciplínu, ale též o celkový způsob myšlení, kultivující se v určitém širším prostředí. A o problém identity.

V dopadech na způsob uvažování o sociálních jevech a procesech to ovšem vychází nastejno i v České republice, kde se – jak se zdá – zájem o sociologii vzdělání rekrutuje opět především z pedagogických řad, spíše ale spontánně a „poststudijně“, tj. aniž pohříchu bývá v logice příslušných fakult zabudována také šance na opravdu systematickou sociologickou průpravu.

S reflexí jsou vždycky větší potíže, když je – třeba podvědomě – pocíťována jako sebereflexe. Zvláště pak, není-li přítomna specifická sebekázeň vědy, ke které se sociologie přece jen trochu více dobrala.

⁷⁾ Viz zejm. S. ŠTECH, *Co je to učitelství a lze se mu naučit?* Pedagogika 1994, č. 4. Lidé, kteří se této problematice věnují, ji sami definují jako školní etnografii.

⁸⁾ H. FUJITA – S. YUFU – A. SAKAI. – Y. AKIBA, *Kyoshi no shigoto to kyoshi bunka ni kansuru esunogurafiteki kekkyu – sono kenkyu wakugumi to jakkan no jissho-teki kosatsu. (Etnografický výzkum učitelské práce a kultury vyučování: výzkumný výhled, rámec a některé empirické poznatky.)* Tokyo daigaku daigakulin kyoikugaku kenkyuka kiyō (Sborník postgraduálního kurzu pedagogiky Tokijské univerzity), roč. 35 (1995), s. 29–66.

⁹⁾ Viz *Happyō Yōshi Shūroku* (sborník abstrakt referátů, prezentovaných na 48. výroční konferenci Japonské společnosti sociologie vzdělání, Kyushu University, Fukuoka, 4. – 6. 10. 1996.

Jinak výsledky práce uvedeného týmu až překvapivě odpovídají v mnohém tomu, co je známo i z výzkumu učitele v České republice: např. o nespokojenosti s extenzí aktivit a hlavně o vlastním pocitu učitele, že jeho pracovní vytíženost dává jen omezenou šanci využít čas pro vlastní výuku a přípravu na ni. A také ovšem o tom, že pocit zaměstnanosti (ve smyslu zatíženosti) a zaměstnanost sama jsou dvě opravdu odlišné věci stejně jako míra deklarované nespokojenosti s pracovní situací a míra ochoty tuto práci případně opustit.

Tím spíše jsme uvítali, že právě jedna ze spoluautorek studií doc. Sawako Yufu byla ochotna přispět k zajištění našeho malého komparativního šetření. Jak už dnes víme, tato drobná „pilotní“ komparace při vší své limitovanosti přidala k prezentovanému obrazu učitele – na japonské i české straně – řadu dalších charakteristik a hlavně inspirací.

Nejpodstatnější ze všeho je asi jedno pozoruhodné zjištění:

Vezměte profesní vrstvu českých pedagogů se všemi peripetemi různých sociálních zvrátů a srovnajte ji s toutéž vrstvou jak v Británii (kde navzdory školské reformě jde neustále o sociálně klidný, evoluční vývoj), tak v Japonsku (kde od razantní změny po druhé světové válce uběhlo půl století). Navzdory všem těmto dějinným i mnoha dalším výrazným kulturním rozdílům nakonec najdete docela základní a zcela zřetelnou shodu.

Ta shoda je překvapivě v tom, co tyto lidi trápí, v čem se cítí být kvalifikováni a přitom sociálně diskvalifikováni a co současně také považují jen a jen za svou, v dané zemi a pro danou vrstvu specifickou situaci.

Možná někde tady, u tohoto fenoménu a fenoménů analogických, se nalézá dobré východisko pro diferenační a hloubkové systematické studium té které profesní nebo i vlastnické sociální skupiny či vrstvy.

*Richard Růžička
Yukino Sato*

Centrum pro kriminologický výzkum Univerzity Oxford

Díky laskavosti Oxford University Hospitality Scheme se autorovi těchto řádek poštěstilo v roce 1996 strávit měsíc ve stimulujícím prostředí, a to na pracovišti, které patří – po boku např. Institutu v Cambridge – k předním v Británii. Nepřevažuje zde ale orientace sociologická: již ze seznamu výzkumných témat uvedených v této stručné informaci vyplyne silná vazba na empirický výzkum souvislostí kriminologických a právních.

Hostitelské Centre for Criminological Research tvoří samostatnou jednotku v rámci univerzity, jejíž členové se podílejí na výuce (kurzu Zločinnost, právo a trestní systém) v rámci různých fakult či college. Pracuje v něm zhruba deset výzkumných pracovníků a dvě administrativní síly, dalších deset badatelů spolupracuje externě. V průběhu času se objevují na kratší stáže ještě další, obvykle mladší pracovníci. Výzkumná činnost je založena na grantech získávaných z různých zdrojů: jisté komplikace zde působí okolnost, že státem subvencované projekty neumožňují

dlouhodobější tematickou orientaci a perspektivu. Přesto jde o pracoviště, které vykazuje schopnost rozvoje – od roku 1996 zde byla ustavena Jednotka probačních studií (vedená R. Burnettem) se samostatným výzkumným programem.

Ředitelem Centra je Dr. Roger Hood, člen All Souls College a ediční rady *European Journal of Crime, Criminal Law and Criminal Justice*. Je předním světovým expertem, podílel se např. na studii Amnesty International v USA 1993 o trestu smrti, byl konzultantem OSN pro mezinárodní výzkum trestu smrti (1989 – 1995). Pod jeho vedením vychází v Oxford University Press řada *Clarendon Studies in Criminology*. Velký ohlas měly jeho poslední dvě publikace: *Race and Sentencing* (Clarendon Press, Oxford, 1992) určená Komisi pro rasovou rovnoprávnost, a druhé vydání knihy *The Death Penalty. A World-wide Perspective* (Clarendon Press, Oxford, 1996, 307 s.). Studie o trestu smrti přináší nejaktuálnější údaje o stavu problematiky a má celosvětový význam.

V posledních letech bylo dokončeno několik výzkumných projektů:

- Typologie násilné trestné činnosti
- Grendon: Studie terapeutické věznice
- Ozbrojené loupeže (S. Morrison, I. O'Donnell)
- Rasově motivované incidenty ve vězení (R. Burnett, G. Farrell)
- Analýza podmíněného propuštění (R. Hood, S. Shute – dvě etapy)
- Trestní právo

V současnosti probíhají výzkumy

- mentálně handicapovaných obětí (svědků)
- viktimizace („šikanování“) ve věznicích
- probační studie hodnocení pachatele
- srovnávací výzkum sociálního řádu, trestního práva a komunity v Anglii a v Německu
- kvalitativní výzkum intergeneračních rozdílů v chápání zločinu a spravedlnosti založený na životních příbězích (v londýnském East-endu)
- komunitního dozoru nad pachatelem
- rasově motivovaného zločinu v Evropě

- kolumbijských žen (drogových kurýrů) uvězněných v Evropě.

Za poslední dva roky se objevilo šest doktorandských prací. Centrum organizovalo řadu dalších seminářů. Byla také obnovena tradice specializované vědecké společnosti a jejich diskusních setkání – The Oxford Crime Forum.

Probíhající výzkumy se vyznačují hloubkou záběru i flexibilitou používaných metod, zřetelná je vazba na praktické otázky trestní a bezpečnostní politiky, přitom zachovávají cí kritický odstup. Přinejmenším někteří z výzkumníků se zcela samozřejmě pohybují v terénu vzdáleném na hony akademickému prostředí. Pro českého sociologa však zůstává největším zážitkem návštěva historických prostor věhlasné All Souls College: uzavřít se před vnějším světem do takových knihoven a pracoven je opravdu radost. Také Oxford již praská ve švech pod nápoem turistů...

Jiří Buriánek

RECENZE

Tom R. Tyler: Why People Obey the Law

Yale University Press, New Haven and London, 1990

(ISBN 0-300-04403-8, 273 s.)

„Američané jsou typičtí tím, že respektují zákony. Poslušnost ovšem nikdy není úplná,“ tvrdí autor knihy, jenž je profesorem psychologie na Northwestern University, hned na úvod. Základní otázky se dokonce objevují již na obálce knihy v pozadí titulu: posloucháme proto, že se bojíme trestu, nebo proto, že věříme ve férovost institucí? Zajímá lidi víc to, co získali či ztratili, anebo zda s nimi nakládá právní řád s vážností?

Cílem knihy je rozlišit instrumentální a normativní perspektivu, na jejímž základě se lidé řídí právem. Instrumentální perspektiva vychází z teorie odstrašování (deterence), z kalkulace zisků a ztrát. S tím souvisí i politika zpřísnění trestního postihu. Tato studie však vysvětluje poslušnost z normativního hlediska: jde o vliv toho, co považují lidé za správné a morální, i když to stojí proti jejich vlastnímu zájmu. Respektování zákona může vycházet z postoje k určitému způsobu chování. Normativní souhlas zprostředkovaný osobní morálkou vychází z představy, že zákon je spravedlivý. Souhlas zprostředkovaný legitimitou předpokládá, že autorita prosazující zákon má právo určovat chování (s. 4). Praktický význam celé úvahy spočívá podle autora v tom, že uplatnění normativní perspektivy ve společnosti nevyžaduje tolik prostředků.

Dalším cílem výzkumu bylo prozkoumat vliv vlastní zkušenosti na hodnocení legitimity právních autorit. Rozlišují lidé mezi procedurou a výsledkem? Mezi výhrou a korektním zacházením? Má na jejich názor vliv předchozí zkušenost? Autor zde podrobuje pochybnostem instrumentální pojetí procedurální justice (vycházející z teorie kontroly – viz Thibault and Walker 1975), které předpokládá, že nejde tolik o výsledky, o nichž ve sporu rozhodne třetí strana, ale o možnost ovlivnit

toto rozhodnutí, tedy o nepřímou kontrolu konečného výsledku.

Design výzkumu obyvatel Chicagu

Studie byla provedena v Chicagu (1984) na vzorku 1575 občanů, přičemž podsoubor 804 lidí byl opakovaně dotazován po roce (panelová studie, ovlivněná samozřejmě zastížitelností osob). Při použití náhodného výběru činila response rate v první vlně 63 % v rámci užití telefonního interview. Práce s panelem respondentů měla posílit validitu zjištění vlivu předchozí zkušenosti s policií nebo justicí – na základě retestu bylo možno přesně stanovit postavení závisle a nezávisle proměnných, což pak umožnilo nasazení metod kauzálního modelování.

Další kapitoly knihy rozpracovávají teoretická a operacionální východiska. V pojetí legitimacy navazuje Tyler na názory Eastona a na Parsonsovo pojetí sociální kontroly. Pozdější teorie public choice pak vyhovovala ekonomickému modelu člověka, mechanismu instrumentality a maximalizace zisku. Tak také vznikla politiky oblíbená strategie odstrašování, přičemž „sociální kontrola vyžaduje jen malé úsilí komunikovat s veřejností a odpovídat se jí...“ (21). Leč i dobrovolná poslušnost zákonů je podle autora klíčem k úspěšnému vládnutí, a rozhodují o tom lidé. Žádné chování nemá smysl jen čistě instrumentální: připomíná se příklad úspěchu kampaní proti alkoholu za volantem v USA, aniž se změnila pravděpodobnost postihu (i když tato pravděpodobnost mohla být subjektivně vnímána jako vyšší).

Sociální kontrola prostřednictvím sankcí je sice běžná i v demokratickém systému, jenomže vláda musí pokaždé nabízet zisky a tresty, když chce ovlivnit chování: to je vel-

mi nákladné na zdroje a nebezpečné z hlediska stability.

V teorii sociální kontroly existují ovšem dva další přístupy zdůrazňující buďto sociální vztahy (přátelé, rodina, vrstevníci), anebo normativní hodnoty (vlastní etická hlediska jedince). Role sociálních skupin může být jak instrumentální, tak normativní. Normativní faktory vycházejí z „internalizované povinnosti“, na čemž se podle Tylera shodli Freud i Durkheim. Určité vzorce jsou akceptovatelné jako správné, i když nepřinášejí prospěch. Zvnitřněná povinnost může vycházet:

- z uznání práva autorit diktovat chování (Friedman, Easton)
- ze snahy dodržovat dobrovolně vnitřní morální principy.

Legální autorita nemá problémy, pokud nepřekračuje určité meze. Osobní morálka je ale dvojnásobná, neboť se může dostat do rozporu s legální autoritou.

Autor se dále zabývá krizí autority a připomíná, že už Roscoe Pound v roce 1906 vyjádřil znechucení nad soudnictvím. Rovněž výzkumy veřejného mínění ukazují v posledních letech nízkou úroveň podpory autorit. To však nesnižuje všeobecný význam principu legitimacy.

V Chicago study šlo právě o to, nakolik legitimní autority působí na dobrovolné dodržování zákonů veřejností. Rozlišovány proto byly:

- obligace (závaznost zákonů) a support (důvěra)
- důvěra v autority a v instituce
- legitimita osobní a difuzní

Základní spolupůsobící faktory byly definovány čtyři: odstrašování, názory okolí, osobní mravnost, hodnocení autorit. V analýze šlo také o sociální faktory a o vliv předcházející zkušenosti.

K měření legitimacy a poslušnosti byla vytvořena škála z položek zachycující celkem drobné přestupky spáchané respondentem (např. 1. překročení rychlosti na dálnici – 62 %, 3. rušení sousedů hlukem – 27%). Zkoumala se dále:

- vnímaná pravděpodobnost chycení a potíží
- názory a reakce okolí (5 známých dospělých)
- názor na morálnost takového jednání.

Legimititu měřily výroky o respektování zákonů (obligace) a postoje k policii a k sou-

dům. Celkové výsledky naznačily úlohu všech faktorů - instrumentálního, morálního i legitimačního (spíše poslušnosti než důvěry k institucím. (56) Odsudek okolí se neukázal jako tolik významný.

Přispívá legitimita samostatně k poslušnosti?

Na tuto otázku odpovídalo jednak zpracování dat na panelu, jednak strukturální modelování. Právě tady se ukázal slabý vliv deterence (61). Úloha legitimacy může být zpochybněna zhoršenou kvalitou práce autorit. Ze zkušeností hraje klíčovou roli hodnocení férovosti přístupu (63). Celkově se potvrdila úloha normativity. Poslušnost založená na legitimitě přináší ale také problémy: autor zde připomíná problematiku válečných zločinů. Někteří lidé ztratili víru v legitimitu, ale dodržují zákony vzhledem ke svému morálnímu přesvědčení.

Lidé očekávají od autorit nejen dobrý výsledek jednání, ale někdy ještě více dobré zacházení (72). Obvykle vzniká problém relativní deprivace, když nedojde k očekávanému rozdělení zdrojů, záleží na pocitu spravedlnosti. Autorův výzkum v r. 1984 prokázal metodou path analýzy, že výsledek soudu má nepřímý vliv na celkovou spokojenost (férovost).

Tyler shrnuje poznatky k tomuto okruhu takto: „Zprvč byl zjištěn vztah mezi posouzením příznivosti výsledku (outcome) a posouzením férovosti. Zadruhé, byla potvrzena role každého z těchto názorů na utváření reakcí na zkušenost. Z hlediska měření je nejproblematičtějším aspektem dat silná korelace mezi položkami zjišťujícími distributivní spravedlnost a položkami měřícími procedurální spravedlnost. Ačkoli tyto dva pojmy byly zřetelně teoreticky odlišeny, data naznačují, že jsou úzce spojeny v myslí respondentů z Chicago study“ (93).

Navazující kapitoly podrobně dokumentují vztahy mezi proměnnými v rámci konstruovaných modelů. Procedura je pro lidi důležitá v případě dobrovolnosti vstupu do jednání, což se tolik nečekalo! Potvrdilo se též, že když je výsledek důležitý, lidé proceduru nepodceňují.(105) Důležitá je podle autora bezprostřední zkušenost v dospělosti, takže legitimita může být posílena na základě jednání autorit (106).

Vysvětlení této skutečnosti vidí Tyler v tom,

že americká společnost je pluralistická, takže je těžké hledat hodnotová kritéria pro distribuci. „Jestliže konsenzus, který drží společnost pohromadě, je ve skutečnosti procedurálním konsenzem, pak musejí být autority obzvláště zaměřeny na dodržení férových procedur při rozdělování a řešení sporů“ (109). Stojí za tím otázka, odkud se přesvědčení o férovosti bere.

Závěrečné pasáže recenzované knihy se podrobněji věnují psychologickým aspektům procedurální spravedlnosti, zejména pak diskusi s výše uvedeným pojetím teorie kontroly. Upozorňuje se na tzv. „value-expressive“ efekt, přičemž to, co lidé řeknou, nemusí mít na věc skoro žádný vliv (117). Tyler proto uzavírá, že nejde jen o to vyjádřit vlastní názor, ale že se tím zvýší pocit spravedlnosti a důvěra v autority, že je to všechno „hodnotové“.

Tylerovy závěry jsou ve svém celkovém významu dosti sociologizující: „Definice významu spravedlnosti v jednotlivých situacích je zřejmě součástí kulturního přesvědčení (beliefs) sdíleného členy naší společnosti“ (157). Možnost prezentovat svůj názor vlastně znamená přijetí sociálního statusu člena společnosti. Naopak nemožnost vyjádřit se působí jako negativní label. Proto by např. policie neměla nadměrně obtěžovat minority (176). Navíc implicitně předpokládaná role racionálního kalkulu je omezená. V právním systému se dle názoru autora setkávají hodnoty (neodsoudit nevinného) s vírou (odstrašující účinek trestu smrti, hledání pravdy formou procesu). „Lidé se řídí zákony, protože věří to-

mu, že je to správné, reagují na své zkušenosti hodnotice jejich spravedlnost či nespravedlnost a při hodnocení spravedlnosti svých zážitků berou v úvahu faktory nezávislé na výsledku, jako např. zda měli příležitost obhájit svůj případ a zda se jim dostalo vážnosti a respektu“ (178). Na všech úrovních zde tedy spolupůsobí normativní postoj, hodnotové soudy o tom, co je správné. Tento obraz se striktně odlišuje od převládající tendence hledat všude jen osobní zájmy. Tímto způsobem lze uplatňovat autoritu efektivněji, s nadějí na získání dobrovolného respektování pravidel.

Není divu, že tato eticky rozhodně nevládná argumentace způsobila dosti velký ohlas. Přitom jádrem monografie je vlastně „jen“ jeden větší výzkum (survey) provedený v jednom městě. Studie ovšem vyniká promyšleností designu, hloubkou provedených analýz a pečlivostí důkazů (modely LISREL 1986). Z metodologického hlediska lze mluvit o čisté práci. Tyto přednosti lze ovšem sotva rozvést v rámci recenze, a proto připojuji pouze jeden malý důkaz o inspirativnosti Tylerových idejí a přístupů: ihned po přečtení knihy jsem přepočítal vlastní data z výzkumu postojů veřejnosti ke kriminalitě a záhy poté v dalším výzkumu uplatnil inovovanou škálu měření compliance v českých podmínkách. Právě publikace tohoto typu totiž dokáží stimulovat jak teoretické diskuse, tak empirický výzkum, nadto pak ještě skloubit angažovanost s metodologickou korektností. Co více si přát...

Jiří Buriánek

ACTA UNIVERSITATIS CAROLINAE
PHILOSOPHICA ET HISTORICA 2/1996
STUDIA SOCIOLOGICA XI

K SOCIOLOGICKÉ REFLEXI MODERNIZACE

Řídí: prof. PhDr. Ivan Hlaváček, CSc. (předseda), doc. PhDr. Václav Marek, CSc. (tajemník),
s redakční radou

Prorektor-editor: prof. MUDr. Pavel Klener, DrSc.

Vědecký redaktor: PhDr. Jiří Šubrt

Recenzovali: doc. PhDr. Pavel Machonin, CSc.

doc. PhDr. Radomír Havlík, CSc.

Jazyková redakce: PhDr. Hana Lincová

Obálku navrhla a graficky upravila: Kateřina Řezáčová

Vydalo Karolinum – nakladatelství Univerzity Karlovy, Ovocný trh 3, 116 36 Praha 1

Praha 1998

Vydání první

Náklad 400 výtisků

Brož. 60 Kč

Výtiskla Nová tiskárna Pelhřimov, s. r. o., Hodějovická 1787

ISSN 0567-8293

Objednávky vyřizuje ediční oddělení Filozofické fakulty Univerzity Karlovy, nám. J. Palacha
2, 116 38 Praha 1

